

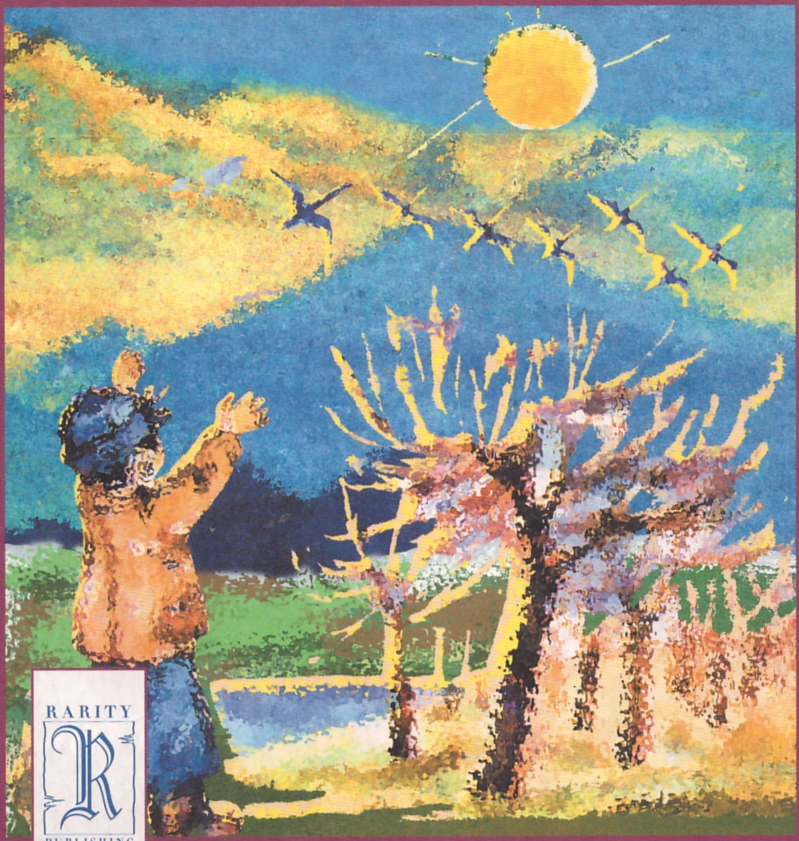
34,57,93-44
46

Балалар
әдебиеті

Ыбырай
АЛТЫНСАРИН

Таза бұлақ

RARITY

PUBLISHING
COMPANY LTD

84.57.93 = 11,
HC

Балалар
әдебиеті

Ыбырай
АЛТЫНСАРИН

Таза бұлақ

RARITY

PUBLISHING
COMPANY LTD

Ыбырай АЛТЫНСАРИН

Жаза бұлақ

Өлеңдер, әңгімелер,
очерктер, хаттар

2008 жылғы 10 айда
Алматыда «Раритет» баспа-
сынан шығарылды.

60

Алматы
«Раритет»
2008

うきよのうた

Балалар
әдебиеті

Ыбырай
АЛТЫНСАРИН

Жаза бұлақ

Өлеңдер, әңгімелер,
очерктер, хаттар

Қазақстан Республикасы
Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
017 «Әлеуметтік маңызды әдебиет түрлерін шығару»
бағдарламасы

Серия 2002 жылдан бастап шығарылып келеді

Серияның негізін салған – *З. Серікқалиұлы*
Көркем безендірмесі негізін салған – *А. Тіленшиев*

Алтынсарин Ы.

А46 Таза бұлақ: Өлеңдер, әңгімелер, очерктер, хаттар. – Алматы: Раритет, 2008. – 208 б. – «Балалар әдебиетінің алтын қоры» сериясы.

ISBN 978-601-250-008-0

Халқымыздың аса көрнекті ағартушысы, ақыл-ойшысы, қоғам қайраткері Ыбырай Алтынсариннің бұл жинағына өлеңдері мен әңгімелері, этнографиялық очерктері мен хаттары еніп отыр.

ББК 84 Қаз-7

А 4702250200-71
413/05/-08

ISBN 978-601-250-008-0

© «Раритет» БК, 2008
© Безендірген Б. Серікбай, 2008

ӨЛЕҢДЕР

СӨЗ БАСЫ

* * *

Бір Құдайға сыйынып,
Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Істің болар қайыры
Бастасаңыз алдалап,
Оқымаған жүреді
Қараңғыны қармалап,

Бір Құдайға сыйынып,
Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Оқысаңыз, балалар,
Шамнан шырақ жағылар.
Тілегенің алдыңнан
Іздемей-ақ, табылар.

Бір Құдайға сыйынып,
Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!)

Мал дәулеттің байлығы
Бір жұтасаң жоқ болар,
Оқымыстың байлығы
Күннен-күнге көп болар,
Еш жұтамақ жоқ болар.

Бір Құдайға сыйынып,
Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Сиса көйлек үстінде
Тоқуменен табылған...
Сауысқанның тамағы
Шоқуменен табылған...
Өнер-білім бәрі де
Оқуменен табылған.

Бір Құдайға сыйынып,
Кел, балалар, оқылық.
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Надандықтың белгісі —
Еш ақылға жарымас.
Жайылып жүрген айуандай
Ақ, қараны танымас.
Аяңшыл ат арымас,
Білім деген қарымас.
Жөн білмеген наданға,
Қыдыр-ата дарымас.

Бір Құдайға сыйынып,
Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Оқу деген шыны-ды,
Тұрған сайын шыныққан...
Оқу білген адамдар
Май тамызған қылыштан...
Білмегенді білуге

Есті бала тырысқан,
Есер бала ұрысқан.

Бір Құдайға сыйынып,
Кел, балалар, оқылық.
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Әлпештеген ата-ене
Қартаятын күн болар.
Қартайғанда жабығып,
Мал таятын күн болар.
Ата-енең қартайса —
Тіреу болар бұл оқу.
Қартайғанда мал тайса —
Сүйеу болар бұл оқу!

Бір Құдайға сыйынып,
Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Оқу білген таниды
Бір жаратқан Құдайды,
Танымаған Құдайды
Ісерылғанда ұнайды...
Шырағым адам болғай деп,
Ата-оноң жылайды.
**Баладан қайыр болмаса,
Баланы неге сұрайды!**

Бір Құдайға сыйынып,
Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Өнер-білім бар жұрттар
Тастан сарай салғызды.
Айшылық алыс жерлерден,
Көзінді ашып-жұмғанша,
Жылдам хабар алғызды.
Аты жоқ құр арбаны
Мың шақырым жерлерге
Күн жарымда барғызды.
Адамды құстай ұшырды,
Мал істейтін жұмысты
От пен суға түсірді.
Отынсыз тамақ пісірді,
Сусыздан сусын ішірді.
Теңізде жүзді балықтай,
Дүниені кезді жалықпай,
Білгендерге осылар —
Бәрі дағы анықтай.
Білмегенге танықтай,
Біз де бекер жатпалық
Осыларға таныспай.
Ат өнері білінбес,
Бәйгеге түсіп жарыспай,
Желкідеп шыққан көк шөптей,
Жаңаөспірім достарым,
Қатарың кетті-ау алысқа-ай,
Ұмтылығың қалыспай!
Біз надан боп өсірдік.
Иектегі сақалды,
«Өнер — жігіт көркі» деп
Ескермедік мақалды...
Біз болмасақ, сіз барсыз,
Үміт еткен достарым,
Сіздерге бердім батамды!...

БАЛҒОЖА БИДІҢ БАЛАСЫНА ЖАЗҒАН ХАТЫ

Үміт еткен көзімнің нұры балам,
Жаныңа жәрдем берсін Құдайтағалам;
Атаң мұнда анаңмен есен-аман,
Сүйіп сәлем жазады бүгін саған.

Атаңды сағындым деп асығарсың,
Сабаққа көңіл берсең басыларсың;
Ата-анаңды өнер білсең асырарсың,
Надан боп, білмей қалсаң аһ ұрарсың.

Шырағым, мұнда жүрсең нетер едің?
Қолыңа құрық алып кетер едің.
Тентіреп екі ауылдың арасында
Жүргенмен не мұратқа жетер едің.

БҰЛ КІМ?

Бала, бала, бала деп,
Түнде шошып оянған.
Түн ұйқысын төрт бөліп,
Түнде бесік таянған.

Аялы қолда талпынтқан,
Қаймақты сүттей қалқытқан.
Суық болса жөргегін,
Қорғасын оқтай балқытқан.

Айналасына ас қойып,
Изені көлдей шалқытқан.
Қолын қатты тигізбей.
Кірлі көйлек кигізбей,
Иісін жұпар аңқытқан.

ӨСИЕТ ӨЛЕҢДЕР

* * *

Жаратты неше алуан жұрт бір Құдайым
Тең етті бәрімізге Күн мен Айын.
Адамның адам біткен баласымыз,
Қайсың бөлек тудың деп айырайын!

Бәріміз бір адамның баласымыз,
Жігіттер, бір-біріңе қарасыңыз!
Өмір деген бес күндік кетер өтіп,
Атаң барған орынға барасыңыз!

Пайғамбар бұрынғы уақытта Дәуіт өткен,
Патса боп бұл дүниеге даңқы кеткен.
Отыз ұлым бар ғой деп көптік ойлап,
Құдайым отызын да әлек еткен...

Жылаған Дәуіт патша тоба қылып,
Өзінің бенде екенін сонда біліп,
Мұнан соң Тақ-Сүлеймен туды дейді,
Отыз ұлға бір өзін жора қылып.

Ескендір¹ патша болып дүниені алған,
Қалмаған бұл жалғанда ешбір арман,
Жалғыз-ақ өлмеске айла табамын деп,
Ізденіп мәңгі суын соған барған.

Мәңгіден су ішкенге өлім болмас,
Ескендір мұны сұрап білгені рас.
Су әпкел деп жіберді уәзірлерін,
Уәзірі қасындағы Қыдыр Ілияс.

¹ Ескендір – Александр Македонский.

Екеуі барды суға, судан ішті,
Бір кесе патша үшін және алысты.
Енді қайтып жүрелік деп тұрғанда,
Бір адамға сол жерде көзі түсті.

Сұрасты мұнда отырған неткен жансыз,
Қарасақ келбетіңе мұсылмансыз?
Сонда ол кісі өз жайын баян етті:
— Мен дағы бір патша едім еш күмәнсіз.

Өлмеске мен де осындай талап еттім,
Бір күні осы суға келіп жеттім.
Әрбір іс уақытында қызық екен
Ақыры өз басыма азап еттім.

Бір заман әлек болды барша елім,
Қалмады қыдырмаған ешбір жерім.
Кемдіктің неше түрлі бәрін көріп,
Ах енді өлім болса маған дедім!

Дүниені неше айналып, неше кездім,
Өз жаным мен денемнен өзім бездім.
Маған өлім бермеді Құдайтағала,
Енді тастап дүниені мұнда келдім.

Ах деді, Қыдыр Ілияс қайтып келді,
Сонда да кеседегі суын берді.
Ішпейін деп Ескендір ұмтылғанда,
Су Ескендір аузына бармады енді.

Тағы да Тақ-Сүлеймен неғылмады,
Өмірін соңындағы шағындады.
Наушеруан¹ діні кәпір әділ өтті,
Дозаққа соның үшін жағылмады.

¹ Наушеруан — ескі замандағы Иран патшасы. — *Ред.*

Бұзбаңыз әділдікті бұл мал үшін,
Жиясыз оны дағы бір жан үшін.
Әзәзіл періштенің бастығы екен,
Не болды тәкаппарлық қылғаны үшін?

Әйіпті сегіз жылдан мың күрт жеді,
Болыпты бөлек-бөлек соның тәні...
Мал-жаннан, ұру, туған бәрі безіп,
Далада жалғыз жатып «Алла» — деді.

Малды алды, баланы алды, сабыр етті,
Дұшпандар мысқыл атып жәбір етті.
Разымын не берсең де Құдайым деп,
Бәрін де қабақ шытпай қабыл етті.

Қорлама кем адамды болсаң дана,
Кәріпті Құдай сүйсе неді шара?!
Ер болған сиыр бағып Зеңгібаба,
Пір болды түйешіден Ойсылқара.

Ұмытпа бай болдым деп бір Құдайды,
Жер жұтқан қайырсыздан Қарынбайды.
Мекенін білемісіз қайда қалды,
Жомарттық қылған үшін Атымтайды.

Иманды ер Құдайынан ұялады,
Ұялып иесінен сый алады...
Ренжітпе беңде болсаң бейшараны,
Кәріп көңілі бір сынғақ бияла-ды...

* * *

Араз бол, кедей болсаң ұрлықпенен,
Кете бар кессе басың шындықпенен!
Қорек тап бейнеттен де Тәңірің жәрдем,
Телмірме бір адамға мұңдықпенен.

Адамға бір өзіңдей көзің сұзбе,
Бір әділ қазынасы кең патшаңды ізде!
Қорексіз еш пендесін қалдырмайды,
Жаратқан бір Тәңіріңнен күдер үзбе!

* * *

Мақтанба бақыттымын деп бағыңызға,
Қартаймақ қиыи сауда тағыңызда.
Іске аспай бақ-дәулеттің қалуы оңай,
Басыңнан бағың тайған шағыңызда.

Мақтанба сұлумын деп ажарыңа,
Ажарсыз адамдарды ал назарыңа!
Зылиха, Жүсіппенен сұлу өткен,
Тұрмаған ажар ара ажалына!

* * *

Жүйрікте болмайды көрік сыналмаған...
Бақ тайса ерге дәулет құралмаған...
Меңзеген асқар тауға есіл көңіл,
Дүниеде ешнәрседен тына алмаған!

* * *

Арық мал жан жолатпас бір жалданса,
Пенде ойлар кемімеймін деп бір малданса.
Қадамы әзіз ердің ұзамайды,
Жігітке бақыт шіркін сырт айналса.

Ағайын жат болады алыс болса,
Болады жат та жақын таныс болса.
Достарың, дұспан түгел табалайды —
Аяғың бір нәрседен шалыс болса!

* * *

Асылы залымдардың лайланды,
Дүниені маған десең шыр айналдыр,

Ит үрер жақсыға да, жаманға да,
Қылмағы бірақ залал Құдайдан-ды.

* * *

Азған елдің хандары,
Тақ үстінде отырғандары
Жарлыдан алып байларға,
Сыйлар берсе керек-ті.

* * *

Азған елдің қожасы
Қыдырып келер есікке,
Бұл үйде кім бар екен деп,
Көзін салар тесікке.
Балаларын бастырып,
Қатындарын састырып,
Төрге қарай ұмтылып,
Тамақ үшін қылқынып,
Дауа қылса керек-ті.

* * *

Азған елдің молдасы.
Үлкен болар сәлдесі,
Аса бауыр қылмаңыз,
Оның рас емес олдасы.
Көрмей-білмей біреуге
Күәлік берсе керек-ті.

* * *

Азған елдің билерінің,
Барар болсақ алдына,
Алым бермей тамағына,
Қарар ма ол сенің әліңе?
Қорадағы малыңа
Төре берсе керек-ті.

* * *

Азған елдің байлары
Ұлық тұтар басын-ай.
Қайда дәулетті адам болса,
Берер соған асын-ай.
Көзін сүзіп бір кәріп,
Төгіл келсе жасын-ай,
Бермек түгел бейшараны
Масқара қылса керек-ті.

* * *

Азған елдің адамына
Лйтсаң тіліңді алмағай,
Кетсе шарлап жия алмағай,
Бір Төңірден ұялмағай.
«Бүгін тоба қылмайын,
Ертең тоба қылайын.
Қашан тоба қылғанымша,
Үзіп-жұлқып алайын» деп,
Өлшеп берген өмірін
Зая қылса керек-ті...

* * *

Береке кеткен елдерде
Күн қысқарса керек-ті.
Алатаудай атаға
Ұл қышқырса керек-ті.
Бала, бала, бала деп,
Түнде шошып оянған,
Түн ұйқысын төрт бөліп,
Түнде бесік таянған,
Аялы қолда талпытқан,
Қаймақты сүттей қалқытқан,
Суық болса жергекте
Қорғасын оқтай балқытқан,

Айналасына ас қойып,
Айдынды көлдей шалқытқан,
Қолын қатты тигізбей,
Кірлі көйлек кигізбей,
Иісін жұпар аңқытқан —
Сондай сорлы анаға
Қыз қышқырса керек-ті.

ӘЙ, ДОСТАРЫМ!

Әй, достарым, жігіттерім,
Болмасқа болушы болма,
Қолыңнан келсе қыл кайыр,
Кісіден алушы болма.
Жақсының жүзі жәндетті,¹
Бір көруің қанібетті,
Жаманның ісі міндетті,
Зар берсе² алушы болма!
Жоғары қарап оқ атпа,
Өзіннің түсер қасыңа!
Ақылсыз жанды досым деп,
Басыңды қосып сыр айтпа.
Күндердің күні болғанда,
Ол жаман айғақ болар басыңа!
Бар күшінді сынаспай,
Балуандармен күреспе.
Таң боларсың әлемге,
Сөз боларсың көлемге.
Ақылсыз достан ақылды дұшпан артық,
Дұшпаныңнан бір сақтан!
Сыртты майда, іші қан,
Ел ішінде жар-жора,
Достарыңнан бір сақтанғанда, мың сақтан!

¹ Жәндетті — ажарлы деген мағынада айтылған. — *Ред.*

² Зар берсе — жалынса да деген мағынада. — *Ред.*

ӘЙ, ЖІГІТТЕР!

Әй, жігіттер, үлгі алмаңыз
Азған елдің ішінен.
Алыс-алыс қашыңыздар
Зияндасты кісіден.
Жаксыны көзден салмаңыздар,
Жақсыдан қапыл қалмаңыздар.
Өзі болған ерлердің
Аяғынан алмаңыздар.
Әр елге, әр жұртқа алтын
сақа табылмас!
Бас ауырса бақсыларды
Алып келіп бақтырарсың.
Жазықсыз жануарды сойып,
Өкпеменен қақтырарсың.
Жын-бәлекет қашады деп,
Тұмар алып тақтырарсың.
Білмес надан еткен істен
Ешбір қайыр табылмас.
Алған жарың жаман болса,
Бір Тәңірге көп налырсың.
Жарым сондай болса екен деп,
Көрінгенге көз саларсың.
Әзелде маңдайыңа нені жазса соны аларсың,
Бәріңізге қасы қара, қызыл жүзді табылмас!
Қатының өлсе қарыс ұрып қаларсың,
Аны-мұны қармалап,
Және біреуді аларсың,
Бір кеткен соң қамқор әке-шешең табылмас?

ЖАЗ

Сәуірде көтерілер рақмет туы,
Көрінер көк жүзінде қаз бен қуы.
Көктен жаңбыр, таулардан сулар жүріп,
Жайылар жер жүзіне қардың суы...
Ұшпақтың бір сәулесі жерге түсіп.
Өсірер жерден шөпті нұрдың буы!..

Жақындар Құдайымның көктен Күні,
Тең болар жарлықпенен күн мен түні.
Аспаннан рақымменен Күн төнгенде
Қуанып қыбырлайды ыныс-жыны.
Ұйқыдан көзін ашқан жас балаша,
Жайқалып шыға келер жердің гүлі.

Шапақтан бұлты шығар мұнарланып,
Жаңбырлы күндер түсер тұманданып.
Адамзат нәр ауасын судай жұтар,
Жетпеген үлкендікке жас балалар,
Шөл тартқан айуандарша құмарланып.
Жүгірер ойдан-қырға жұмарланып...

Сәуірде алуан-алуан жауар нөсер,
Нөсердің қуатымен жер шөбі өсер,
Көкорай дүние жүзі шалғын болып,
Жын, айуан, адамзат бауырын төсер.
Жан-жәндік рақат тауып тұру үшін,
Ұшпақтан хош иісті желдер есер.

Сәуірдің әрбір күні дертке дәрмен,
Құдайым дәрмен бол деп етер пәрмен...
Бір малы шаруаның екеу болып,
Қыстаудан ел шығады алуан-алуан.

Күлісіп, құшақтасып әзіл етер,
Әйелдер көш жөнелтіп кейін қалған...

Жүгірер киік, құлан тау мен қырда,
Қуанып, ықыласпен келген жылға...
Алыстан мұнарланған сағымдары
Шақырып тұрар күліп кел деп мұнда!..
Көл бұзылып, көк шығып қойнын ашса,
Қаңқылдап қонар оған қаз бен тырна...

Адамзат сайран етер көңілі жай,
Секіріп ойын салар құлын мен тай.
Қой маңырап, сиыр мөңіреп шат болады,
Тасиды күркіреп өзен мен сай.
Аяғын алшақ басып түйе шығар,
Жаратқан мұнша таңсық Жаббар Құдай!

Кеш болса Күн қонады таудан асып,
Шапаққа қызыл алтын нұрын шашып,
Аһ ұрып шүкірлікпен құшақтасар
Рақатпен кеш уақытында неше асық...
Боз үйден таң алдында күйеу шықса,
Артынан қарар жары жүзін басып.

Құдайға шүкір етер жас пен кәрі,
Бердің деп жанға рақат мұндай дәрі!
Жын-айуан, адамзат, құрт-кұмырсқа
Разылық бір Құдайға асар зары,
Қырда орман, жер жүзінде бәйшешектер,
Шуылдап шүкір етер мұның бәрі!

ӨЗЕН

Таулардан өзен ағар сарқыраған,
Айнадай сәуле беріп жарқыраған.
Жел соқса, ыстық соқса бір қалыпта,
Аралап тау мен тасты арқыраған.

Көңілің суын ішсең ашылады,
Денеңде бар дертіңді қашырады.
Өксіген оттай жанып жануарлар,
Өзеннен рақат тауып басылады.
Қынарда¹ тілсіз тұрған тоғайлары
Шуылдап желмен бірге бас ұрады...

Он мың мал айдап өтсең де лай қалмайды,
Тасыса су бармаған сай қалмайды.
Тасыған өзен судың қуатымен
Көк шалғын шөп бітпеген жай қалмайды.

Ел қыстап күн көреді жанабында,²
Дәм болар алуан-алуан балығында...
Тас таста, алтын таста сынамаққа,
Сонда да аққан өзен қалыбында!

Құдіретін Құдайымның көресің бе,
Не нәжіс тоқтар өзен денесінде...
Арыстан демалуға суға кірсе,
Балықтар шымшып ойнар терісінде...

ӘДІЛДІК КӨРМЕГЕН ҮШІН ТӨРЕГЕ АЙТЫЛҒАН СӨЗ

Тақсыр-тақсыр дегізіп тамсандырдың,
Сөйтіп жүріп аяққа қан салғыздың,
Жан жүрмейтін ісіме жан алғыздың,
Ақырында малымнан құр қалғыздың!

¹ Қынарда — жағасында.

² Жанабында — маңайында.

Оразаның түбіне мақсым жетер,
Азған елдің түбіне тақсыр жетер.
Әділдіктен хан тайса наным кетер,
Жылай-жылай жарлының малы кетер.

Ай, тақсыр, бұл дүние өтер-кетер,
Мал иесі де артыңнан қуып жетер.
Жарлылар да бір табар әділ қазы,
Таразылы күн болса арыз етер!..

АНАНЫҢ СҮЮІ

Кім сендерді, балалар, сүйетұғын,
Қуанышыңа қуанып, қайғыңа күйетұғын?
Түн ұйқысын төрт бөліп, кірпік қақпай,
Шешең байғұс дамылсыз жүретұғын.

Кім сендерді, балалар, тербететін,
Еркелетіп, ойнатып, сергітетін?
Жалқау болсаң, балалар, жаман болсаң,
Қамқор анаң көз жасын көдететін.

Кім сендерді сағынар шетке кетсең,
Ғылым іздеп, тез қайтпай, көпке кетсең?
Ұмытпа, ең кемінде жұлдыз сайын,
Хат жазып тұр, төбесі көкке жетсін.

Кім сағынар сендерді келгеніңше,
Құлыңдарың көзімен көргенінше?
Сендер қайтып келгенде адам болып,
Еш арманым болмас дер өле-өлгенше.

«ҚАЙЫРЫМДЫ» ТҮЛКІ

Бір мерген бозша құсты атып алды,
Қоймады өлтіріп-ақ жалғыз жанды,
Басында бір ағаштың үш баласы,
Шырылдап ұясында жетім қалды.

Ана жоқ таситұғын тамақ, жемді,
Күн көрер бишаралар қайтіп енді,
Шулаған балапанның даусын естіп,
Сөз сөйлеп аянышты түлкі келді.

«Алда, сорлы, мүсәпір балалар-ай!
Жасынан өлген екен аналары-ай!
Көбелек, шыбын аулап күн керетін,
Жоқ екен бишаралар шамалары-ай!

Ай, құстар, тыңдаңыздар құлақ салып,
Кезекпен жем тасыңдар ұшып барып.
Асырау бұл үшеуін емес қиын,
Ертіңдер аз күн қайыр, бөліп-жарып.

Көкек құс, жүнің түлеп жүр ғой бекер,
Азырақ жетім үшін жұлсақ нетер,
Қайырдың бұл дүниеде жетімге еткен
Басқа еш сауабына бар ма жетер.

Бозторғай, қарап тұрма сен де текке,
Жүрсің ғой бекер шарлап, ұшып көкте.
Даладан, тоғайлардан тамақ ізде,
Бұлардың үшеуіне көп керек пе.

Сар мойын, ер жетті ғой балаларың,
Бөледен Құдай сақтар бірер-жарым.
Бұлардың күндіз-түні жанында бол,
Жоқтатпа пақырлардың аналарын.

Қарлығаш, сен келтірсең маса, шыбын,
Бұларға о да қорек болар тығын.
Осындай жұрт жабылған сауап іске
Ұят қой кіріспеске жарықтығым.

Сандуғаш, не қылайын сені қайрап,
Қоярсың оқтын-оқтын өзің сайрап,
Көңілін бір аз ғана көтермекке,
Зарлының жетім қалған соры қайнап.

Достарым, осындай бір іс етелік!
Жастарды жетім қалған кісі етелік.
Ізгілер орманда да бар екенін
Осындай сауап іспен көрсетелік!»

Тұрғанда түлкі сөйлеп сауап жолды,
Риза боп естігеннің көңілі толды.
Аштыққа шыдай алмай үш балапан,
Ағаштан төмен, жерге түсіп қонды.

Жұрт жинап, жақсы кеңес қылған түлкі,
Зарланып, жетімді аяп, тұрған түлкі,
Аузына үшеуін де қағып салды,
Өзі екен нағыз «Құдай» ұрған түлкі.

ЕГІННІҢ БАСТАРЫ

(И. Крыловтан)

Бір адам жас баласын жанына алды,
Екеуі сайран етіп кетіп қалды.
Қыдырып әрі-бері жүрді дағы,
Егінші егін еккен жерге барды.

Аралап, әр егінді қарап жүрді,
Кезі еді пісіп тұрған егін түрлі.
Бастарын дөнге толған төмен салып,
Бидайлар бейне тағзым етіп тұрды.

Жалғыз-ақ бір бидай тұр көкке қарап,
Бейне бір жалғыз өзін көпке санап,
Баланың сол бидайға көзі түсіп,
Білмекке кетті көңілі жөнін сұрап,
Құбылып, бидайлар тұр басын салып,
Маужырап, ырғатылып, нұрға қанып,

Әй, әке, мұның мәнін түсіндірші,
Бір іске тұрмын өзім қайран қалып.
Бұл бидай көтеріп тұр басын көкке,
Қарайды шекірейіп өзге көпке.
Өзіне өзгелерін теңгермейтін
Соншама бұл бидайдың дәні көп пе?

ҚАРҒА МЕН ТҮЛКІ

(И. Крыловтан)

Ашығып түлкі жүрді жапандарда,
Тамақ іздеп жол шекті сапарларға...
Ешнәрсені көре алмай келе жатса,
Көзіне түсті алыстан жалғыз қарға.

Жүгіріп түлкі соған жетіп келді,
Қарға ағаштың басында мұны көрді.
Тістегені аузында тәтті ірімшік,
Оны көріп түлкі-екең сөйлей берді:

— Қарға батыр, әр сөзің күміс, алтын,
Сырттан тілеу тілейді барша халқың.

Қарға-екеңдей дүниеде әуез жоқ деп,
Осылайша шығады сыртқа даңқың.

Сандуғаш, бұлбұлдарды көріп едім,
Жүзіңді бір көруге келіп едім.
Даусыңды бір шығаршы, шаттанайын,
Сырттан асық болғаннан өліп едім.

Басын салып күйрығын былғаңдатып,
Екі көзін қарғаға қылмаңдатып:
«Қарға тақсыр, көзім жасын көріңіз», — деп,
Жыламсырап сөйлейді жылмаңдатып.

Масаттанып бұл қарға сілкінеді,
Ішін тартып миықтан бір күледі:
«Арып-ашып алыстан келген шығар,
Көңілі тынып кетсінші, шіркін», — деді.

Мақтау сөзге семіріп судай тасып,
Пәрменінше «қарқ!» етті ауызын ашып,
Қарқ еткенде ірімшік жерге түсіп,
Оны кетті түлкі-екең ала қашып.

СӨЗ БАСЫ¹

Қазақ халқының сауатсыздығынан, қазақ тілінде басылған бір де кітаптың жоқтығынан оқу орындарының мұғалімдері қазақ балаларын оқытқанда амалсыздан қазақ тілінің орнына татар тілін пайдаланып жүр. Сондықтан, көзге көрінер ешқандай пайдасы болмаса да, шәкірттерге, амалсыздан, татар тілінен ешқандай кемшілігі жоқ ана тілін тастап, татар тілін үйренуге тура келеді. Екінші жағынан, татардың кітап тілі, бұл тілді татарлардан шыққан оқымыстылардың өздері де менсінбегендіктен, араб, парсы сөздеріне лық толған; сондықтан ол сауатсыз қазақтарға түсініксіз. Бұл тілде басылып шыққан кітаптардың бәрі де тек дін туралы жазылған кітаптар, сондықтан олар, осы жағынан алып қарағанда да, дүнияуи мақсаттарды көздейтін орыс-қазақ мектептерінде пайдалану үшін, мысалы, орыс тіліне аудартып, жаттықтыру үшін қолайсыз. Осылармен қабат, бір ескертетін нәрсе — қазақ халқы азбаған халық, оның талабы біреу салып берген тар шеңбердің қыспағына сыя алмайды; оның ой-пікірі еркін; оның келешегі үшін оған тек сана-сезім жағынан жалпы білім мен пайдалы өнерді үйрену керек болып отыр. Ал осы айтылған мақсаттарға жету жолында, мен білсем осы күнге дейін ешқандай жетекші құрал болған жоқ. Жалпы бастауыш оқу

¹ «Қазақ хрестоматиясына» автордың жазған сөз басы. Бұл басылуда «хрестоматияның құрылысы өзгертілгендіктен, сөз басын Ы. Алтынсаринның қара сөздерінің алдына беріп отырмыз. — *Ред.*

құралдары, хрестоматиялар сияқты кітаптар шын білім беретін, пайдалы мәліметтер беретін ғылыми, күрделі оқу құралдарына жол салып беретіндігін, ал мұндай, жалпы білім беретін кітаптардың Азия халықтарының ешбірінде жоқ екенін еске алып, біз мұндай жетекші оқу құралдарын жақын жердегі орыс тілінен іздеуге мәжбүр болдық. Сондықтан бұл шығарғалы отырған кітабымыз көздеген мақсатына сәйкес болып, орыстың ғылыми және жалпы пайдалы кітаптарынан үлгі алып және сол орыс кітаптарына мағынасы жағынан да, әрпі жағынан да қайшы келмеуін көздеп, біз осы кітабымызды орыс әрпімен бастырғанды қолайлы деп таптық.

Жоғарыда айтылған қолайсыздықтарды оқу ведомствосының көптеген зиялы оқымыстылары бұрын да көрсетіп келген болатын; сондықтан мен сол білімді адамдардың ақылын алып, екінші жағынан, өзім де осылай етуді қажет деп тауып, осы хрестоматияны құрастыруға кірістім. Бұл кітапты құрастырғанда мен, біріншіден, осы біздің ана тілімізде тұңғыш рет шыққалы отырған жалғыз кітаптың орыс-қазақ мектептерінде тәрбиеленіп жүрген қазақ балаларына оқу кітабы бола алу жағын, сонымен қабат, жалпы халықтың оқуына жарайтын кітап бола алу жағын көздедім; екіншіден, бұл кітапта келтірілген әңгімелердің қазақтар үшін ұнамды болуы жағын көздедім; сондықтан бұл кітапқа енгізетін әңгімелерді тергенде көп қиыншылықтарға кездестім, әрбір мақаланы әр жағынан ойлап барып қосу керек болды.

Бұл хрестоматияны мен екі кітап етіп шығаруға ойладым. Бұл басылып отырған бірінші кітаптағы мақалалар мынандай төрт тарауға бөлінді:

1) Балалар өмірінен алынған әңгімелер, бұлар түрлі орыс хрестоматияларынан, көбінесе Паульсонның хрестоматиясынан алынды; мысалдар мен халық әдебиеті; балалардың туғандарына жазған хаттары.

2) Әртүрлі жастардағы адамдардың өмірінен алынған әңгімелер.

3) Ең жақсы қазақ ақындарының өлең-жырларынан үзінді.

4) Қазақтың мақал-мәтелдері.

Екінші кітапта, қазақтың төл әңгіме, аңыздарынан басқа, табиғат тарихы мен жалпы тарих жөнінен, география, өндіріс техникасы жөнінен және кеңсе ісін жүргізу үлгілері жөнінен мақалалар қоспақшымыз.

Тұңғыш рет шыққалы отырған еңбек болғандықтан, бұл хрестоматияның кейбір кемшіліктері де болуы мүмкін; бірақ, сонда да болса, бұл кітап ізсіз қалмас, тұңғыш оқу кітабы ретінде, көздеген мақсатына жетер деген үмітпен өзімді жұбатып отырмын. Оның бержағында, осы күні халқымыз өз тіліндегі ғылыми оқу құралдарына аса сусап отырғанына, надан жатқан, бірақ әлі азғындық жолға түспеген, пайдалы нәрсенің бәріне жаны құмар халқымызға шамасынан келгенінше қызмет ету біздің әрқайсымыздың да борышымыз екеніне, бәлкім, басқа да, менен білімдірек елдестеріміздің де санасы жетіп қалар.

Торғай қаласы, 1879 жыл.

Ибраһим Алтынсарин.

ӨРМЕКШІ, ҚҰМЫРСҚА, ҚАРЛЫҒАШ

Атасы он жасар ұл баласымен далада келе жатып, баласынан сұрады:

– Анау өрмекшіні көремісің, не істеп жүр?

– Көремін, өрмек тоқып жүр.

– Анау құмырсқаны көремісің?

– Көремін, аузында бір нанның уалшығы бар, жүгіріп кетіп барады.

– Жоғары қара, аспанда не көрінеді?

– Жоғарыда қарлығаш ұшып жүр, аузында кесе тістеген шөбі бар.

Сонда атасы айтты:

– Олай болса, шырағым, ол кішкентай жәндіктер саған әбірет¹. Өрмекші маса, шыбынға тұзақ құрып жүр, ұстап алған соң, өзіне азық етуге. Құмырсқа балашағаларына тамақ аулап, бір нанның уалшығын тапқан соң өзі жемей, аузына тістеп, қуанғаннан, үйіне жүгіріп қайтып барады. Қарлығаш балапандарына ұя істеуге шөп жиып жүр. Жұмыссыз жүрген бір жан жоқ. Сені де Құдайтағала босқа жүруге жаратпаған, жұмыс жұмыстауға әдеттенуге керек, – деді.

СӘТЕМІР ХАН

Сәтемір жеті жасар күнінде атасынан жетім қалыпты. Күндерде бір күн Сәтемір далада ойнап жүріп, бір ескі тамның түбінде шаршаған соң сүйеніп, жан-жағына қарап жатса, бір аяғы ақсақ құмырсқа тамның төбесіне қарай өрмелеп барады да, орта шеніне барғанда құлап түседі, тұра салып тағы да өрмелейді, манағыдан гөрі жоғарырақ барғанда тағы құлап түседі. Үшінші рет құмырсқа және тырмысады; ақыр бар күшін салып, қисая-мисая барып, тамның төбесіне шығып кетеді.

¹ Әбірет – өнеге, үлгі. – *Ред.*

Мұны көріп Сәтемір ойға қалды: Құдайтағаланың жаратқан жан-жануарының ең кішкентайы осы құмырсқа екеш құмырсқа да тынбай жұмыс жұмыстап жүр; өзі ақсақ, бір тырмысып, екі тырмысып, жығылып, сонда да қоймай, ақырында мұратына жетті; тамның басына шықты; мұны көріп отырып менің де талап іздемей, жұмыссыз ойнап жүргенім ақылсыздық екен деп ойынын тастап, қалаға барды.

Қалада бір зор білімді, оқымысты молда¹ бар екен, соған үй сыпыруға жалданып, ақысына оқу оқыптымыс. Ақырында сол Сәтемір асқан данышпан, айдай әлемге патша болған.

ТАЛАПТЫҢ ПАЙДАСЫ

Петр Великий деген осы күнгі ақ патшамыздың бабасы бір күні шіркеуде тұрғанда көп адамның артқы жағында үңіліп патшаға қарап, бөркімен қалқалап қана бір нәрсені сызып тұрған балаға көзі түседі. Мұнымен бөтен кісінің ісі жоқ, жалғыз-ақ ақылы кемел патша сол бала екеш балаға да көзін салып тұрған екен. Тілек тілеп болған соң, жұрт екі жарылып, патшаға жол беріпті. Сонда патша тұп-тура манағы балаға барды. Бала қолындағы сызумен болып тұрып, тіпті патшаның қасына келгенін де байқамай қалыпты. Сонда жұмсақ шыраймен патша сұрады:

- Неғылып тұрсың?
- Сенің жүзіңді жазып алайын деп едім.
- Оны неғылмақсың?
- Даңқың, дабылың жер жүзіне жайылған патшам, сенің суретіңді сызып алып, өміріме шейін бойымда сақтайын деп едім.
- Қане, көрсетші сызғаныңды?

¹ Оқымысты молда — оқымысты ғалым деген мағынада. — *Ред.*

Сол уақытқа шейін қорықпай жауап беріп тұрған бала, сызғаныңды көрсет дегенде, қысылайын депті, сөйтсе де, сызған қағазын әдеппен патшаның қолына берді. Қараса, сурет реуішті де емес, әйтеуір өз білімінше сызған сызық, бала ол күнде сурет салуды қайдан білсін. Солай да болса, әлемге ақылы жеткен патша баланың талапты, зерек екенін аңғарып, оқуға бергізіп, ақырында сол бала бүкіл орыс жұртына даңқы шыққан Матвеев деген суретші болған.

ӘКЕ МЕН БАЛА

Бір адам он жасар баласын ертіп, егіннен жаяу келе жатса, жолда қалған аттың бір ескі тағасын көріп, баласына айтты:

— Анау тағаны, балам, ала жүр, — деп.

Бала әкесіне:

— Сынып қалған ескі тағаны алып неғылайын, — деді.

Әкесі үндемеді, тағаны өзі иіліп алды да, жүре берді.

Қаланың шетінде темірші ұсталар бар екен, соған жеткен соң әкесі қайрылып, манағы тағаны соларға үш тиынға сатты. Одан біраз жер өткен соң, шие сатып отырғандардан ол үш тиынға бірталай шие сатып алды. Сонымен, шиені орамалына түйіп, шетінен өзі бірем-бірем алып жеп, баласына қарамай, аяңдап жүре берді. Біраз жер өткен соң, әкесінің қолынан бір шие жерге түседі. Артында келе жатқан бала да тым-ақ қызығып келеді екен, жерге түскен шиені жалма-жан жерден алып аузына салды. Бітегенеден соң және бір шие, онан біраз өткен соң және бір шие, сонымен әр жерде бір әкесінің қолынан түскен шиені он шақты рет иіліп, жерден алып жеді. Ең соңында әкесі тоқтап тұрып, баласына шиені орамалымен беріп тұрып айтты.

— Көрдің бе, мана тағаны жамансынып жерден бір ғана иіліп көтеріп алуға еріндің, енді сол тағаға алған

шиенің жерге түскенін аламын деп бір еңкеюдің орнына он еңкейдің. Мұнан былай есінде болсын: аз жұмысты қиынсынсаң — көп жұмысқа тап боласың; азға қанағат ете білмесең — көптен де құры боласың, — деді.

АСЫЛ ШӨП

Зылиха мен Бәтима деген біреудің қызметінде тұрған екі қыз бала төбесіне бір-бір жәшік жеміс көтеріп, қалаға келе жатыпты-мыс. Зылиха аһлап-уһлеп, шаршадым деп, Бәтима күліп, әзілдесіп келе жатады. Сонда Зылиха айтты:

— Сен неге мәз болып қуанып келесің, төбеңдегі жәшіктің ауырлығы да менің басымдағыдан кем емес, өзің де менен күшті емессің?

— Мен жәшігім ішіне ауырды жеңілдететін бір шөп салдым, — деді Бәтима.

— Ай, ондай болса шөбіңнің атын айтшы, мен де ауырымды жеңілтейін, — деді Зылиха.

— Ол шөп сенің қолыңа түспей ме деп қорқамын, аты «сабыр» деген, — деді.

БАҚША АҒАШТАРЫ

Жаздың әдемі бір күнінде, таңертең, бір төре өзінің баласымен бақшаға барып, екеуі де егілген ағаштары мен гүл жапырақтарын көріп жүрді.

— Мынау ағаш неліктен тіп-тік, ана біреуі неге қисық біткен? — деп сұрады баласы.

— Оның себебі, балам, анау ағашты бағу-қағумен өсірген, қисық бұтақтары болса кесіп. Мынау ағаш бағусыз, өз шығу қалыбымен ескен, — деді атасы.

— Олай болса, бағу-қағуда көп мағына бар екен ғой, — деді баласы.

— Бағу-қағуда көп мағына барында шек жоқ, шырағым; мұнан сен де өзіңе әбірет алсаң болады;

сен жас ағашсың, саған да күтім керек; мен сенің қате істеріңді түзеп, пайдалы іске үйретсем, сен менің айтқанымды ұғып, орнына келтірсең, жақсы түзік кісі болып өсерсің, бағусыз бетімен кетсең сен де мынау қисық біткен ағаштай қисық өсерсің, — деді.

БІР УЫС МАҚТА

— Бір кішкентай қыз әкесінің шапанын жамап отыр екен, шешесі қасына отырып, ақыл айтты:

— Балам, дүниедегі жаратылған жәндік-жансыздардың ешқайсысының да керексіз болып, жерде қалатыны болмайды, — деп. Сол сөзді айтып отырғанда, қыз бала киімін жамап болып, жердегі мақтаның қиқымын терезеден лақтырып, далаға тастады:

— Әже, осы қиқымның ешнәрсеге керегі бола қалмас, — деп.

Шешесі:

— Балам, сол да жерде қалмайды, — деді.

Осылайша сойлесіп, терезеден қарап отырса, манағы мақтаны жел көтеріп ұшырды, мұны бір торғай көріп қуып барып, мақтаны тұмсығына тістеп қана алып, ұшып кетті. Қыз әжесінен:

— Манағы мақтаның қиқымын бір торғай алып кетті, оны неғылады? — деп сұрады.

Әжесі айтты:

— Көрдің бе, балам, күн айналмай манағы айтқан сөздің келгенін. Ол кішкентай мақтаны торғай ұясына төсеп, жас балапандарына мамық етеді, — деді.

АЛТЫН ШЕТТЕУІК

Бір үлкен мейрам алдында, әкесі балаларын қуанту үшін үйіне әртүрлі жеміс алып келді. Леночка деген кіші қызы сол келтірген көп жемістің ішінде, сырты

алтындаған шеттеуіктерге қызығып, соны маған бер деп қоймады. Шешесі айтты:

— Бұл шеттеуіктер тек әдемілікке істелген, мыналарды ал, — деп, бөтендерін беріп еді, Леночка жылай бастады:

— Мен қара шеттеуікті алмаймын, алтын тыстысын аламын, оның ішіндегі дәні де тәтті шығар, — деп.

Шешесі тіл алмайтын қисық баланың дегенін істегеннен артығы жоқ екенін ойлап, Леночкаға алтын тыстыларын, бөтен балаларына бөтен шеттеуіктерді таратып берді. Леночка қуанып шеттеуіктерін дереу шаға бастады, қараса, бірінің де ішінде дәні жоқ, бос қабықтар екен. Мұны көріп қасындағы балалар мазақтап күле бастады. Сонда атасы айтты:

— Бұл шеттеуіктер жеу үшін істелген емес, тек көзге әдемі көріну үшін қойылған; мен шеттеуіктердің бос қабығын алып, сыртын күміспен бояп қана қойып едім, екінші рет не нәрсенің де құр сыртына қарап қызықпа, асылы ішінде болар, — деді.

ШЕШЕ МЕН БАЛА

Шешесі қыз баласынан сұрады:

— Берген ақшамды қайда қойдың?

Б а л а:

— Біреуге бердім.

Ш е ш е с і:

— Кімге?

Б а л а:

— Бір тентек балаға бердім.

Ш е ш е с і:

— Мұнан былай тентек болма деп берген шығарсың?

Б а л а:

— Рас, әже, екінші рет тентек болма дедім. Құс та Құдайдың жәндігі ғой, әже?

Шешесі:

– Біз де, құс та, бөтен жан-жануардың бәрі де Құдайдың жаратқан жәндігіміз.

Бала:

– Әлгі бала Құдайтағаланың жаратқан кішкентай құсын ұстап алып, сатайын деп жүр екен. Құс кісі аярлық болып, шиқылдап тұрды; сонда алып жүрген бала тұмсығын қыса береді, бишара құстың дауысын Құдайтағала есітеді деп қорыққан шығар деймін.

Шешесі:

– Онда сен неғылдың?

Бала:

– Мен балаға ақша беріп сатып алып, құсты ұшырып қоя бердім. Менің бұл ісім сауап емес пе?

Шешесі:

– Әрине, сауап, бейшараларға қайырымды болғаның.

Бала:

– Ол бала, кім біледі, кемтарлықтан құсты сатуға жүрген-ау?

Шешесі:

– Мен де солай ойлаймын.

Сонда сөйлеп отырған бала, сіңлісіне қарап:

– Мана ақшамның бәрін бергенім жақсы болған екен, – деді.

Сіңлісі шешесіне қарап:

– Апаммен екеуіміз мана бәстесіп едік, ол балаға апам құсыңның бәсі не деп те сұрамай, ақшасының бәрін берді; мен айттым: құстың бәсі не деп сұрау керек еді деп, қайсымыздікі дұрыс?

Шешесі үлкен қызына қарап айтты:

– Сенің де бұл істеген ісінді дұрыс демеймін. Егер тағы бір манағыдай бала жолықса, ақшаңның бәрін бастапқы балаға беріп қойдың, соңғыға не берер едің?

Ү л к е н қ ы з ы:

– Онда мен тағы да саған келер едім.

Ш е ш е с і:

– Егер менде де мал, ақша болмаса қайтер едің?

Б а л а:

– Онда... – деп, не дерін біле алмады.

Ш е ш е с і:

– Көбірек жақсылық етуге шамам келсін десең, әрнәрсеге күтімді болу керек; құстың бәсін сұрап, кемге бермеймін десе, сонда ақшаңның бәрін беру керек еді. Ол құстың өзі не құс екен?

Б а л а с ы:

– Мен сұрағаным да жоқ, әже, өзің айтушы емес пе ең, жақсылық еткен жаныңның атын да сұрама деп.

Ш е ш е с і *күліп*:

– Солай, солай, шырағым, – деді.

Б а л а с ы:

– Әже, сен көрсең еді, құсты қоя бергенімде, әуелі қуанғаннан тіпті ұша алмады; сонан соң құсты сатқан баладан уәде алдым, екінші рет ұстама деп.

Ш е ш е с і:

– Қызым, жақсы іс етіпсің, мінекей саған тағы да теңге.

Қ ы з ы:

– Алда разы болсын, әже.

Ш е ш е с і:

– Шырағым қызым, әрдайым осындай рақымды бол, саған мұның үшін Құдай рақым етер, – деді

АУРУДАН – АЯҒАН КҮШТІРЕК

Сейіт орам үстінде жүгіріп бара жатқанда, бір арбалы келіп, аңдаусыз соғып кетіп, аяғын сындырыпты. Ойбайлап жылап жатқан баланы көріп шошынғаннан шешесі есінен танып қалыпты. Мұны көрген соң, Сейіт жыламақ түгіл, сынған аяғын орнына салып таңып жатқанда да дыбысын шығармай, қабағын да шытпай жатты. Сонда сынықшы кісі:

– Аяғың ауырмай ма, қабағыңды да шытпайсың? – деп сұрады.

Сейіт шешесі шығып кеткен соң, демін алып, сынықшыға сыбырлап айтты дейді:

– Ауырмақ түгіл жаным көзіме көрініп тұр, бірақ менің жанымның қиналғанын көрсе, әжем де қиналып, жүдемесін деп, шыдап жатырмын, – деді.

МЕЙІРІМДІ БАЛА

Қытай жұртында ескі заң бар, біреуді алдағандығы мойнына түскен кісінің қолын кесетұғын. Бір төре осындай іспен күнәлі болып, әлгі айтылған жазаны беруге тұрғанда, күнәлі төренің жас қыз баласы әкем үшін жауап беремін деп, мәлім болды. Қызды патшаға алып келісті.

– Тақсыр патшам, – деді қыз, – менің әкем жазаға лайық болғаны рас, соның үшін қолынан айрылуы керек болды, мінекей, тақсыр, әкемнің қолы, – деп өзінің қолын көтерді. – Бұл қол да менің жазықты болған атамның қолы, бірақ мұнымен бала-шағаларын асырауға шамасы келмейді. Бұйырыңыз, тақсыр, осы нашар қолын кесіп, жұмысқа жарап, бала-шағаларын асырайтын қолын атама қалдыруға.

Патша баланың мұнша атасына мейірімділігіне рақымы келіп, төренің күнәсін кешті дейді.

ПОЛКАН ДЕГЕН ИТ

Біз оқып жүрген шағымызда, ұстазымыздың қорасында бір Полкан деген зор ит бар еді. Терезеден қарап тұрғанымызда, әлгі Полканға бір кішкентай қанден ит келіп, өршеленіп үріп, аяғын тістеп, үстіне секіріп тиісе бастады. Сонда мен тұрып айттым:

— Тоқта, қанденім, ойнақтағаныңды қоймасаң, Полкан сазайыңды берер, — деп. Біраз қарап тұрсақ та, кішкентай қанденнің ойнақтағанына, тістегеніне Полкан ашуланып қозғалмады. Түрегелсем, арт жағымда ұстазымыз келіп, менің әлгі сөзімді естіп тұр екен, маған қарап айтты:

— Көрдің бе, анау Полканның сенен көрі көңілі жұмсағырақ. Сен өзіңнен кіші балаларменен ойнасаң, ақырында біреуін жылатасың, немесе ренжітесің, Полкан ит те болса, өзінен кіші әлсіздерді ренжітуді ұятсынып, қанденге тимей тұр, — деді.

ТЫШҚАННЫҢ ӨСИЕТИ

Тышқан баласына оңашада үйретіпті, адам деген мықты жауымыз бар, ағаштан қақпан құрып, үстіне ғана май байлап қояды, соны жеймін деп барсаң қақпан ұстап алады, балам, соған жолай көрме, деп. Бір күні әлгі баласы ойнап жүріп, майдың иісі шыққан соң; неғылып қойған екен деп, қасына жоламай, алыстан сығалап қана қараса, шешесінің айтқан қалыбынша қақпан үстінде майымен тұр екен. Ойлады: қарашы, адамның ақылсыздығын, ағаштан қақпан ғана істеп, үстіне май байлап, бізді қызықсын деп қойғанын, біз сол қулыққа бола қоямыз ба деп, олай-бұлай одыраңдап жүгіріп жүрді де айтты:

— Сүйтсе де, айхай майы құрғырдың иісінің жақсысын-ай, жемесем де биттей ғана жақындап иіскеу-

ге болады ғой, — деп, бірте-бірте жақындай-жақындай бара жатқанда, қақпан тарс етіп тышқанды жаншып тастады.

ІЗБАСТЫ

Қыпшақ Избасты би он жасар күнінде көш үстінде көп адаммен бір түлкі қуысып, бәрінен бұрын жетіп түлкіні соғып алды. Артынан келген жасы үлкен кісілер түлкіңді бізге байла деп еді, Избасты бермеді. Қазақшылық әдетте жасы үлкенге мұндай соғып алған түлкіні байлаушы еді, мынау бала бізге байламайды деп, заманындағы ханына арызға келісіпті. Сонда Избасты ханға айтты дейді:

— Ойдан қашты бір түлкі, тауға қарап дем алмай, жабыла қудық көп кісі, бәрі де қалды ере алмай; сол түлкіні кім алар, жалғыз жеткен мен алмай; ағайыннан дұшпан жауым жоқ, алдына салып айдап жүр, алтайы түлкі көре алмай; ұялып, тақсыр, жүрмеңіз, мұның төресін оңдап бере алмай.

ТҮЛКІ МЕН ЕШКІ

Бір түлкі жүгіріп келе жатып абайсызда бір терең апанға түсіп кетіпті. Шығайын десе шыға алмай тұрғанда, ешкі су іздеп жүріп, әлгі апанға келіп, түлкіні көріп:

— Әй, түлкі батыр, неғылып тұрсың? — депті. Түлкі айтты:

— Ой, неғыласың, батыр, жаным райыс¹ тауып тұрмын: қырда әрі сусап, әрі ыстықтап өліп едім, апанның іші әрі салқын, әрі түбінде тұп-тұнық суы бар екен, — деді.

Мұны естіп ешкі мен де салқын су ішейін деп, секіріп апанға түскенде, түлкіекең секіріп ешкінің үстіне мініп, онан мүйізіне шығып, мүйізінен секіріп қырға шығып, жөніне кетті дейді.

¹ Р а й ы с — рақат. — *Ред.*

ҚАРҒА МЕН ҚҰРТ

Қарға ұшып жүргенде жерде жорғалап бара жатқан құртты көріп, тұмсығымен тістеп алып ұшып кетті. Құрт байғұс істің жаманға айналғанын біліп:

— Әй, қарға батыр, әке-шешенді де көріп едім, асқан жақсы құстар еді, — деді.

Қарға тәуір көріп, тұмсығымен «уһ!» деді.

— Апа-ағаларыңды да білуші едім, — деді құрт. Қарға тағы «уһ!» деді.

— Бірақ соның бәрі де сенен жақсы емес еді, — деді. Сонда қарға масаттанып «аһ!» дегенде, аузы ашылып кеткен соң құрт жерге түсіп кетіп, құтылды дейді.

САУЫСҚАН МЕН ҚАРҒА

Ала сауысқан бір бұтақтан бір бұтаққа қонып, тынбай шиқылдай беріпті, қасындағы құзғын-қарға үндемей отырыпты-мыс. Сонда сауысқан:

— Қарға тамыр, сен неге үндемейсің, әлде менің айтқан сөздеріме нанбай отырмысың, — депті.

Оған қарға айтты дейді:

— Рас, сауысқан мырза, еркін сөзіңе наныңқырамаймын; саны-сапасы жоқ көп сөйлеген мылжың шын сөзді аз айтады деп білемін, — депті-міс.

ЖАН-ЖАНУАРЛАРДЫҢ ДАУЛАСҚАНЫ

Жылқы, түйе, сиыр, қой, тауық, тышқан және бөтен жан-жануарлардың бәрі де адамның жылына ағалыққа таласты дейді.

Жылқы айтты:

— Мен, адам үстіме мінсе алысын жақын етемін, күшімді болса көреді, сүтімді болса ішеді, қылыма дейін арқан істейді, адамға менен пайдалы мал жоқ, жыл ағасы мен боламын, — деді.

Түйе айтты:

— Сен адам жұмысын қылсаң арпа, сұлы, шөп асайсың, тамағың үшін құл болдың. Мына мен сен көтере алмайтын ауырды көтеріп, неше айшылық алыс жерлерге барамын, аш болдым деп арпа, сұлы сұрамаймын, көде болса — көде, жусан болса — жусан, не кез келсе соны қорек етіп, табылса су ішіп, табылмаса шөлге де шыдап жүре беремін, жыл ағасы болу маған лайық, — деді.

Сиыр айтты:

— Адам егін ексе менімен егеді, сүтімді ішеді, құрт, май істейді.

Қой айтты:

— Мен болмасам қазақ үйін немен жабар еді; жүнімді алып киіз істейді, жабағымнан күпі тігеді, арқан, жіп еседі, сүтімнен құрт, май алады, — деді.

Ит айтты:

— Мен болмасам сенің көбіңді не ұры ұрлап, не қасқыр жеп тауысар еді, сенің бәріңнің мен бақташыңмын, дүшпан корінсе үріп-абалап, иеме хабар беремін.

Тауық айтты:

Мен болмасам кісі ерте тұрып, жұмысына бармай, ұйықтап қалар еді, мен таңертең тұрып шақырып, хабар айтамын, таң атты деп, көп отырса, жұмысыңнан қаларсың, жатар уақыт болды деп, түн ортасында да шақырамын, кеш болса тағы шақырамын, демалар мезгіл болды деп, — деді.

Тышқан не дерін біле алмай тұрды да, бір түрлі қулық ойлап, жиналған көпке айтты:

— Бұл таластан ештеме өнбес, жылды қарап тұралық та, кім бұрын көрсе, сол жыл басы болсын, — деді.

Түйе өзінің биіктігіне сеніп, менен бұрын кім көреді деп тышқанның сөзін қостап, бәрі де жылды қарап тұрды. Біраздан соң тышқан жорғалап түйенің үстіне шығып, өркешінің басына мінді де отырды. Сонымен

бәрінен бұрын жылды тышқан көріп, хабар беріп, жылдың басы болған. Түйе бойына сеніп құр қалды деген сөз — осыдан қалған екен.

ҚАРА БАТЫР

Ертегі

Қара батыр деген ерді бала күнінде түрікпен елінің жортуылшылары ұстап алып, еліне апарған соң қой бақтырыпты. Аш, жалаңаш сақтап, жөнді тамақ бермеген соң, бала қойдың далада сүтін сауып ішіп, сонымен күн көріп жүріпті. Бір күні бала далада қамығып жылап отырғанда, алдына бір қарға келіп қонады. Бала қарғаға айтты:

— Қарғалар-ау, қарғалар, қанды көрсе жорғалар, тұмарымды алсана, біздің елге барсана, сағынып жүрген әкеме тұмарды бере қалсана.

Қарға бір қарқ етті де, ұшып кетті. Бір мезгілде сауысқан келіп қонды.

— Ай, сауысқан, сауысқан, өлексе жеп тауысқан, тұмарымды алсана, елге бара қалсана...

Сауысқан шық-шық етті де, ұшып кетті. Келіп тырна қонды.

— Ұзын мойын тырналар, қайыры бар мырзалар, тұмарымды алсана, елге бара қалсана...

Тырна тыррау-тыррау деді де, ұшып кетті.

Келді қаз.

— Әй, қаздар-ау, қаздар-ау, сізге бар-ды наздар-ау, тұмарымды алсана, елге бара қалсана...

Қаз қаңқ-қаңқ етті де ұшып кетті.

Келді аққу.

— Көлден ұшқан қуларым, құс төресі туларым, тұмарымды алсана, елге бара қалсана...

Аққу тоқталыңқырап, көлденеңдеп тұрды да, ол да ұшып кетті.

Біраздан соң қарлығаш келді.

– Әй, қарлығаш, тамыр-ай, жауда болдым қалар-ай, тұмарымды алсана, елге бара қалсана...

Қарлығаш ұшып олай кетті, ұшып бұлай кетті, ақыр қимай келіп, баланың қолына қонды.

Бала ойлады: әкем тұмарымды көріп таныса да, қай елде екенімді біле алмас; бұған бір белгі салайын деп, өзінің қолын пышақпен шаншып қанатты да, қанымен тұмар үстіне түрікпен елінің таңбасын салды. Сөйтіп болған соң, тұмарды қарлығаштың мойнына байлап, елінің, әке-шешесінің жерін айтып, ұшырып қоя берді.

Қарлығаш ұшты аспанмен, баланың айтқан жоспармен, асқар-асқар таулармен, айдын шалқар көлдермен, батпақ-лай, шөлдермен, түрлі-түрлі жерлермен; қос қанатын қамшылап, аспаннан қатер көрінсе, таса жерді жамшылап, үстінен тері тамшылап, неше мерзім жерді өтті, неше мерзім елді өтті, нақ отыз күн болғанда, бір ауылға сол жетті, баланың айтқан ауылы осы ма деп, меңзепті.

Бұл ауылға келген соң, қарлығаш әр үйдің төбесіне қонып, адамын байқап жүрсе де, баланың айтқанына ешқайсысы ұсамайды. Сөйтіп шаршап қалғып отырғанда, бір ыңырсыған кемпірдің даусы шықты. Құлағын салып қараса, кемпір айтады:

– Ау, шырағым-құлыным, мандайымда тұлымым, көлге біткен құрағым, жалғыз ұлым шырағым! Жау алды ма білмедім, су алды ма білмедім, аң алды ма білмедім, жөніңді біліп, шырағым, құрбаның боп өлмедім, жиырма төрт ай болды, мен жалғызды көрмедім!..

– Сен тұра тұр, – деп кемпірді тоқтатып, шал айтады:

– Жалғыз біткен талшыбық, келбетің келген қарағым, бір дерегің білуге, дүниені кезіп қарадым, аш бурадай жарадым, он екі мүшем сөгілді, аш күзендей бүгілді, таулардың насат тасындай, берік-ақ еді сүйегім, өрт шалғандай егілді. Қайда да кеттің, сұңқарым, үміт еткен тұлпарым, бір көрсетіп алмады, сол ғана болды-ау інкәрім.

Онда бір жас қыз бала әке-шешесін тоқтатып сөйлейді:

— Наркескен деген алмастай асыл еді негізің, бірге туған егізім, сен тұрғанда ойлаушы ем, арғымақ ат мінермін, асыл киім киермін, тең-құрбымнан ілгері мен жарқырап жүрермін, биіктен талап тілермін, ойын-күлкі, сауықпен қызық дәурен сүрермін. Егізімнен айрылып, ақша беттен қан кетті, кекілімнен жан кетті, желкідеп шыққан көк шөптей, жап-жас қана күнімде, міне бізден сән кетті. Әй, қартымыз, қартымыз, көзіңнің жасын тартыңыз, мен бүгін бір түс көрдім, әжептәуір іс көрдім, түсіме жору айтыңыз; қолдан ұшқан сұңқарым қайта қонып жүр екен, үйірден жойған тұлпарым қайта келіп жүр екен, бірге туған құлыным үйге келіп жүр екен. Бізге Құдай берген-ді, кісі көрмес өлгенді. Баба-түкті Шашты-әзіз, нақ сарт болып кетпесе, хабар алып шырақтан, бір қарлығаш келген-ді...

Бұл сөзді есіткен соң, қарлығаш тіп-тіке шал-кемпірдің алдына қонды. Бейшаралар жылап-сықтап тұмарды алып, таңбасынан Қара батыр түрікпенге барғанын білісті. Сонан соң ат жаратып, адам жиып, түрікпен жұртына барып, көп тарту-таралғы беріп, баласын алып қайтты дейді.

БАЙҰЛЫ

Байұлы жеті жасар күнінде ел көшіп, көп балалар: біреу тайына, біреу атына мінгенде, бір бала жыламсырап қарап тұрып қалды. Мұны көріп, Байұлы қасына барып:

— Сен неге атыңа мінбейсің? — деді. Бала қамығып:

— Атым жоқ, көшкенде әжеммен түйеге мінуші едім, — деді.

Сонда Байұлы аттан түсіп жаяу әкесіне барып:

– Мен атқа мінгенде, ер-тоқымымен маған бір жорға тай атап едіңіз, сол тайымды біреуге берсем, сіз ұрыспайсыз ба? – деді.

Әкесі:

– Кімге бересің? – деді,

Бала қысылыңқырап тұрып, жаяу жылап тұрған жарлының баласын көрсетті.

Бұған әкесі де түсініп, бетінен сүйіп:

– Тайыңды кімге берсең де ерік өзінде, – деді. Сонан соң Байұлы қуанып, тайды ерттетіп, манағы балаға әкеп беріп, қасына ертіп алды да, шауып кеп, көп балаға қосылды.

Сол уақытта бір ақсақал жақсы кісі қонақ болып жатыр екен; Бай ұлының әлгі мырзалығын көріп разы болып, сыртынан бата берді:

– Ей, Құдайым, бұл балаға ұзақ жас бер, мал мен бас бер, – деп.

Сол кісінің батасы қабыл болып, ақырында Байұлынан он екі ұл туып, бәрі де асқан бай, елге бас болды. Он екі ата Байұлы деген ру сонан тарады деседі.

ЖӘНІБЕК БАТЫР

Жәнібек батыр бала күнінде ақыл-білім үйрену үшін, Қаракерей Соқырабыз дегенді іздеп келген екен. Сәлем беріп кіріп келсе қарттықтан екі жағын жібекпен таңып отырған кісі екен, Жәнібекті көріп:

– Сен қай ұлсың? – деді.

– Қошқар ұлымын, – деді.

– Қошқардың адам есті бір ұлы бар деп еді, сол боларсың ба? – деді.

– Болармыз, – деді.

– Балам, не жұмысың бар, бұл жақта неғып жүрсің? – деді.

— Осы жақта бір қарт атамыз бар дегенге, қолын алып, бір-екі ауыз ақыл-білім алайын деп жүр едім, — деді.

— А-а!!! Ел бастап, жұрт алайын деген ұл екенсің, сөз бастап, би болайын деген ұл екенсің, алдыға келсе әділдігіңді аяма, аймағың кетпес алдыңнан; қол бастап, жол алайын деген ұл екенсің, жолдастың¹мыңын алма, бірін ал, мың кісіге — бір кісі олжа салатұғын, олжаңды аямасаң — жолдасың қалмас жаныңнан; жүз жиырма алтыға келіп отырмын, жас күніңде қалың бер де қатын ал, жігіттің хан болатын, қыздың ханым болатын уақыты сол, қартайған соң өкінбе, ұлым қару жисаң мылтық жи, жаяу жүрсең — таяғың, қарның ашса — тамағың.

Мұнан шығып, Кіші жүзде тоқсанға келіп отырған Тайған деген биге келді. Келсе бидің елі көш екен, көш үстінде кез болып сәлем беріп, ат үстінен көрісті. Мұнысын жақтырмай, бұл би де сұрады.

— Жаным, қай ұлсың?

— Кошқар ұлымын.

— Ұлым, неғып жүрсің?

Оған да айтты:

— Осы жақта бір қарт атамыз бар дегенге жолығып, қолын алып, бір-екі ауыз ақыл сұрайын деп едім.

— Е-е-е! — деді ол. — Азуы алты қарыс арғынның Кошқарұлы Жәнібек, Алшынның бір алжыған шалын келемеж қылып кетейін деп едім десеңші.

Жәнібек:

— Мен сөз сұраймын деп келсем, көңілімді қайтарды ғой, — деп, атының басын бұрып алып жүріп кетті...

Анадай бара жатқанда, би:

— Әй, Жәнібек, — деп шақырды. Жәнібек артына қарады. Сонда би:

— Атыңның басын бұрма, солай тұр, жүзім кішілігінен¹ бір ауыз сөзбен көңліңді қайтардым: өгізді өрге салма — қанатың талар, жаманға жүзіңді салма — сағың сынар, — деді.

¹ Кіші жүз деген мағынада. — *Ред.*

БАЙ БАЛАСЫ МЕН ЖАРЛЫ БАЛАСЫ

Асан деген бай баласы, Үсен жарлы баласы — екеуі құрдас екен. Бір күні ел көшкенде қыр астында ойнап жүріп, ескерілмей, екеуі жұртта қалыпты. Бір мезгілде үйге баралық деп келсе, ауыл жоқ, құр жұрты жатыр. Асан айқай салып, жылай бастады. Үсен ойланып тұрды да айтты:

— Жылағанмен ешнәрсе өнбес. Көшкен ауылды іздеп табалық.

Жұртта бір көзі сынған ине жатыр екен, оны алды және бір пышақтың сынығын, бір-екі уыстай қыл тауып, оны да алды. Сонан соң ауылдың жұртын айнала жүгіріп жүріп, көштің кеткен сүрлеуін тауып, сол сүрлеуге түсіп жүре берді.

Біраз жер өткен соң сүрлеу екі айрылды. Мұны көріп Асан жылай бастады.

Енді қайсысына түсеміз — деп, Үсен қарап жүріп, бірәуіне түсті:

Мынау сүрлеу, бүгін жүрген көштің сүрлеуі екен — малдың жас төлегі бар, — деді.

Біраз жер жүрген соң Асан қарным ашты деп жылады. Үсен үндемей келе жатса, екеуінің алдынан бір үйрек ұшып, ұзамай қасына қонды. Асанның онымен ісі болмай жүре берді. Үсен жүгіріп барып сипалап жүріп үйректің орнынан алты жұмыртқа тапты. Асан қуанып жұмыртқаны алайын деп еді, Үсен алдырмай:

Жолдан адасып көп күн жүрсек, бізге тамақ керек болар, үйректі де ұстап алайық, — деді.

Асан айтты:

— Қалай ұстаймыз? Үсен:

— Мен өкемнің ұстағандарын көріп едім, — деп, манағы жұрттан тауып алған қылдан есіп тұзақ істеді де, оны апарып үйректің ұясына құрды. Мұнан соң Асанды шақырып алып, екеуі бір таса жерге, қалың шөптің ара-

сына барып жатты. Көп ұзамай-ақ үйрек қайта ұшып, жан-жағында адам көрінбеген соң, ұясына келіп қоңды. Бітегенеден соң Үсен түрегеліп, жүгіріп ұяға барып еді, үйрек ұша алмай далбырлады да қалды; қараса, үйрек мойнынан тұзаққа ілініп қалған екен.

Үйректі Асан:

– Тірі алып, ойнап баралық, – деді.

Үсен айтты:

– Жоқ, әкем: «Үйрек, қаз – адал құстар, мұқтаж-дықта Құдайтағала бұларды адамға алып, тамақ етуге бұйырады, бірақ тірілей байлап-матап әуре ету обал», – деп айтушы еді, әуре етпей бауыздап аламық, – деп, манағы жұрттан тауып алған пышақтың сынығымен бауыздап алды.

Мұнан соң келе-келе жатып, түс ауған уақытта, екеуі бір өзен-судың бойына жетті. Су ішіп сусындарын қандырған соң, Үсен айтты:

– Енді бір тамақ пісіріп желік.

Асан:

– От жоқ, неғылып пісіріп желік? – деді.

Үсен үндемей су жағалап жүгіріп кетіп, бір шақпақ тас тауып әкелді және шапанының бір кішкентай жыртылған жерінен аз ғана мақта суырып алып, оны тастың үстіне қойып, бәрін бармағына ғана қатты қысып тұрып, манағы пышақтың сыртымен тасқа қатты ұрып еді, от шығып, мақта тұтанды; сонан соң айналасына аз ғана тезек үгіп салып, Үсен өзі отты үріп тұтандырып жатып, Асанды қу тал жинап алып кел деп жіберді. Тал келтірілген соң от жағып, әуелі жұмыртқаны отқа салып пісірді; онан соң үйректің жүнін жұлып, бұтарлап, бір талдан істік істеп, үйректі отқа қақтады. Піскен соң екеуі де жесіп, тойып алысты.

Тамағы тойған соң көңілінен уайымы шығып, Асан су жағалап жүгіріп кетті, бір мезгілде дауыстады:

– Үсен, Үсен! Мынау тайыз жердегі балықтарды қарашы! – деп.

– Үсен оған қарамай баяғы жұрттан тапқан инені отқа салды, Ине біраздан соң оттың күшімен еріп, қызарды, сол уақытта пышақпен инені алып, ептеп иді, қармақ істеді.

Сонан соң Асанды шақырып:

– Сен шегіртке тере бер, – деді де, өзі манағы қылдан өсіп қармаққа бау істеп байлап, талдан кесіп оған сап істеді. Сөйтіп, қармағы әбзелімен даяр болған соң, Үсен суға барып, Асанның жиған шегірткесін жемге шаншып, қармағын суға салды. Су әдемі, айнадай таза су екен, ішіндегі ойнаған балықтары көрініп жүретұғын. Әуелі шабақтар келді, біреуі бір, екеуі екі жемді иіскеп, тиіп-қашып, жұлқып өтіп жүрді. Сөйтіп тұрғанда шабақтар дүркірей келіп қашты. Қараса, бір шортан келген екен. (Ол шортан жемге де қарамай, тәкаппарланып жайымен оылғаңдап өтіп жүре берді. Шортан өткен соң манағы оылтырап кеткен шабақтар тағы жалма-жан жиылып келісіп, жемнің айналасында ойнап, бірін-бірі қуып, жемге де тиіп-қашып, соғып өтіп жүрді. Сөйтіп тұрғанда, шабақтар және дүркірей қашып, жоқ боп кетті. Қараса, бір бөлек алабұғалар келген екен, жемді ең бұрын көрген біреуі тоқталмастан келіп асап келіп қалғанда, Үсен қармақты тартып алып, оны шығарып тастады. Сол қалыпша Үсен бірталай алабұға алды.

Балықтың алынған қызығына айналып тұрып, балалар күннің көшкө таянып қалғанын аңғармаған да екен. Бір мезгілде Үсен Күнге қарап:

– Аһ, күн көш боп қалыпты ғой, жарықта өткел тауып алайық, – деп, қармақпен алған балықтарын біреуінің шапанына орап алып, манағы шақпақ тасын және сабы-бауымен қармағын да қалдырмай алып, енді өткел іздесті. Бұл турада Үсен кідірместен, манағы өздерінің

түсіп келген сүрлеудің өткен жерін тауып алып, сол жерден өте шықты.

Біраз жүрген соң-ақ күн кеш болды және біраздан соң ымырт жабылып, жол көрінбеді. Түн болған соң, балалар екеуі де корқайын деді. Сөйтсе де Үсен сыр білдірмей енді жүрсек адасармыз деп тоқтады, тезек теріп от жақты. Біраз отырған соң Асан күндіз көп жүріп шаршаған бала, ұйықтап қалды. Үсен ойлады: әкем айтушы еді «елді жердің ұрысы, далалы жердің бөрісі болады» — деп, ұйықтамай отқа күндізгі алған балығын пісіріп, ермек етіп отыра берді; есітуі бар еді: от жағып отырса, қасқыр келмейді-міс деп. Қарап отырса, бір мезгілде бір топ киік келді, Олар анадайдан одырайып қарап тұрып-тұрып, өз-өзінен үркіп жөнелді. Біраздан соң құлын, тайы бар бір үйір құлан келді; айғыры алдында басын тікшитіп, құйрығын шаншып, осқырынып, өзгелері таңданып қарап тұрды-тұрды да, олар да шауып жөнелді. Бір мезгілде жақын жерде қасқыр ұлыды; алысырақта өгіз-шағала адамша шыңғырып, біресе жылаған балаша, біресе қарқылдап күлген адамша, әртүрлі дауысқа салды. Үсен түйсініңкіреп, бойы мұздап, қолына манағы қармақтың таяғын қысыңқырап ұстап және отыра берді. Сөйтіп, әр жануарларды көріп және оттың жарығына жиылған құрт-құмырсқа, көбелектерді қарап, бұл көбелек-қоңыздар неге көріне өлім іздеп отқа түсе береді екен деп, әртүрлі ойларға қалып, сүйеніп жатып, таңды атырды. Күншығыста таң әуел алтынмен бояғандай қызарып, жан-жаққа жайыла-жайыла барып, ақыры қызылы тарап ағара бастағанда, Үсен Асанды да оята бастады: «Жүрер уақыт болды», — деп. Асан далада екенін ұмытып, үйдегі қалыбынша, жуық арада оянбай ыңырсыса да, Үсен қоймай оятып алып, қасына ертіп жолға шығысты.

Күн сәскеге шейін жүріп отырып, сәскеде сүрлеу бір қаттаң шоқаттау жерге түсіп көрінбей кетті. Балалар енді қой жаққа жүрерін білмей дағдарып тұрды. Сөйтіп, жан-жағына қарап тұрса, ілгергі алдында бір биік қыр үстінде, үлкен мола көрінді. Сонда Үсеннің ойына әкесінің сөзі түсті: далада жүріп адассаң, молалы жерде су болады, сулы жерде ел болады, дейді екен. Сол ақыл бойынша Үсен Асанды ертіп, молаға қарай жүрді. Молаға жақындап келгенде, қаңқылдаған қаздың даусы шықты, Үсен енді білді жақын жерде көл бар екенін, оның үшін қаз суыңыз жерді мекен етпейді. Келіп екеуі енді молалы қырға шықты, қараса, қырдың жығылар асты үлкен көл екен, көлдің айналасы да, іші де жыңылдаған мал; жағасындағы жібіектей жапырылған көкорай қора-қора қой мен жылқы, жылқының бір парасы көл ішіне кіріп, белінен құраққа кіріп тұр, енді бір жақ жағасындағы сортаңда бір топ түйе жатыр. Бұларды көріп, балалар қырдан түсіп, жүгіріп малға келді. Келсе өз ауылдарының малы екен. Малшылар Асан, Үсенді көріп, олар да қуанып, біреуі әкешелерінен сүйінші сұраймыз деп шауып кетті, езгелері балаларды атқа мінгізіп, ауылға алып жүрді. Жолда келе жатып малшылар айтты:

Сендердің жұртта қалғаныңды біліп, кешеден ауылдың жан біткені іздеуге кетіп еді, — деп. Нақ төсін мезгілінде балалар аман-есен үйлеріне келіп, әкешелеріне қосылды дейді.

БАЛАНЫҢ АЙЛАСЫ

Бір өлім адам жапанда келе жатып, аяғы астында бір үлкен тасқа сүрініп жығылып, ойлады: бұл тас адамға иппи көлтіретін тас екен, жолдан алып тастайын деп. Сол оймен тасты көтеріп еді, астынан бір саңдық шықты, саңдықты ашып еді, ішінен бір жылан шығып, шағамын деп өлімге ұмтылды, өлім айтты:

– Мен сені қараңғы, тар жерден, тұтқыннан шығардым, жақсылыққа жамандық бар ма?

Жылан айтты:

– Бар.

Әлім айтты:

– Олай болса біреуге жүгінелік, төре саған тисе шағарсың, – деп.

Жылан да бұл сезге тоқтап, екеуі келе жатып, түйеге жолықты. Түйеге бұлар істерінің мәнісін айтып еді, түйе айтты:

– Жақсылыққа жамандық бар; не үшін десеңіз: мен адамның қанша ауыр жүгін, мүлкін тасып, өмірімше қызмет істесем де, адам қай уақытта шамамнан тысқары жүк артады да, жүре алмасам ұрып соғып ренжітеді.

Жылан мұны есітіп, әлімнің мойнына бір оралды. Мұнан шығып жеміс ағаштарына келіп жүгінді. Бұл ағаш та айтты:

– Жақсылыққа жамандық бар; не үшін десеңіз: менің жемісіммен қанша адам күн көріп пайдаланып тұрса да, жемісімді жан ауыртпай қолымен алмай, түбімнен қатты ұрып, жемісімді жерге түсіріп алып жейді, – деді.

Жылан әлімнің мойнына тағы бір оралды. Онан кетіп, бір итке жолығысты.

Ит те айтты:

– Жақсылыққа жамандық бар; мен иеме қанша түн-күн ұйықтамай мүлкін, малын, өзін бағып қызмет қылып едім, ақырында мен қартайып аурулы болған соң таяқтап ұрып мені қуып жіберді, – деді. Жылан және бір оралып, енді шағамын деді.

Әлім айтты:

– Енді тағы біреуге-ақ жүгінейік, төрелік тағы саған тисе, шаға бер.

Сонан шығып бір топ ойнап жүрген балаларға келді. Ішінде бір бала әлімге сәлем берді. Әлім сәлемін алып, сол балаға істерінің мәнісін айтты. Бала есітіп болып:

– Әй, ата, бекер сөйлейсің, осы қолыңдағы кіп-кішкентай қобдиға мойныңа үш оралған әйдік жылан сьюшы ма еді? – деді.

– Сонда жылан да айтты:

– Бұл сөз рас, – деп.

Бала тіпті нанбады, «бұл сөзге көзбен көрмей кісі нанып болмас» деп.

Сонда жылан баланы нандыру үшін иіріліп барды да, манағы қобдиға кіріп жатты.

Бала сонда тарс еткізіп сандықты жауып бекітті де, әлімнің қолына берді, «апарып алған орныңызға қойыңыз» деп.

ОҚУДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ҮЙІНЕ ЖАЗҒАН ХАТТАРЫ

А

Қамқор, дуагөй атам мен әже, сіздерге ықласты сәлемдерімді жолдап қаламын. Өзім сіздердің он балаларыңыздың арқасында сау-саламат бармын. Өткен почтадан жіберген сәлем хатыңызды, азын-аулақ ақшасымен, жолығып алдым. Алда разы болсын, мендей нашар балаңызды естен шығармай тұрғаныңызға. Ықыласыммен Құдайтағаладан тілеймін: сіздердің еңбек қамқоршылығыңызды бізге де қызметімізбен өтеуге жазғай еді деп. Оқыған оқуымыз турасында бұл күнде ұстаздарымыз сонша разы. Жанада ең жақсы оқыған балалардың есебіне қосып, кенегесіне жазып қойды. Ата, сіз әрқашан ақыл айтушы едіңіз: «балам, алаң болмай ұстаздарыңның айтқанын орнына келтіріп, бергеи сабақтарын толық үйреніп, білуге тырыс» деп, ол сөздеріңізді ұмытқаным жоқ...

Сіз жазасыз, ата, Қасенге қорасан¹ шықты деп. Маиі жазылып кеткеніне қатты қуандым. Бізге ұстаздарымыз

¹ Қорасан – шешек.

айтады: қорасанды егіп шығарған балаға қайта қорасан шықпайды, шыға қалса қатерсіз, жеңіл шығады деп. Осы сөзді жөні келсе ескеріп, жақын жердегі лекарьлерге¹ кішкентай інілерімді апарып, шешек ектірген қалай болар екен?

Қош, дауаларыңыздан үміткер балаңыз Н.

Б

Ағамыз Ыбырайға көп сәлемдерімді жолдадым. Өзіңнен көптен ешбір хат-хабар болмады; тек ауру-сырқауға душар болмасаң болады дағы, шаруалық жұмыстан да қолың тимейтін шығар. Сөйтсе де, уақыт тауып есендігіңді білдіргейсің. Өзім денім сау, ұстаздарымыздың тәуір назарындамын. Бір-екі айдан соң екінші класқа шығармын деген үмітім бар.

Осы хатты тапсырушыдан Қадишаға екі қадақтай конфет жібердім, сен алып өзіне тапсыра көр. Әкеме бас құлдығымды айтып және менен өтін, маған берген ақшасын босқа шығарды деп ұрыспасын. Қадиша кішкене бала ғой, ағам жіберіпті деп, қуанып қалсын дедім.

Қош, аға, сау бол. Хат жаз дегенімді ұмытпа деп, — есендігіңді Құдайдан тілеп жазушы ініңіз Н.

В

Мінекей, достым Мұратбай, мен екінші класқа шығып, енді бір-екі жұмадан соң елге де қайтуға тұрмын. Енді көп ұзамай-ақ сендерді көрсем керек. Осы күнде-ақ көзіме елестеп тұр, ауыл көкорай шалғындарға қонып, жан-жақтың бәрі желкілдеген көк шөп ішінде жыңылдаған малдың жүргендері. Көп жазуға уақыт жоқ, құрбы-құрдастарыма сәлем; ағама айт: менің күрең дөненімді кісіге мінгізбей, семіз сақтасын, барған соң өзім жаратып жайлармын. Достың Н.

¹ Лекарьлерге — дәрігерлерге.

Ағамыз Ыбырайға сәлем. Сен бекер қауіп етесің, менің азырақ ауырғанымнан; сені көріп әжемдерде үрей қалмаған-ды. Ауырғаным себебі, қыстың күні ауылы жақын жердегі бір ептешімнің¹, үйіне қонаққа барып едім. Ағаш үй жоқ екен, киіз үйде патшалық жеңіл киіммен жатып-тұрып жүргенде бойымды суық ұстады; сонан азырақ басым ауырған соң, қайтып дәрігерге айттым.

Дәрігер дәрі беріп, енді жазылып келемін. Ай, аға, әкеме айтып, жылы ағаш үй салып алсаңызшы. Киіз үй жаздың күні қанша жақсы болса, қыстың күні сонша жаман ғой. Суық киіз үйде қыс күні бүрісіп, алдың отқа жылынса, арқаң тоңып отырып, не таза жуынуға болмайды, не таза тамақ жеуге болмайды. Осындағы оқымысты дәрігерлер айтады: қазақтың дертінің көбісі — не бойын суыққа алдырғаннан, не тазалық жоқтықтан пайда болады дейді; қотыр, бөрткен, таза болмағаннан, сүзек, шаншу, жөтел бәрі де суықтан дейді.

Еріккен соң, ойыма келгенін жазып, ермек етіп жатырмын. Көп мылжындады деп айыпқа бұйырма және менің үшін келемін деп азаптанба; әкем кәрі кісі, шаруашылық жұмысыңнан қаларсың. Інің Н.

ӘЛІМ КІСІ

Бір зор әлім молдадан жаңа дінге кірген бір адам:

— Тақсыр, мен иманды қалай етсем үйренемін? — деп сұрапты.

Әлім айтты:

— Шыққан Күн мен Айдан, көк пен жерден, су мен желден, жер мен таудан, жаңбыр мен қардан үйрен, — деді.

Сұрап тұрған адам бұл сөз не сөз екенін біле алмай дағдарып тұрды. Сонда әлім айтты:

¹ Ептешімнің — жолдасымның. — *Ред.*

– Далаға шықсаң көк пен жерді көресің, Күн мен Айды, көк үстінде жұлдыздарды, тауды-тасты, жел мен жаңбырды – осының бәрін кересің, соларға қарап ой жіберсең, оның бәрін адам жаратуға қолынан келер істер емес; олай болса, соның бәрін жоқтан бар еткен бір құдіретті ие болса керек, біз көрмеген. Сол ақылға ойланып жетіссең иманыңның жартысы тамам болғаны, – деді.

ЛУҚПАН ӘКІМ

Луқпан әкімге бір сопысымақ адам бір жиылыста айтты:

– Сіздің ауруға ем етуіңіз күнә, Құдайдың жіберген қаза-бәлесіне себеп табамын деген Құдайға қарсылық болып табылады деп білемін, – деді.

Луқпан айтты:

– Олай болса, сол айтқан сөзіңіз жазылған кітапты келтіріңіз, сенімді кітап болса біз тоба етіп дәрігерлікті қоялық, – деп.

Сопы бұл сезді еш кітаптан көргені жоқ, кітап алып келе қоямын деп қозғалмады.

Жиылып отырған халық шулап қоя берді:

– Сопы, Луқпан жесірге байдай, жетімге атадай болып, неше мұңды бейшаралардың көзінің жасын тыйды, сен бұл істі күнә деп білсең кітабыңды көрсет, болмаса қазыға алып барып, жазаландырамыз, – деп.

Істің бұлайынша зорайып бара жатқанын көріп, Луқпан халықтан өтініш етіп тысқа шығып, сопыны оңаша қалдырып айтты:

– Алда разы болсын, молдам, білген шамаңызша бізді күнәдан тыю үшін ақыл айтқаныңызға. Бірақ бізден де сізге бір ақыл айтылсын: қашан да бір істі істегіңіз келсе, әуелі ақылыңызды, онан соң көзіңізді жұмсаңыз, сонан соң ақылыңыз дұрыстаса, көзіңіз көріп, жөнін танып мақұл көрсе, тіліңіз бен қолыңызға сонда ерік беріңіз. Екінші, сіздің айтқан сөзіңізден оқып жетіспегендік

көрінеді, Құдайтағала адамға әртүрлі дене берді: қол берді жұмыс қыламақ үшін, көз берді көрмек үшін, аяқ берді жүрмек үшін, құлақ берді есітуге, ақыл берді ойлануға, жаман-жақсыны аңғаруға. Сол берген денелерді тиісті орнына жұмсамасаң, Құдайдың бұйрығына қарсылық болып табылса керек; оның үшін жүрмей, тұрмай, отырмай, көрмей, есітпей Құдайға құлшылық етіп те болмайды. Сол реуішті жансыз нәрселердің де керексіз жаратылғаны жоқ. Бір шөпті у етіп жаратты, екінші шөпті оған басытқы етіп жаратты; бұларды да танып, біліп, бұйрықты орнына жұмсамасаң күнәлі боласың, тиісті пайдалы орнына жұмсаудан обал болмаса керек, — деді.

ЗЕРЕКТІК

Англия жұртында Броун деген білімді ұста судың үстіне бір қолайлы көпір салуға жүріп, қалайша салсам қолайлы, нық болар екен деп ойға қалып келе жатса, жолдың үстіне кесе тартқан өрмекшінің өрмегіне көзі түсті. Мұны көріп Броун тоқтай қалып ойлаңды: «Бұл өрмекші мынау жол арқылы көпір салыпты, астында тіреуі жоқ, осындай көпір қолайлы болар еді», — деп. Сонымен, келді де, су үстіне екі ұзын шынжыр тартып, ортасына тақтай салып, екі жақ басын құрғақ жерден биік, нық бағаналарға бекітіп, көпір істеді. Шынжырдан көпір салу содан қалған үлгі екен.

СИЛИНШІ ДЕГЕН ХАНЫМ

Қытай жұртының патшасының ханымы Силинші жібек құрттарын абайлап қарап жүрсе, бұл құрттар өлерінде өзінің өрмегіне кіріп өледі екен. Ханым сол өрмекті алып ширатып жіп істеді, сонан тоқып жаңа жібек орамал істеді дейді. Мұнан соң құртқа назар са-

лып қарап жүрсе, тұт деген ағаштың жапырағын жеп күн көреді екен. Ханым тұт ағашының жапырағын жиып, әлгідей көп құрт жиып асырап, ақырында, бұл құрттың пайдасын халқына үйретті дейді. Жібектің шығатын орнын ең әуелі сол ханым тауыпты-мыс.

Бұл уақытта Силинші ханымның өткеніне бес мың жыл болыпты. Қытай жұрты әлі күнге данышпан ханымын ұмытпай, жыл сайын соның құрметіне той етеді.

МАЛДЫ ПАЙДАҒА ЖАРАТУ

Бір үйші жұмысымен көп мал тауып тұрса да, сонша азбен қанағат етіп, аз жұмсап тұрады екен. Бір күні көршісі сұрады:

— Осы сен бай бола тұрып, малыңды қай жаққа жібересің көзге түсетін ешнәрсең көрінбейді, — деді.

Үйші айтты:

— Тапқан малымның бір бөлімімен борышымды өтеймін, бір бөлімін өсімге беремін.

Көрші:

— Қойшы, батыр, сенің борышың бар ма еді және өсімге қашан ақша беруші едің? — деді.

Үйші айтты:

— Қарт әке-шешеме берген ақшаларымды өтеп тұрған борышым деп білемін, өзімнен туған балаларға оқу оқытуға, асырауға шығарған малымды өсімге берген мал деп білемін. Балалар адам болып, біз қартайғанда жақсы асыраса, олардың борышыңды өтегені емес пе, — деді.

ДҮНИЕ ҚАЛАЙ ЕТСЕҢ ТАБЫЛАДЫ

Француз жұртының бір білімді адамы жазады:

— 1791 жылда, өзім университет деген үлкен школда оқып жүрген жігіт күнімде, әр жеті сайын Зерсаль қаласындағы шешеме жаяу барып-қайтып тұрушы едім.

Сонда әрдайым жолымда бір Антон деген тіленші отырып, қайыр сұрап алып жүруші еді. Бір күні тағы сол жолмен келе жатып, бір орта бойлы арықтау кісіге ұшырасып, жөніміз бір болған соң бірге келе жатқанымызда, әдетше манағы Антон алдымыздан шығып қайыр сұрады. Қасымдағы кісі тоқтап, Антонның бетіне қарап тұрды да айтты:

— Сен қарауға еп-есті кісі секілді көрінесің және жұмыс істеуге қуатың да бардай көрінеді, сөйтіп тұрып мұндай жаман іспен өзіңді кемшілікке салып жүрсің. Бай болғың келсе мен саған ақыл айтайын: мен өзім де сендей кедей едім, бірақ сендей тіленшілік қылғаным жоқ; елден, қала-қаладан қыдырып жүріп, әуелі боқтық, салам арасынан, не болмаса жай кісілерден ескі шүберек сұрап жиып жүрдім. Ол шүберектерді апарып қағаз істейтін фабриктерге сатып, соныменен азды-көпті ақша болған соң бір есек, бір арба алдым, мұнан соң әуелі аздап, бара-бара көбірек, әр үйден ескі-құсқы, тұтынуға жарамайтын шүберектерді сатып алып, арбамен жүріп сауда ете бастадым. Осындай іспен жеті жылда он мың франк¹ ақша тауып, енді бір қағаз фабрикасына кірістім. Жасым жас, ісіме нық, жинақты және еріншектікті білмегеннен соң, осы күнде екі әйдік тас жұртым² бар, фабрикамды балама бердім, үмітім бар, балам да аштық көре қалмас деген. Себебі: баламды да жасынан бос жүруге, еріншектікке, қиналмай мал табуға үйретпедім. Осы айтқанымша машақаттанудан қашпасаң, сен де бай боласың, Антон, — деді де, жөніне жүріп кетті.

Антон бұл сөздерді есіткен соң терең ойға қалып, қайыр сұрауын да ұмытып тұрып қалды.

1815 жылда Брюссель деген қаладан өтіп бара жатып, бір кітап сататын үлкен дүкенге кірдім. Дүкеннің

¹ Француз жұртының теңгесі; біздің ақшамызға шаққанда, бір франк жиырма бес тиын күміске есеп. — *(Автор)*.

² Жұртым — үйім. — *Ред.*

ішінде бірнеше приказчиктерге олай-бұлай етіңіз деп, бұйырып тұрған бір купецтің кескіні көңіліме таныс реуішті көрінді. Сөйтіп тұрғанымда әлгі кісі мені көріп, бетіме қарап тұрды-тұрды да, қасыма келіп айтты:

— Айып етпесеңіз сұраймын, мұнан жиырма бес жыл бұрын сіз оқу оқып жүріп, жұма сайын Версальдегі үйіңізге барып жүрген жеріңіз бар ма еді?

Сонда ойыма түсіп, таң қалып:

— Сен Антонбысың? — дедім.

— Рас, — деді Антон, — мен сондағы көрген тіленші Антоныңыздың өзімін. Сол жүргеніңіздегі бір күн қасыңызда бірге жолыққан кісінің айтқандары көңіліме кіріп кетіп, тіленшілікті тастап, жұмысқа кірістім, ісіме нық, малыма күтімді болдым; ақырында, сол кісінің айтқаны келіп, мінекей, осы зор дүкеннің иесі болдым, — деді.

БІЛГЕННІҢ ПАЙДАСЫ

Бір қарт ұста күні-түні тынбай іс соғып отырады екен. Оған көрші, заманындағы бір зор бай, Броун дегеннің баласы ойнап жүріп қызыққа күнде ұстаға келіп, іс соққанына қарап тұрады екен. Бір күні ұста мырзаға айтты:

— Төрем, қарап тұрғанша, тым болмаса, шеге соғуды үйренсейші, кім біледі, бір күндерде сол өнердің де керегі болар.

Бала нем кетеді деп, күнде мазаққа шеге соғып жүріп, бірнеше күнде жақсы соғуға үйреніпті.

Мұнан соң бірнеше жылдар өткен соң, жұртында қатты жаугершілік басталып, Броунның мал-жаны таланып бітіп, өзі қатын, баласымен қашып шығыпты. Сонымен, ішерге-жеуге, киюге де кемтар соғып, бір қалада жүрген уақытта, қаланың әкімі бұйрық шаш-

ты: әскерге көп етік керек, жақын жердегі қалалардың сататын мығы¹ таусылды, мық даярласын деп. Сонда манағы мырзаның мазаққа үйренген өнері есіне түсіп, патшалық етікшілерге хабар салды:

— Егер көп мық шеге керек болса, мен пәдіретін аламын, — деп.

Етікшілер істеген мығын көріп ұнатқан соң, әскердің етігіне мық істеудің міндетін алып, көп мал тауып, ақыр өміріне шейін кемдік көрмей өтіпті-міс.

ҚЫПШАҚ СЕЙІТҚҰЛ

Қыпшақ Сейітқұл отыз үйлі тобырымен, жұрттың тегіс аттаныс барымтасы бар уақытта, бұл отыз үй кедейді қалайынша етсем байытып, халық қатарына қосамын деп ойға қалды. Сауда етуге мал жоқ, барымтамен мал алсам, бір күндерде жау да бізден қуып алады, ақырында бұрынғылардың айтып кетуінше, жортуыл басы жолда қалса керек. Соның бәрін де шамалап қарап, ақыр бір қиялға түсіп, Сейітқұл әуелі мекен еткендей бір орын іздеді. Көп жерлерді кезіп жүріп, ақырында Торғай тересіндегі Қабырға деген өзен-судың бойына тоқтады. Мына жақта Үргеніш, Қоқаннан, мына жақта қалмақтан шетірек және жаманшылық болса, қалың Қыпшақ деген руға жақынырақ екен деп, сол жерді ұнатып қайтқан соң, қысты өткізіп, жаздың жылы уақытында кедейлерді жалаңаш-жалпы көшіріп, Қабырға бойына алып келді. Сейітқұлдың бір ағасы бар еді, жол жүріп, ұрлық, барымтаны әдет еткен; інісінің қанша айтқан ақылына болмай, үш-төрт үймен жалғыз-ақ сол көшпей, ескі орны Түркістан жағында қалды.

Қабырғаның бойына келген соң, Сейітқұл қолына кетпен алып, отыз үйлі кедейіне де кетпен беріп, жер тегістеп, егін етуге кірісті. Түркістан жағында көрген

¹ МЫҒЫ — ш егесі. — *Ред.*

үлгісімен судан арық қазып шығарып, егінге су жіберді. Егіні піскен соң орып, жиып алып, артығын төңірегіндегі көшпелі елге сатып, мал етті. Жаңа мекен еткен жеріне орныққан соң, Сейітқұл егінді жылдан-жылға күшейтіп, арық басына шығыр салып, суды шығырмен айдап, астықтың (ол күнде бидай, тары, арпа егеді) артығын төңіректегі елге малға айырбас етумен, бұлардың малдары көбейіп, бай болды. Мұны көріп әрбір көшпелі елдегі жарлы-жақыбайлар да келіп, Сейітқұлға қосылып келіп, бес-алты жылда Сейітқұл елі деген төрт жүз үйге таянды дейді.

Қос Сейітқұлдың өзі де, жиылған халқы да малдары көбейіп, бай болды, ел жиылып Сейітқұл жұрт ағасы болды, енді сол жұртының адал бейнет, табан ет, маңдай терімен тапқан дәулетін аңдыған жаудан, ұрыдан, даладағы бөріден сақтаудың қамын ойлап, уайымға қалды. Солардан сақтану үшін, Сейітқұл жұртын жиып кеңесіп, судың бір қолайлы жеріне шымнан биік қорған салдырды, малдарына реттеп бақташы, қару-жарақты қарауыл-шыңдауыл жүргізді. Бұлардың былайша бір ауызға қарап бекінген халық екенін байқаған соң, малға қызыққан сырттағы көшпелі халықтар батып келе алмады. Бұл жағынан көңілі тыныш болған соң, Сейітқұл енді Бұхара, Қоқанға мал айдатып, ол кенттерден¹ қазақ қолды әртүрлі товар алдырып, жылда егін піскен уақытта манағы қорғанда жәрмеңке реуішті базар болды. Көшпелі халық белгілі уақытта малын, жүн-жабағысын, тері-терсегін келтіріп, егіншілер оларға астығын, товарын айырбас етіп, осы қалыпша бір жағы егін, бір жағы саудамен Сейітқұлдың жұрты жұрттан асқан бай болыпты.

Манағы Сейітқұлдың ағасы аттаныс-түсіспен жұртың малын ұрлап бай боламын деп жүргенде, Қоңырат²

¹ К е н т — қала. — *Ред.*

² Қ о ң ы р а т — Қарақалпақ елінің қаласы. — *Ред.*

жағында қолға түсіп, кім екені де белгісіз, біреу өлтіріп кетіпті; қалған мал-жанын ұрының малы деп Түркістан әкімдері талап алып, жамағаттарын Сейітқұл көп жылдар іздетіп, таптырып, қасына алыпты-мыс.

Сейітқұл, құрметті Тілеу Сейдалин сұлтанның айтуы бойынша, 1830-шы жылдарда өтіпті-міс. Сол данышпан кісінің ақылымен егінді әдет еткен халық Қабырға суының бойында әлі көп. Жарлы болып, бөтен кәсібі жоқ кісілер Торғай жағында дереу егіншіге айналды, ерінбей азаптанса, бірнеше жылда түзеліп, халық қатарына қосылады.

ТАЗА БҰЛАҚ

Үш жолаушы бір бұлақтың басында бір-біріне кез болыпты. Бұлақ бір тастақ жерден шыққан, айнала-сы қалың біткен ағаш жапырақтары бұлақтың үстіне төгіліп, суы мұздай, салқын, шыныдай жылтылдап тұрған сонша әдемі, таза бұлақ екен. Су шыққан жеріне бір қазандай тасты біреу ойып қорғаныш қылып, тастың су ағар жеріне жазу жазыпты:

— Әй, жолаушы, болсаң осы бұлақтай бол, — деп. Манағы үш жолаушы бұлақтан ішіп қанған соң, жазуды оқып, біреуі саудагер екен, ол айтты:

— Бұл жазылған ақыл сөз екен, бұлақ күн-түн тынбай ағып, алыс жерлерге барады, бара-бара кеңейіп, үлкейеді, бұған бөтен бұлақтар құйып, сөйте бара үлкен өзен болып кетеді. Мұнан мұрат сол: сен де, адам, тынбай қызмет қыл, ешуақытта жалқауланып тоқтап қалма, сөйтсең, ақырында, сен де зорайып мұратыңа жетесің дегені ме деп білемін, — деді.

Екінші жолаушы мүсәпір молда екен, басын шайқап:

— Жоқ, мен олай ойламаймын, бұл жазудың мағынасы сіздің ойлағаннан гөрі жоғарырақ соқса керек, бұл

бұлақ: кім-кімге болса да даяр, ыстықтағанды салқындатып, жанын рақаттандырады, сусағанның сусынын қандырады, оның үшін ешкімнен ақы дәметпейді; бұлай болса адамға да әбірет сол: біреуге жақсылық етсең, ол жақсылығыңды ешкімге міндет етпе дегені болса керек, — деді.

Үшінші жолаушы көркем келген бір әдемі жігіт екен, бұл үндемей тұрды. Жолдастары: «Сен не ойлайсың?» — деп сұрады.

Жігіт айтты:

— Менің ойыма бөтен бір нәрсе келеді: бұл бұлақтың суы бір орында тынып тұрып, шөп-шалам түсіп, лай-қоқым болса, бұған адам мен айуан мұнша ынтық болмас еді; бұлақ күні-түні тынбай ағып тазаланып тұрғаны үшін ынтық болады. Олай болса, жазудың мағынасы: көңіліңді, бойыңды осы бұлақтай таза сақта, нешік бұлаққа қарасақ күн түссе күннің, шөп түссе шөптің сәулесін көреміз, көңілің сол реуішті сыртқа ашық көрініп тұрсын дегені ме деймін, — деді.

ӘДЕП

Бір жұрттың бас әкімі екінші бір байға жолығысып сөйлесіп тұрғанда, қасынан бір жарлы мұжық өтіп бара жатып иіліп, бас ұрып сәлем берді дейді. Оған қарсы әлгі үлкен әкім төре онан да төменірек бас ұрып сәлем алды. Қасындағы бай:

— Тақсыр, осынша жұрттың үстінен қараған әкімсіз, осы бір мұжыққа неге сонша бас ұрасыз? — деп айтты дейді.

Сонда әкім:

— Ешбір ілім-білім үйренбеген мұжық сонша иіліп, әдептілігін көрсеткенде, мен онан әдепсіз болып қалайын ба? — деді дейді.

ҚАНАҒАТ

Әзірет Әліден бір жүт¹ келіп сұрады дейді:

— Толық байлық қайтсең табылады?

Әли айтты:

— Қанағат ете білсең. Қанша мал көп те болса, қанағаты жоқ кісі байлыққа жеттім деп тоймайды; қанша мал аз да болса барына қанағат ете білсе, бұл адамның көңілі жайлы, тынышырақ болады; — соның үшін Әзірет Әлі, — байлық — қанағатта, — деді.

МҰҢСЫЗ АДАМ

Бір патшаның ханымы ауру болып, жұрттан неше-неше дәрігер жидырып, ем еткізсе де ешбір дауасы табылмады. Патша мұнан соң бақсы-балгерлерді жидырып жарлық айтты:

— Балдарыңызды ашып, осы ханымға не ем болатынын табыңыз, егер таппасаңыз бәріңізді де астырып өлтіремін, — деп.

Бақсы-балгерлер қорқып, сасып тұрғанда, ішінде біреуі айтты: «Мен бұл аурудың емін таптым». Сол сөзбен мұны ханға алып келісті. Бұл балгер ханға айтты:

— Дүниеде мұңсыз кісі тауып, соның көйлегімен қақтырсаңыз, бұл ауруға сол ем екен.

Патша жер жүзіне жасауылдарын таратып, қанша іздесе де мұңсыз адам табылмады; біреу бай, не бақты болса баласы жоқ, екеуі де болса не қатыны, не баласының мейірімі жоқ, болмаса біреулерден көрген кемшілігі бар, болмаса не өзі, не қатын-балалары сырқау, ең болмаса сол айтылғанның бәрін Құдай берген болса, қанағат жоқ болғаннан уайымы көп — тағы ілгерірек болмадым деп.

Күдер үзіп, мұңсыз адам жоқ екен деп қойған кезде, бір күн патшаның баласы келе жатса, бір кедей адам

¹ жүт — еврей. — Ред.

даладағы бұзылған тамның түбіне келіп айтады: «Бүгін жұмысымды бітірдім, қарнымды тойдырдым, енді не уайымым бар, кел жатып ұйықтайын», — деп, тамның қасындағы жиынды салам үстіне жығылды да жатты, бітегене болмай қорылдап ұйықтап та қалды.

Патшазада мұны көріп, мұңсыз кісі таптым деп патшаға хабар берді. Патша қуанып жасауылдарын жіберді, ол мұңсызды алып келіңіз деп. Алып келген соң, бұл адамға алтын-күміс беріп, енді көйлегінді бер деп қараса, мұңсыздың үстінде көйлегі де жоқ екен.

ӘДІЛДІК

Хусейін қазының терезесінің түбіне келіп, екі жаман киімді тіленші:

— Құдай үшін, қайыр беріңіз, — деді.

— Құдай өзі берер, барыңыз, — деді қазы.

— Пайғамбар ақы үшін.

— Ей, тіленшілер, енді басымды ауыртпай кетіңіз, — деп ашуланып, қазы оқып отырған кітабын жерге атып ұрды.

— Аһ, қазы, бейшарашылыққа бір нәрсе берсеңші, — деп тіленшілер кетпей, жылап тұрды.

Сонда қазы ыза болып, ұшып тұрып, жұмыскерлерін шақырып бұйырды:

— Мынау бір-екі қыдырындыны зынданға тастаңыз, — деп. Бірақ ол арада тіленшілер жоқ болып кетті.

Мұнан соң үш күн өткен соң, қазыға көп қонақтар келіп, той болды. Қазының үйінің іші жарқыраған алтын, шамасыз сәулет, өзі терезесін ашып, сол терезе түбінде мүфтимен¹ әңгімелесіп, көзін Бағдаттың қаласына салып отыр екен, сол уақытта терезе тұсына анакүнгі екі тіленші тағы келді.

— Қуаныштарыңыз қайырлы болсын, қазы, осы

¹ М у ф т и — мұсылмандардың дін басысы. — *Ред.*

қуаныш үстінде бізді де бір нәрсе беріп қуантыңыз, — деп жылап тұрды.

Сонда қазы қасындағы мүфтиге айтты:

— Осы екі қыдырынды тіленшілер екінші рет келіп беймаза етеді, қалипа қазіреті осындайларға жаза бұйырмайды. Сөйтсе де, бұл жолы бұйрықсыз да болса, осы екі тіленшіні ұстатып кісендетемін, Бағдаттай қаланың сынын бұзып, қыдырып жүрмесін, — деп, адамдарын шақырды.

Сол уақытта екі тіленшінің өздері үйге кіріп келіп, үстіндегі ескі киімдерін тастап, біреуі айбатты дауыспен ақырды:

— Қазы, мен сені қазы қойғанымда жұртқа қайырлы, байға, жарлыға бірдей, ақ-сарағат би болар ма екен деп үміт етіп едім, бұл жаңылысыма тоба қылдым. Жапар! Мынау оңбаған құртты алып, әділдікпен жазасын бер, жұртым көріп-білсін патша құрығы ұзын екенін, ерте ме, кеш пе қылған жамандық патшаға білінбей қалмайтынын, білінсе үлкен-кішілікке қарамай, жаза тартатынын, — деп.

Жиылған қонақтар бұларды танып, аяқтарына құлап жығылысты. Тіленші болып келіп жүрген Һарун-Рашид деген қалипа патшасы, қасындағы Жапар деген уәзірі екен.

ПЕТР ПАТШАНЫҢ ТЕРГЕЛГЕНІ

Рига деген қаланы жаулап алғанның соңында, Петр патша Меньшиков деген князьға және Шереметьев деген графқа наград есебінде жаулап алған жерлерден жер беріпті-міс. Осындай берілген жердің біреуі Рига қаласының бір қарапайым адамына тиісті жер екен, барып патшаға арыз етті:

— Не күнәм бар, жерімді біреу алғандай? — деп. Патша арызын тыңдап болып, айтты:

– Арызың дұрыс болса, тиісті қазыларға (сотқа) арыз ет.

Ол кісі арыз берді:

– Меньшиков деген князь жерімді тартып алды, – деп.

Қазылар арызын алып сұрап еді, Меньшиков жауап берді, ол жерді маған наградқа патша берді деп. Қазылар Петр патшаға да хабар беріп, патша өзі де келді. Патшадан да жауап сұрап болып, ақырында қазылар:

– Петр патшаның бұл ісі дұрыс емес, нахақ біреудің жерін наградқа беріпті, – деп, жерді иесіне қайтаруға бұйырысты.

Патша билігін есітіп болған соң түрегеліп қазылардың бетінен сүйіпті:

– Әділдіктеріңе алда разы болсын, – деп және сол жерде айтты дейді:

– Законға мен мұнша көнгенімде, бөтендер көнбестік етуді ойынан шығарсын!

МҰЖЫҚ ПЕН ЖАСАУЫЛ

Бір мұжық далада жүріп, біртүрлі әдемі тас тауып алып, көршісінен сұрады:

– Бұл тасты неғылсам болады? – деп. Көршісі айтты:

– Патшаға алып бар, – деп.

Сонымен мұжық келіп патшаның алдындағы жасауылының аяғына жығылып, мені патшаға жолықтыр деп тілек етті.

– Не жұмысың бар? – деді олар.

– Патшаға сый алып келемін, – деді мұжық.

Жасауыл айтты:

– Патша саған не сый берсе, жартысын маған бер, болмаса жолықтырмаймын.

Мұжық бұған разы болды.

Мұнан соң, мұжықты патшаға алып келісті. Патша тасын алып, мұжыққа алда разы болсын айтып, мың теңге беріп еді, мұжық аяғына жығылып:

— Тақсыр, мың теңгені алмаймын, арқама елу шыбық салдырыңыз, — деді.

Патша бір мағынасы бар шығар деп, жасауылына бұйырды — ақырын ғана мұның арқасына елу шыбық соқ деп. Жиырма бес шыбығын санап болғанда, мұжық айтты:

— Енді маған болар, қалғанын бөлен жасауылға салдырыңыз, алған сыйымның жартысын не де болса соған бермекші едім.

Бұл жасауылды шақыртып, оған келістіріп жиырма бес шыбық ұрды. Сонан соң, бұл айласына разы болып, мұжыққа патша екі мың теңге бергізді дейді.

ЖОМАРТ

Атымтай жомарт өзі есепсіз бай бола тұрып, күн сайын бір мезгіл үстіне ескі-құсқы киім киіп, отын кесіп, шөп тасып жұмыс қылады екен. Бір күні өзінің жақын, таныстары сұрады дейді:

— Жомарт, Құдай берген дәулетіңіз бар, ашқа — тамақ, жалаңашқа — киім, үйсіздерге — үй болдыңыз, сөйтіп тұрып өз басыңызды кемшілікке салып, жете алмаған жарлыша отын кесіп, шөп тасығаныңыздың мағынасы не? — деп.

Жомарт айтты дейді:

— Төрт түрлі себеп бар. Әуелгісі: әдемі ат, асыл киім, асқан дәулетті өнебойы әдет етсең, көңілге жел кіргізеді; сол желіккен көңілмен өзімнен терезесі төмен бейшаралардан жиреніп, көз салмай, кем-кетікке жәрдем беруді ұмытармын деп қорқамын. Екіншісі: бар бола тұрып мен жұмыс қылсам, мұның кемшілік емес екенін біліп,

кейінгілер әбірет алсын деймін. Үшіншісі: күн сайын өз бейнетіммен тапқан бір-екі пұлға нан сатып алып жесем де бойыма сол тамақ болып тарайды, еңбекпен табылған дәмнің тәттілігі, сіңімділігі болады екен. Төртіншісі: Құдайтағаламның берген дәулетін өзімсініп, тиісті орындарына жаратпай, көбісін өзім ішіп-жеп, өзім тұтынсам, мал берген иесіне күнәлі болармын деп қорқамын, — деді.

САРАҢДЫҚ ПЕН ЖИНАҚТЫЛЫҚ

Бірнеше тәуір кісілер бір жетім-жесір қалған үй үшін жылу жиямыз деп, әр үйге қыдырып барып жүріп бір байдың үйіне келсе, бай жұмыскеріне бір кішкентай жіпті жаңбырда ұмытып, далада қалдырыпсын деп, қатты ұрысып тұр екен. Ұрысып тұрып айтады:

— Сен білмейсің, ол кішкентай ғана жіп те болса, малға сатып алынған нәрсе, малдың табылуы оңай емес, — деп.

Мұны есітіп, көріп, әлгі жолаушылар өзді-өзі сөйлесті: «Бір жаман жіпті далада ұмытып қалдырдың деп сонша кейіп тұрған адам бізге ешнәрсе бере қоймас, аузымызды ауыртпай, келген ізімізбен қайталық». Ішінде біреуі айтты:

— Неміз кетіп барады, келген соң бұған да айтып кетелік.

Бұл сөзбен байға келіп, сәлем берді. Бай бұларды әдеппен үйіне кіргізді. Сонан соң келгендердің жұмысын есітіп, сол жердің өзінде бөтендерге қарағанда екі есе ақша шығарып берді және мұнан басқа төрт-бес қап астық беремін деп уәде етті. Мұнысын көріп жолаушылар таңданып отырды да, өздерінің далада байды сараңға қойғандарын айтысты. Сонда бай айтты:

— Аз нәрсені азсынбай, қадірін біліп жинағаннан осындай кем-кетікке жәрдем беруге қолым жетісті; жинақтылық — сараңдыққа қосылмайды, — деді дейді.

САЛАҚТЫҚ

Кәрім деген мешер өзі жұмысқа тәуір жігіт те болса, жуынып кірсіз көйлек киіп, таза жүрумен ісі жоқ еді. Әркім айтушы еді:

— Саған не болды, Кәрім, бойыңнан кіріңді ағызып жүргенше, жуынсаң болмай ма? — деп.

— Қолым тимейді, — деуші еді ол.

Сөйтіп жүріп, тұлабойын шиқан қаптап және қотыр болды. Бұл күйде құрысып-тырысып жатқанында, әркім сұрайды:

— Кәрім, саған не болды? — деп.

Кәрім айтады екен:

— Күнәм үшін Құдайдың бір берген сазайы дағы, — деп.

Оған қарсы таныстары:

— Рас, Кәрім, Құдайтағала таза жүрмеген былғаныш кісіні сүймейді, тым болмаса жұмасына бір моншаға түсіп, не болмаса үйінде сабынмен жуынуды әдет етсең, бұл бәлеге душар болмас едің.

Сонымен Кәрімді ауру жататын үйге алып барып, таза жуындырып, таза киім киіндіріп, ем қылған соң, аз ба, көп пе жатып жазылды. Мұнан шыққан соң, Кәрім бір заводқа барып жалданыпты. Өздеріңе де белгілі шығар, заводта нәрсе бояйтын бояулардың қайсысы у болады. Бір күні қожасы Кәрімге бір бояуды былғап қой деп беріпті. Былғап отырып-отырып, кәдімгі үйренген қалыбынша, қолын жумастан барып, тамаққа отырып, нан жепті. Қолындағы бояудың жұғынының бәрі де жеп отырған нанына жабысып отырғанда, бір мезгілде Кәрімнің іші бүрісіп, ауыра бастапты. Әрлі-берлі, олай-бұлай аунақшып, біраз жатып, Кәрім ұзамай-ақ жан тапсырыпты — әлгі бояу у бояу екен.

АҚЫМАҚ ДОС

Бір мырза орманнан бір аю баласын ұстап алып, үйіне алып келіп, сонша жақсы күтіп асырапты, Бір күндерде

мырза қатты ауырып, бір айдай төсектен тұрмай жатып, сол уақытта аюды да қараған кісі болмай, бұл да қатты жүдеп зарығыпты. Аурудан аз ғана тәуір болған соң, мырза бір күні далада, есік алдына отырып, күннің жылысымен маужырап қалғиды, бірақ маңдайына, бетіне шыбын қонып, шыдатпайды. Соның бәрін де манағы аю көріп отыр екен, мырзаға тыныштық бермегені үшін шыбынға қатты кейіді. Сөйтіп, аю ыза бола тұра жұлқып кеткенде шынжыры үзіліп кетіп, жүгіріп барды да, мырзаның бетіне табанымен салып келіп кеткенде, мырза қалпақтай ұшып, сол жерде-ақ жан тапсырды дейді.

Бұл іс Дауыт пайғамбардың заманында болған екен. Аюды халық пайғамбарға сүйретіп алып барды, бұған қалайынша жаза береміз деп.

Әзірет Дауыт аюдан сұрады:

— Не себептен қожанды өлтірдің?

Аю жылап айтты дейді:

— Қожам мені баласындай күтіп, асыраушы еді, ол ауырған уақытта мені күткен кісі болмай, қожамның жазылуын тілеп зарықтым. Бүгін сол аурудан тәуірірек болып, қожамның далаға шыққанына қуанып қарап тұрғанымда, мырза есік алдына отырып, қалғиын деп еді, шыбындар тыныштық бермеді; соған ашуым келіп ұрғанымда қожам, не себептен екенін білмедім, өліп қалды. Мен қожамға қастық ойламадым, шыбынды қырайын деп едім, — деді.

ЖАМАН ЖОЛДАС

Екі дос кісі жолдастасып келе жатып, бір аюға ұшырапты. Бұл екі кісінің біреуі әлсіз, ауру екен, екіншісі мықты, жас жігіт, аюды көрген соң бұл жігіт, ауру жолдасын тастап, өзі бір үлкен ағаштың басына шығып кетті дейді. Ауру байғұс ағашқа шығуға дәрмені жоқ, жерге

құлады да созылып, өлген кісі болды да жатты: есітуі бар еді, аю өлген кісіге тимейді деп. Аю бұл жатқан кісінің қасына келіп иіскелеп тұрды да, дыбысы білінбеген соң тастап жөніне кетті. Мұнан соң, манағы жолдасы ағаштан түсіп, аурудан сұрапты:

— Достым, аю құлағыңа не сыбырлап кетті?

Ауру айтты дейді:

— Аю құлағыма ақыл сыбырлады, екінші рет тар жерде жолдасын тастап қашатын достармен жолдас болма деді, — дейді.

АЙУАННЫҢ ЕСТІСІ КӨП, БІРАҚ АДАМДАЙ ТОЛЫҚ АҚЫЛЫ ЖОҚ

Ит адамға шын дос жануар. Дүние жүзінде иттің неше атасының ұлы бар: біреуі қора, біреуі үй күзетеді, біреуі малшы орнына мал бағады, біреуі аң, құс алып береді, біреулері, тіпті, ат орнына жегіліп те жүріледі; бұлардың бәрін де екінші кітапта уақытымен айтармыз.

Англия жұртының ен үлкен Лондон деген қаласында өрт болған уақытта, күйіп жатқан үйдің ішінде қалған балаларды алып шығуға үйретілген иттер бар. Соның біреуі Боб деген ит он екі баланы өрттен алып шығыпты.

Бір күні бір үй жанып, өрт сөндіргіш адамдар келген уақытта, бір қатын жылап тұрды, балам жанып жатқан үйде қалды деп. Өртшілер әлгі Бобты жіберді: Боб баспалдақпен үйге кіріп, түтін ішінде жоқ боп кетіп, біраздан соң баланы көйлегінен тістеп қана алып келді. Шешесі қуанып баласын алды, өртшілер иттің өрт шалған жері жоқ па деп қарап тұрғанда, Боб өршеленіп жанған үйге қарай тағы ұмтыла беріпті. Өртшілер ойлады шамасы үйде тағы бір бала бар шығар деп; сонымен Бобты және қоя берді. Біраздан соң Боб, аузында бір тістегені бар, үйден жүгіріп шыға келді. Қараса, әкелгені бір үлкен қуыршақ екен.

ӨТІРІКТІҢ ЗАЛАЛЫ

Үш кісі жаланға шығып, күн бойы құс аулап, жалғыз-ақ шүрегей үйрек атып алыпты. Кешке бір жерге келіп отырып сөйлеседі; бұл үйректі үшеуіміз жеп тоймаймыз, біреуімізге жөні болмайды деп. Ішінде біреуі қу жігіт екен, бұл айтты:

— Оған ақыл табылады. Үйректі пісіріп жауып қоялық та, үшеуіміз де жатып ұйықталық, қайсымыз жақсырақ түс көрсек, үйректі сол жесін, — деді.

Осыған сөз қойысып, үйректі пісіріп жауып, өздері жатып ұйықтағанда, манағы қу тұрды да үйректі жеп алып, табағының үстін әуелгіше жауып қойды. Ертең жолдастарымен бірдей тұрып қу сұрады:

— Не түс көрдіңіздер? — деп.

Біреуі айтты:

— Мен ақбоз атқа мініп, алтын тәж киіп, көкке ұшып жүр екенмін.

Екіншісі айтты:

— Мен ұшпаққа кіріп, хор қыздары маған қызмет етіп жүр екен.

Сонда қу айтты:

— Екеуіңдікі де рас, мен түсімде сендерге қарап тұрып едім, бірің патша болып көкке ұшып кеткен соң, енді бірің ұшпаққа кіріп кеткен соң, бір шүрегей үйрекке бола қайтып келіп жатар деймісің деп, үйректі мен жеп қойдым, — деді.

НАДАҢДЫҚ

А

Аңқау елге арамза молда тұрып, балаларға сабақ оқытыпты-мыс. Молда жазу да танымайтын, надан өзбек екен, балалардың қолына қағаз беріп, шимайлап оқытатын оқуы:

— Неке қияр ат болар; бала туса шат болар — оған асыл зат болар; ат қояры семіз ат; сүңдет басы үш түйе; ысқат деген бес түйе.

Бір күндерде сол елге бір шын молда келіп, әлгі бала оқыған медресеге келіпті. Соңда арамза молда жалмажан бір балаға, келген молдаға есіттіріп, сабақ берді дейді:

— Е-е, ме-е демелік, өзге былшыл не керек, он бес түйем, бір атым, жартысы сенікі, жартысы менікі.

Б

Бір ноғай түн ортасында үйінен жалаңаяқ, жалаңбас қашып шығып, оны көрген соң қатын-баласы да үркіп үйін тастай қашып, үздік-создық көршісінің үйіне барып тығылыпты. Көршісі:

— Мұның не? — депті.

Демін алып, ноғай біраздан соң жауап берді:

— Үйімді көптен бері жын-шайтан аралап жүр еді, күнде жатып қалсам, шайтандар үйімнің төбесінде жиылысып ойын салып, тасырлатып жүруші еді. Соларды қашыру үшін неше рет молдалар жидырып, дуа оқытып, көп пұлым шықты. Бүгін түнде тағы да бұрынғы қалпынша, тасырлатып жүрген соң, ұйықтай алмай жатыр едім, бір мезгілде шайтанның біреуі тарс еткізіп үйдің төбесін сындырып, маған қарай қарғыды, мен жалтарып қалып, бір жағымен қашып шықтым. Апырай, шайтанның мүйізі де болады екен ғой, қашып бара жатқанда, қолым мүйізіне тиіп еді, — деді.

Көршісі есті кісі екен, қане шайтаныңды біз де көрелік деп, қолына фонарь алып, үш-төрт кісі ертіп, ноғайдың үйіне келді. Қараса, үйінің төбесін жұқа қамыспен тоқып сылаған екен, ортасы құлап түсіпті және қарап жүргенде, бұрышта бір ешкі жайына күйсеп жатыр. Бітегене тұрған соң, үй төбесінде маңыраған лақтардың дауысы шықты. Мұны есітіп ешкі де түрегеліп маңырады. Соның артынша лақтар манағы құлаған жерден секіріп түсіп, енесіне косылысыпты. Қараса, лақты ешкілер көршісінің өзінікі екен, түнде үйдің төбесіне үйілген шөпке келіп жеп, ойын салуды

әдет етіп жүріп, манағы үй төбесінің жұқа жерінен құлап түскен екен.

В

Екі кісі жаздың бір әдемі күнінде сайранға шығып, бір ағаштың қасынан өтіп келе жатқанда, көкек шақырды дейді. Біреуі тұрып айтты:

– Көкек тек құс емес, ол мені көріп шақырғанын ырым етемін, маған ұзамай-ақ бір дәулет жолығады екен, – деді.

Қасындағысы айтты:

– Көкек саған шақырған жоқ, маған шақырды, дәулетке мен жолығамын, – деді.

Әуелгісі айтты:

– Сен итке неғылған дәулет?!

Оған қарсы екіншісі:

– Мен ит емес, сен ит! – деп екеуі ұрсысып, ұрыстан соң төбелесіп, екеуінің де аузы-мұрны қан болды. Мұнан соң екеуі де дәрігерге келіп, жараларына ем еттіріп отырып, ұрыстың неден басталғанын айтысты. Сонда дәрігер айтты дейді:

– Ей, ақылсыздар, ол көкек сендер үшін емес, менің үшін шақырған екен; көкек шақырмаса, сендер төбелеспес едіңдер, төбелес болмаса, сендер жаралы болып, мен емдеп, ақы алып, олжа таппас едім, – деді.

Г

Менің бір дос адамым әңгіме етеді:

– 1875 жылда, жолаушы келе жатып, бір ауылға түстім. Әңгімелесіп отырғанда, бір бала келді, екі көзі жылағаннан ісіп кеткен. Бөтен балалардай ойнамай, тамақ та жемей отырған соң аяп, қасымдағы кісілерден сұрадым, бұл бала неге қамығып жүр, ойнамайды, тамақ жемейді, деп. Сонда ауыл кісілері айтты:

– Бұл баланың кешегі күн ертемен шешесі қазаланды, өлген соң-ақ қасымыздағы қыр үстіндегі молалардың

қасына апарып қойдық; кешке бұзау қайтарып жүрген балалар моланың қасына барса, манағы қатынның моласынан дауыстап шақырғандай көмескі бір үн келеді. Балалар бұзауларын тастай қашып, ауылға айтқан соң, үлкен кісілер де молаға жақындап барсақ, анық есіттік моладан үн шыққанын. Бұл сұмдықты көрген соң бір кесепатына ұшыраймыз деп, ауылымызбен көшіп, бүгін осы жерге қондық. Сол қатынның мынау он екі жасар баласы: «Әжем тірі жатыр ғой, көрден ашып алып бер», – деп жылап, тілемеген адамы қалмады; әрине, ешкім көрге бармақ түгіл, қайта баланың, тіпті, өзін де жібермей, бағып тұрмыз.

Сонда манағы бала өзі де жылап қоя берді: .

– Ағеке, сіз бір қайыр қылмасаңыз... әжем тірі қалуы рас, – деп.

Бұл балаға абайлап қарасам, сонша есті бала кескінді, қанша үлкендердің айтқанына болмай өз ақылына салып шешесін тірі қалды деп тұрғанына таң қалып, алдыма шақырып, сүйіп отырып айттым:

– Тірі болса-болмаса да, шырағым, мен әжеңді барып көрейін.

Отырған кісілер үрпиісе түрегелді:

– Ойбай, мырза, айта көрмеңіз, өлген кісі тіріледі деп көр ақтарған не сұмдық, ол дүниедегі күнәсін тартып жатқан қатынға бола өзіңіз мерт боларсыз, – деп.

Мен балаға үйіңе барып киініп кел, деп шығарып жібердім. Отырған кісілерге айттым:

– Дұрыс, өлген кісі қайта тірілмейді, бірақ сіздер есін танып жатқан қатынды өлді деп біліп тірілей көмгенсіз, дауыстап шақырғанын естіп тұрып, ашып алмағаныңыздан қатты обалға қалыпсыз, ешбір Құдай-тағаланың кәләмінде¹ жоқ көрдегі азап адам құлағына естіледі деген, – дедім.

¹ Кәләм – сөз (арапша). – Ред.

Сол арада манағы бала келді, ауылдан кетпен, күрек алып қасымдағы екі жолдасыммен, баланы ертіп молаға бардық, ауылдан қорыққаннан адам ермеді. Молаға барып сырттан құлақ салсақ та ешбір дыбыс естілмеді; сонсоң аштырып, екі кісі түсіріп қарасақ, бейшара қатынның қолы-басы жара, қан, үстіндегі киімін айырып тастапты, өзінің әлі күнге денесі жып-жылы екен. Қатынды көрден алып, үстіне шатыр тіккізіп бір күн бақтым, көрден алған уақытта аз ғана жаны бар ма деп едім, сол күннің кешіне-ақ суынып, шынымен жан тапсырды.

Осындай істер әр елде болатын шығар деймін. Білімді зор дәрігерлер айтады: қайсыбір аурулар бар — бір жұмаға шейін адамды есінен тандырып, ешбір жан бар белгісі болмай жатқызатын деп. Соның үшін өлікті тым асықпай, байқаңқырап көму керек.

ЖАМАНДЫҚҚА ЖАҚСЫЛЫҚ

Қызылбас патшасының Абдулла деген уәзірі бар еді. Соның заманында жұрт бұзылып, бір күн уәзір патшаға келе жатқанда халық қамап: «Дегенімізді істе, істемесең өлтіреміз» деп, ішінде бір батырырағы уәзірді сақалынан алып жұлықты. Уәзір ашу етпеді, бұлардан шыққан соң патшаға барып, жұрттың тілегін беріңіз деп өтініп, тілегенін патшадан алып берді және өзінің көрген кемшілігі үшін ешкімге жаза бермеңіз деп оны да тілеп алды. Ертеңіне уәзірге бір саудагер келіп:

— Тақсыр, кеше сізді ренжітіп сақалыңыздан жұлыққан кісіні айтайын деп келдім, ол Нағым деген менің көршім еді, алдырып жаза беріңіз, — деді.

Бұл сөзді есіткен соң уәзір саудагерді қайтарып, Нағымды шақыртып алды. Нағым: «Менің кешегі ісімді біреу айтып танытқан екен» деп, қорыққанынан үрейі

кетіп, келе-ақ уәзірдің аяғына жығылды. Уәзір Нағымды жерден көтеріп алып айтты дейді:

— Мен сені жазаландыру үшін шақырмадым, бірақ, көршің саудагер жақсы кісі емес екен, сенің білместігіңді маған келіп айтты, екінші рет ол көршіңнен сақтанып жүргендей екенсің соны айтайын деп шақырып едім, енді аман бол! — деп ішкергі үйіне кіріп кетті дейді.

САҚЫП

Сақып деген бір жақсы кісі мал жинамай жүріп, ақырында әл кеткенде қатты кедейшілік тартып, бір күні етігі болмаған соң жалаңаяқ далада жүргенінде, аяқтарын тас жыртып ренжіңкірепті. Сөйтіп келе жатып, екі аяғы жоқ ағаш балдақпен жүрген бір тіленшіге жолықты. Мұны көріп, Сақып аһ ұрып айтты дейді:

— Әй Құдайым, ренжігеніме тоба қылдым, шүкір саған — менің жүруге аяғымды аман сақтағаныңа, мынау балдақты бишараға жаңадан аяқ табылса, жалаңаяқ та болса жүріп жүруді дүниенің бір қызығы деп білер еді-ау деді, — дейді.

ТӘКАППАРЛЫҚ

Вениамин Франклин деген даңқты білім иесі, Америка жұртының кісісі, он сегіздегі жас күнінде, Медера деген қаланың бір қарт адамына қонақ болып, шығар уақытта қарт ішкергі бір есіктен шығарып салуға алып келіпті. Франклин бұл кісіге сөйлесе келе жатып, алдында не барын аңғармай, есікке жақындағанда қарт дауыстапты:

— Еңкей, еңкей, — деп.

Сүйдегенше болмай, есік аласа екен, маңдайшасына Франклин маңдайымен тарс ете түсіпті. Сонда қарт күліп айтты дейді:

– Бұл кішкентай реніш сізге екіншіде ақыл болар; ұмытпағайсың, сен жассың, өмірің алдыңда, басыңды тым жоғары ұстамай, төмен иіңкіреп жүрсең, мұнан да артық неше соққылардан құтыларсың.

Бұл сөзді Франклин сексен жасқа келгенше ұмытпай, әрдайым айтушы еді:

– Сол қарттың ақылы маған көп пайда болды; және көзіммен көрдім: басын жоғары көтерген тәкаппарлардың нешеуінің әлек болғанын, — деп.

КИИЗ ҮЙ МЕН АҒАШ ҮЙ

1876 жылда, мен судиялық орында тұрғанымда, екі ептеш адам бір-бірімен ұрысып арызға келді. Біреуі мешер, біреуі қазақ — екеуі де іскер, қазақтарға жер үй, ағаш үй істеп, көп мал тауып жүруші еді. Ұрыстарының себебі: мешер айтыпты:

– Қыстың күні тоңармыз, өзімізге бір жер үй салып алалық.

Қазақ айтыпты:

– Жоқ, киіз қос істеп алалық, қысымызға да, жазымызға да бұл қолайлы, біреу жұмысқа шақырса, қосымызды қыс болсын, жаз болсын артып жүре берерміз.

Мешер айтыпты:

– Ой, киіз үйің құрысын, не күндіз, не түнде бір жылынбай, бүрісіп отырғаның.

Қазақ айтыпты:

– Сенің ағаш үйің құрысын, көшсең артуыңа көнбейтін.

Сонымен біреуі киіз үйді, біреуі ағаш үйді мақтап таласып отырып, бірін бірі сөгіп, ақырында қайсымыздың сөзіміз дұрыстығын судияға сынатамыз деп маған келісіпті. Екеуі де өзіме белгілі ақкөңіл, бейнетқор адамдар еді.

Істің себебін білген соң, сұрадым:

– Айына екеуің қанша мал табасың?

Олар айтты:

– Екеуіміз 40-50 теңге табамыз.

– Қос пен жер үйдің бағасы не болады?

Олар айтты:

– Екеуімізге кішкентай ғана қос, кішкентай жер үй болса болады, жұмысын өзіміз істейміз, отыздап теңгемен істеп болар еді десті.

Бұрын қайда тұрып жүруші едіңіз?

– Ел жайлауға кеткенде біреудің киіз үйін жалдап, жазына 10 – 15 теңге беруші едік, қыс болса кез келген үйде жатып тұрушы едік; не болмаса бір үйді меншіктеп жатсақ, оған да ақы беруші едік.

Сонан соң айттым:

– Екеуіңнің де сөздеріңіз дұрыс. Киіз үй көшіп-қонып жүруге қолайлы; жаз ел жайлауға кеткенде, сіздер қыстауда қалып, бір қыстаудан бір қыстауға көшіп, сонда алып жүруге киіз қос қолайлы; және жаз қоста қону түгіл, ауасы да ағаш үйден жақсырақ болады. Соның үшін сен қазақ бір шағын қос істеп ал. Қыс қазақ үй салдырмайды, ол уақытта сіздер өртүрлі уақ жұмыс істейсіз, көбісінше үйде отырып. Күн бойы далада жүрген жұмыс адамына, түнде бір мезгіл жылы жер де керек: дұрыстап дем алып, және жұмысқа ренжімей даяр болуға. Соның үшін, сен мешер, бір жер үй істеп ал. Сонымен жаз қосты алып жүріп сонда тұрарсыз, қыс жер үйде тұрарсыз және жыл сайын біреудің үйін жалдап жүрген ақшаңызға неше жылдық қос пен үй істеп алсаңыз, ақырында бұл пайдалы болар дедім.

Екеуі де төре маған тиді деп шығып бара жатқанда, және шақырдым:

– Екеуің жер үйді бірігіп істейсіңдер ме, жоқ басқа істейсіңдер ме? – деп сұрадым.

Қазақ айтты:

– Үйін мешер өзі істей берсін, мен қос тауып аламын.
Сонда және төре айттым:

– Сен, мешер, жаз болса мынау қазақтың салған қосында бірге тұрарсың, соның үшін қостың жарты пұлын сен төле; сен, қазақ, қыс болса, мынау мешердің жылы земленкесінде бірге тұрарсың, соның үшін земленкені сен де бірге істе.

Екеуі де менікі дұрысқа шықты деп, құлдық ұрысып, шығып кетісті.

ДАНЫШПАН ҚАЗЫ

Алжир жұртының патшасы Бауақас деген қол астындағы қалалардың біреуінде бір данышпан қазы бар, онан өтірік айтып ешкім құтылмайды, даугердің қайсысының ісінің ақ екенін айтпай табады деп есітіп, рас па екен, білейінші деп, бір көпес кескінді киініп, қазыға қарай жүрді дейді. Қалаға кіре бергенде, бір аяғы жоқ ақсақ тіленші қайыр сұрады. Бауақас қайыр беріп өтейін деп еді, тіленші етегінен ұстап айрылмады.

– Мен қайыр бергенім жоқ па, енді не керек, – деді Бауақас.

Тіленші айтты:

– Қайыр бердің, бірақ тағы бір қайыр қыл, мені мінгестіріп орам ортасына жеткізіп таста, әйтпесе базардағы ат пен түйелер басып кете ме деп қорқамын, – деді.

Бауақас тіленшіні мінгестіріп, орам ортасына жеткен соң, тіленшіні түсірейін деп тоқтады. Тіленші түспеді.

Бауақас айтты:

– Енді неге тұрсың, түс, орам ортасына жеттік қой.

Тіленші айтты:

– Неге түсейін, ат менікі, атыма дау еткің келсе, қазыға жүр.

Төңіректегі халық жиылып, бұлардың дауын есітеді, бәрі де айтты:

— Қазыға барыңыз, ол қайсыңның ақ-қараңды табар, — деп.

Бауақас тіленшімен қазыға келісті. Келсе, қазының алдында бұрынырақ келіп тұрған да даугерлер бар екен. Қазы ретпен сұрап отырып, бір молда мен мужикті шақырды. Бұл екеуі бір қатынға талас, молда менің қатыным, мужик менің қатыным дейді. Сөздерін тыңдап болып, оларға қазы айтты:

— Қатынды мұнда қалдырып, өздеріңіз ертең келіңіз.

Олардан соң рет бір қасапшы мен май сатушыға келді. Қасапшының тұла бойы қан, майшының үсті басы май. Қасапшының қолында ұстаған ақшасы бар, майшы сол ақша ұстаған қолынан ұстап жібермей тұр.

Қасапшы айтады:

— Мен бұл майшыдан май сатып алып, ақшасын беруге қалтамды шығарып едім, майшы ақшаңның бәрін тартып аламын деп қолымнан ұстады. Сол ұстаған қалыбымен ақшаны тартып ала алмаған соң, саған бәле саламын деп сізге келді.

Майшы айтты:

— Бұл сөзі өтірік, қазы. Қасапшы маған май сатып алуға келген соң, бір бақыраш май құйып бердім. Сонда қасапшы айтты: бір алтын айырып берейін деп. Мен айырып бер деп қалтасымен ақшамды шығарып, алдымыздағы тақтайға қонғанымда, қасапшы ақшаны алып қашайын деп еді, қолынан ұстай алып, жібермей сізге келтірдім, — деді.

Тыңдап болып, қазы айтты:

— Ақшаны мұнда қойып, өздеріңіз ертең келіңіз. Енді кезек Бауақас пен Тіленшіге келді. Бауақас бастан-аяқ істің мәнісін айтып еді, тіленші дауыстады:

— Мұның сөзі өтірік. Мен атқа мініп қалаға келе жатыр едім, бұл көпес жерде отыр екен, қалаға жеткізіп тас-

та деп өтінді. Сонан соң, атыма мінгізіп қалаға келтірген соң, түс десем аттан түспей, ат тіпті өзімдікі деп әуре етіп жүргені, — деді.

Қазы азырақ ойланып тұрып:

— Атты мұнда қойып, өздеріңіз ертең келіңіз, — деді.

Келесі күні көп кісі жиылды қазының төресін есітеміз деп.

Әуелі молда мен мужик келді. Оларға қазы бұйырды:

— Қатын молданікі, мужикке елу шыбық ұрыңыз. Айтқанынша сол жерде-ақ қатынды молда алып, мужикке жасауыл елу шыбық ұрды.

Екінші қасапшы мен майшы келді. Қазы:

— Ақша, қасапшы, сенікі, майшыға елу шыбық ұрыңыз.

Үшінші Бауақас пен тіленші келді. Қазы Бауақастан сұрады:

— Жиырма аттың ішінен атыңды танып алармысың?

Бауақас айтты:

— Танырмын. Тіленшіге тағы:

— Сен де танырмысың? — деді қазы. Ол да айтты:

— Танырмын.

Сонан соң екеуің де маған еріңіз деп, ат қораға алып келді. Қораға екеуі Бауақасты кіргізіп, ол көп аттардың ішінен тұп-тура барып өз атын ұстады. Оның артынан тілеңшіні кіргізіп еді, ол да атты танып қасына барды. Сонан соң қазы орнына келіп отырып төре берді:

— Ат, көпес, сенікі, тіленшіге елу шыбық соғыңыз.

Бұл істердің төресін беріп орнына келтірген соң, қазы үйіне барды, Бауақас қалмай ере келді.

— Сен неге келесің, — деді қазы, — әлде берген төреме разы болмадыңыз ба?

— Жоқ, — деді Бауақас, — төреңізге разымын, бірақ білгім келеді: «Қатынның молданікі екенін, ақшаның қасапшынікі екенін, аттың менікі екенін қайдан білдіңіз?»

Қазы айтты:

— Қатын турасында білгенім, таңертең қатынды үйіме шақырып: «қара сауытыма қара сия құй дедім». Қатын жып-жылдам қара сауытты жуып, сонан соң қара сия құйып, бұл іске сонша ептілік көрсетті. Мұнан көрінді қара сия сауытпенен айналысып көрген қатын екендігі; мужик қатыны болса, ондай іске епті бола бермес еді. Осыдан молданың сөзінің растығы білінді. Ақша турасында білгенім, ақшаны кеше кешке бір кесе суға салдым да, таңертең тұрып қарадым — судың бетіне май шықпас па екен деп; май шыққан жоқ екен. Мұнан көрінеді, майшының сөзі өтірік, қасапшынікі дұрыс екендігі; не үшін десеңіз — майшының майлы қолымен ұстап тұтынған ақша болса, су бетіне ақшадан май жүзіп шығар еді. Бәрінен сіздің ат турасында қиынырақ болды; сен таныған атты тіленші де таныды, бірақ менің де ойымда сендерге ат таныту емес еді, ат қайсыңды таныр екен деп атқораға алып барып едім. Сіз аттың қасына барғанда оқыранып, ат саған мойнын созды; тіленші қасына барғанда құлағын жымитып, аяғын көтерді — мұнан ат сенікі екендігі білінді, — деді.

Сонда Бауақас айтты:

— Мен көпес емес, Бауақас деген патшаңмын. Сенің тураңда жұрттың айтуы дұрыс па екен деп бұл үшін келіп едім, айтқаныңдай бар екенсің. Енді тілегің болса тіле деді.

Қазы:

— Маған сый керек емес. Патшамның осы мақтағаны да жетерлік сый деді, — дейді.

ҮШ ҰРЫ

Бір сарт қалаға бір есек, бір ешкі сатуға алып келеді; ешкінің мойнында қоңырауы бар екен. Мұны үш ұры көріп, біреуі айтты:

– Мен осы сарттың өзіне білдірмей ешкісін ұрлап аламын.

Екіншісі айтты:

– Мен қолындағы есегін ұрлап аламын.

Үшіншісі айтты:

– Оның бәрі де қиын емес, мына мен сарттың өзінің үстіндегі киімін де ұрлап аламын.

Сол сөзбен бастапқы ұры сарттың артқы жағынан келіп, ешкінің мойнындағы қоңырауды алып, есектің кұйрығына тақты да, ешкіні жетектеп далаға алып кетті. Біраздан соң, сарт артына қараса, ешкі жоқ.

Сөйтіп аң-таң болып тұрғанда, екінші ұры келіп:

– Не ғылып тұрсың? – деп сұрады.

Сарт:

– Ешкімді алдырдым, – деді.

Ұры айтты:

– Мен көрдім, ешкі жетектеген біреу жаңа ғана осы орманға кіріп кетті, қусаң, жетесің.

Сарт:

– Ендеше Құдай үшін есегімді ұстай тұр, – деп, есегін ұрыға ұстатып, өзі ағашқа жүгіріп кіргенде, бұл ұры есекті алып жөнелді.

Біраздан соң қайтып келсе, есегі тағы жоқ

Мұнан соң сарт байғұс жылап, жолға түсіп жүре берді.

Сарт сөйтіп келе жатса, жолдың үстінде, судың жағасында жылап отырған бір адамға ұшырап, «неге жылап отырсың» деп сұрады.

Ол кісі айтты:

– Бір байдың қызметкері едім, бай бір қапшық алтын беріп қалаға алып бар деп жіберіп еді; осы судың жағасына жеткен соң, дем алайыншы деп сүйсініп жатып ұйықтап кетіп, ұйқы ішінде абайсыз қапшықты суға итеріп жіберіппін, енді неғыларымды білмей отырмын.

Сарт:

– Ендеше суға неге түсіп алтыныңды алмайсың? – деді.

Кісі айтты:

– Жүзе білмегеннен судан қорқушы едім, қапшықты алып берген кісіге 20 алтын берер едім,

Сарт ойлады:

– Есегім мен ешкімді алдырған үшін маған бұл Құдайдың жіберген олжасы шығар, қапшығын әперіп, 20 алтын алайын деп, жалма-жан шешініп, киімінің бөрін тастап суға түсті. Су ішінде олай-бұлай жүзіп, тайыз жерінде жүріп іздесе де қапшық табылмады.

Біраздан соң, шаршап қайтып келсе, киімін манағы үшінші ұры алып жөнелген екен.

ҮНДІ

Үнді жұртының бір адамы бір жақтан үйіне қайтып келсе, үйдің қасындары ағаштың басына кептіруге іліп қойған еті жоқ. Ағаштың айналасын әбден жүріп, қарап болған соң, орамға шығып жолай дауыстап сұрайды:

– Аласа бойлы, қолыңда қысқантақ мылтығы бар, соңында тарақ-құйрық кішкентай иті бар, бір қарт адам көрдіңіз бе? – деп.

Бұл кісіні әркім көрген екен, сілтеумен барып тауып, ұрысын ұстапты-мыс. Ауылдас адамдары үндіден «ұрының түсі-түгін қайдан білдіңіз» деп сұрасыпты. Сонда үнді айтты дейді:

– Ұрының аласа бойлы екенін білгенім, менің қолыммен ілген етімді, ол ағаштан аяғының астына тас қойып, соның үстіне шығып алыпты. Қарт екенін білгенім, жүргендегі ізінен байқадым — адымының арасы тым жақын екен. Мылтығының қысқа екенін: етімді ұрларда, мылтығын ағашқа сүйеп қойған екен, сонда мылтықтың аузы ағаштың кішкене қабығын жырып кетіпті, жер мен сол жырылған қабықтың арасынан ша-

маладым. Ұрының қасында иті бар екенін, және ол иттің өзі кішкентай, құйрығы тарақ-құйрық екенін білгенім, етімді ұрлап жатқанда, ит анадай бір құмайтырақ жерде отырған екен; соның құмға түсіп қалған ізінен, және былғаңдатқан құйрығының табынан байқадым депті-міс.

ЖИРЕНШЕ ШЕШЕН

Жиренше шешен жолаушы келе жатып, бір ауылдың тұсына келсе, ауылмен екі арада өзен суы тұрған соң, өткелін біле алмай сасып тұрғанда, судың ар жағынан су алуға шелекпен бір қыз келді дейді. Жиренше дауыстап сұрады:

— Бұл өзеннің өткелі қайда? — деп.

Қыз айтты:

— Анау жақта бір өткел бар алыс, алыс та болса жақын, берірек бір өткел бар жақын, жақын да болса алыс.

Мұның не сөз екенін аңғармай, Жиренше жақын деген өткелге барып, жүріп кетіп еді, судың орта жеріне барғанда аты омбылап жығылып, үсті-басы былғанып, азар-мазар қайтып шықты. Сонан соң алыс та болса жақын деген өткелге барып, оп-оңай ар жақтағы қыздың үйіне келді. Үйіне кіріп отырған соң, Жиренше қызға қарап:

— Жаным, қарным ашып алыстан келемін, тамағыңның тәттісін бер, — деді.

Қыз айтты:

— Бір тамақ бар ащы, ащы да болса тәтті; бір тамақ бар тұщы, тұщы да болса ащы.

Жиренше:

— Ащы да болса тәтті деген тамағыңды келтір, — деді. Қыз тұрып шанаштан бір уыс тұз алып, бір аяқшаға салып, Жиреншенің алдына қойды. Жиренше мұны көріп:

– Жаным, құр тұзды қалай жеймін? – деді. Сонда қыз үндемей, тұзы жоқ қара көже құйып берді. Жиренше, өзі де данышпан ақылды кісі, ойлап отырып, бұл сөздерге түсінді; және өзінің үй иесінің берген мәзірін күтпей, тәтті тамағыңды бер деп сұрағанына ұялды. Сол істерінен Жиренше қыздың есті қыз екенін аңғарып, ақырында өзіне қатындыққа айттырып алды дейді.

Қыздың аты Қарашаш сұлу, жұртқа белгілі көркем, данышпан болған соң, заманындағы хан күндеп, Жиреншемен қас болды. Бір күні ханның көңілі шапқан соң, аспазшылар алдына бір қаз пісіріп алып келіп қойысты. Жиренше қасында отыр екен; хан оған бұйырды:

– Бұл қазды өзіме, ханымға, екі балама, және өзіңе, біріне артық, бірімізге кем жібермей бөліп бер; егер біреуімізге бір мысқал артық-кем болса, өзіңді қатты жазалаңдырамын, – деп.

Жиренше қолына пышақ алып, әуелі қаздың басын кесіп ханға берді:

– Тақсыр, сіз біздің басымызсыз, міне, сізге бас, – деп.

– Екінші – хан ханымсыз болмас, ханым хансыз болмас, құс мойынсыз болмас; олай болса ханым сіздің мойыныңыз деп, оған қаздың кеңірдегін кесіп алдына қойды.

– Мынау екі балаңыз – сіздің екі қанатыңыз, оларға міне қанат деп, қаздың екі қанатын кесіп қойды.

– Мен өзім, тақсыр, бас та емес, аяқ та емес, – орташа ғана адаммын, мынау құстың орта денесі маған лайық деп, қаздың қалған денесін өз алдына қойды дейді.

Жана біраз күн өткен соң, хан аң аулай далаға шығып жүріп, домалап бара жатқан бір қаңбақты көріп, Жиреншеге бұйырды:

– Барып қаңбақтың көшу-қонуының қайда болатынын сұрап кел, жауабын дұрыс келтірмесең, жасауыңдарға ұрдыруға бұйырамын деп.

Жириенше атын борбайға салып жіберіп шауып кетті де, қаңбақты қуып жетіп найзасымен шаншып тоқтатып, біраз тұрды-тұрды да, қайта ханға келіп айтты дейді:

– Тақсыр, қаңбақтан бұйрығыңызша сұрадым. Қаңбақ айтты: «Сұрата жіберген хан тентек пе, сұрай келген сен тентек пе, көшерімді жел біледі, қонарымды сай біледі» деп.

Осылайша әуре етіп жүре-жүре, хан Жириеншенің ешбір тұзаққа түспегеніне өшігіп, енді лайығын тапса, тіпті, өлтіріп қатынын алуға ойланды. Бұл ыңғайын таныған соң, Жириенше қайғыда болып жүргенде, бір күні Қарашаш сұлу байынан сұрады:

– Неге қамығасың, – деп.

Жириенше мағынасын айтты, Қарашаш айтты:

– Достым, қайғырма, бұған бір ақыл табылар. Екі күннен соң хан, билерді үйге қонаққа шақырыңыз.

Жириенше елінен озған ақиық шешен атанса да, өзі кедей екен дейді. Кедейлігі турасында әлі күнге қазаққа қалған бір сөзде бар ғой: ханның сәулетті ордасында күн бойы әдемі төсек үстінде отырып, кеш өзінің қара лашығына келіп, тулақ үстіне жатып айтады-мыс: «Ай-һай менің өз үйім – кең сарайым, боз үйім» деп. Қатынының әлгі айтқан сөзін есітіп, Жириенше айтты:

– Хан-қараны шақырып, қай жерге отырғызамыз, және немен сыйлаймыз?

Қарашаш айтты:

– Оның ақылын маған қоя беріңіз.

Екі күн өткен соң, Жириенше ханды жан-жаранымен қонаққа шақырды. Хан да, жасауыңдары да Жириенше бізді немен сыйлар екен, керейік деп келіпті-міс. Сыйғаны үйге кіріп, сыймағанына далада киіз жайып, тегіс отырып

болған соң, Қарашаш сұлу өзі тұрып ханның алдына бір аяқшаға салған аз ғана сүт-қаймақты келтіріп қойды. Хан шынашағымен ғана қаймақтан аузына алып салып еді, бұл қаймақ ханның өмірінде жеп көрмеген артықша бір тәтті дәм; және сол шынашағымен бір-екі алып жегенде тойып та қалды. Ханнан қалғанын қасындағы жақсыларына беріп, үй ішіндегі жан біткеннің бәрі де не тамақ екен деп аз-аздап алып дәмін татысты. Аттанар уақытта, хан Қарашаш сұлудан сұрады:

— Сұлу, бұл берген тамағыңыз не тамақ, біз көрмеген бір тәтті дәм екен, үйретсең аспазшыларыма бұйырайын, әрдайым осындай тамақ істеуге.

— Сонда Қарашаш айтты дейді:

— Тақсыр, сіз білесіз біздің жарлы екенімізді; ерім сізді жақсыларыңызбен қонақ етуге ниет еткен соң, не тамақпен сыйласам болар деп уайымға қалдым; ақырында ойладым: дүниедегі тамақтың асылы — адамның сүті болса керек; не үшін десеңіз — бала бес-алты жасқа келгенше жалғыз емшек сүтімен күн көреді. Соның үшін өз сүтімді сауып: осы қаймақты істедім, — деді.

Хан «ah» деп санын бір соғып, шыға жөнелді, — дейді. Ол заман да, бұл заман да белгілі — емшегінің сүтін ішкен әйел шеше есебіне кіріп, қатындыққа алуға болмайтындығы.

Мұнан соң бірнеше күннен соң, хан Жиреншені шақырып алып, қиянат істерімді кешіңіз деп өтініп, көп мал сыйлапты-мыс.

ҚАРАҒЫЛЫШ

Ертеде бір бес ағайынды жігіт бар екен. Бесеуі бір бәйтеректің қасына жарты жер салған екен. Егін піскен соң, түнде келіп біреу жеп кетеді екен. Сонан соң олар егінін күзетіпті. Әуелі үлкен ағасы күзетіпті, бірақ

ешкімді көрмепті. Солайша төрт ағасы төрт күн күзетіпті. Бесінші күні ең кішісі күзетіпті, аты Қарағылыш екен, Қарағылыш күзеткен күні көктен бір қара бие келіпті; егінді жеп жатқанда Қарағылыш оны ұстап алыпты. Сонда әлгі қара бие айтыпты:

— Ей, бала, мені жібер деді; менің бес құлыным бар, бесеуін бесеуіңе берейін, — деді.

Қарағылыш оны қоя берді. Сонан соң қара бие құлындарын алып келіп, ең кішісін Қарағылышқа берді, бөтен төртеуін төрт ағасына берді. Сонда бәрі жарысқанда Қарағылыш озады екен.

Бір күні Қарағылыш жұлындай жерден түтін көріпті; көрген соң соған барыпты, барса — бір жалмауыз кемпірдің үйі екен. Ол кемпірдің бес қызы бар екен; қыздарының ойнайтын, жататын, тамақ ішетін үйлері бөлек-бөлек екен. Сонда Қарағылыш қыздардың ойнайтын үйіне барып, кілемнің астына жатыпты. Қыздар келе бергенде, кілемді көтеріп қалыпты. Сонда қыздар ойбайлап, шешесіне барыпты, Шешесі ұрысып жіберіпті. Сонан соң қыздар келіп ойнап отырғанда, Қарағылыш қыздарды ұстап алып, төртеуін екі қолтығына тығып, біреуін иініне тығып, атына мініп қашыпты; қашқанда кемпір Қарағылышқа жылап айтыпты:

— Қыздарымды ертең ұзатайын, бүгін өзің қон! — депті.

Сонан соң Қарағылыш қыздарын өзіне беріп, өзі қоныпты.

Кеш болған соң, Қарағылышқа ұйықта деп, төсек салып беріпті. Қарағылыш тысқа шықса, аты бір көзінен қан, бір көзінен жас ағып тұр екен. Сонда аты айтыпты:

— Сен бүгін ұйықтама, ұйықтасаң, сені өлтіреді, жалмауыз кемпір темір тіс соқтырып жатыр, — деді.

Қарағылыш үйге келіп ұйықтамай жатыпты. Сонда кемпір келіп, есікті қарап айтыпты:

– Ұйықта шырағым! – депті де, кетіп қалыпты.

Біраздан соң тағы келіпті. Сөйтіп жүргенде таң атып қалыпты. Сонан соң кемпір қыздарын ырғап-жырғап ұзатыпты, сонда айтыпты:

– Осы жерде үш бел бар, екеуіне қонбаңдар, ең шеткісіне коныңдар депті.

Күн кеш болған соң төрт ағасы ең ортадағысына қоныпты. Қарағылыш жалғыз өзі ең шеткісіне барын қоныпты. Қарағылыш ертең тұрған соң, төрт ағасы жылап жатыр екен, есітіпті, оларға бір кісі айтады екен:

– Қарағылышты әкеп берсеңдер, жіберейін, – деп. Соны Қарағылыш есітіпті де, соған келіпті; келсе – бір айдаһар екен. Ол айдаһар бөтен ағаларын қоя беріп, Қарағылышты алып қалыпты. Сонан соң Қарағылышқа айтыпты:

– Бермес ханның өлмес қызын әкеп бер! – депті. Қарағылыш жарайды деп кетіпті.

Келе жатса бір тауды бір тауға қосып жатқан кісіге жолығады. Сонда Қарағылыш сұрапты:

– Не ғылып жүрсің? – деп. Ол кісі айтыпты:

– Қарағылышқа жолдас болайын деп жүрмін, – депті.

Сонымен жүргенде Қарағылыш тағы бір көлді көлге қосып жатқан кісіні жолдас қылып алыпты және бір мергенді және бір шапшаңды; шапшаң сонша асқан екен: екі отырған сауысқанның бірінің құйрығын біріне кесіп алып жалғайды екен. Солармен бір атқа мінісіп келіпті. Келсе бір екі тау көріпті: сол таудың бүйірінен ірің ағып жатыр екен. Мұның астында ханның ауылы бар екен. Қарағылыш ханға барып айтыпты:

– Сенің қызыңды алайын деп келдім, – депті. Сонан соң хан айтыпты:

– Бес айла қыламын, бесеуін де тапсаң қызымды беремін, таба алмасаң өлтіремін! – деді.

Әуелі ат жарыстырамыз деп, ат жарыстырыпты. Сонда Қарағылыштың аты алдымен келіпті. Сонан соң хан жаяу

кісі жарыстырамын депті. Сонда Қарағылыш манағы жүйрікті шығарыпты; хан бір кемпірді шығарыпты. Ол кемпір бір шелек бал алыпты. Жарысардың алдында ол кемпір жүйрігіне балды беріп-беріп мас қылыпты, ұйықтатып тастап өзі кетіп қалыпты. Сонда жер тыңдаушы да айтыпты.

— Сол бір адам келеді, — депті. Сонда Қарағылыш мергенге:

— Ат! — депті.

Мерген басындағы шелекті атыпты; шелектің дыңғырлаған дауысымен жүйрік оянып тұра салып, орнынан бір уыс топырақ ала салып жүгіріпті. Кемпірге жеткен соң ол:

— Шеше! — депті.

Сонда кемпір артқа қарағанда, көзіне топырақ шашып қалғанда, кемпір ойбайлап қалыпты. Сөйтіп жүйрік алдымен келіпті.

Сонан соң хан барлығын бір темір үйге қамапты да, жан-жағынан көрік басыпты. Сонда манағы көл ұртағыш екі ұртына екі көлдің суын ұрттап әкеліп, үйге шашыпты. Сонан соң хан қызын ұзатыпты. Манағы Қарағылыштың жолдастары орнында қалыпты, оларға Қарағылыш киім берген екен, олар алмапты. Сонан соң Қарағылыш қызды айдаһарға әкеліп беріпті де, өзі кетіп, келе-келе жатып, өзінің ағаларын тауып алыпты.

ТАЗША БАЛА

Ертегі

Ертеде бір шал мен кемпір болыпты. Олардың үш баласы, бес ешкісі бар екен. Бір күні үлкен баласы басқа жерден пайда кәсіп қылуға талап етіп, өзіне тиген енші ешкісін сойып алып, етінен кемпір мен шалға бір түйір

де берместен, арқалап кетіпті. Келе жатса бір өнерші байдікіне келеді. Бұл байға өнер үйренуге ол жігіт жалданыпты. Өнерші бай бек қатты жауыз адам екен, ол жалданған жігітті бір сандыққа салып қойып, аштан өлтіріпті. Үйінде қалған ортаншы баласы, бұ да өнер үйренбекке талап етіп, о да ағасының кеткен жолымен кетіп, о да өнерші байға келіп жалданыпты. Өнерші бай оны да ағасынша аштан өлтіріпті. Үшінші ұлы Тазша бала, о да ағаларындай өзіне тиген енші ешкісін сойып алып, жарты етін әке-шешесіне беріп, олардан рұқсат алып, арқалап кетіпті.

Келе жатса бір қора қойға ұшырапты. Бұл қора қойдың қойшысына жолығып сұраса, бұл қойлар өнерші байдікі екен. Ол Тазшадан сұрайды:

— Балам, қайда барасың? — деп.

Тазша бала жауап береді:

— Өнер үйренуге барамын, — деп.

Сонда шал тұрып айтады:

— Балам, бұл сөзіңді бөтен ешкімге айтпа, — деп, — өзіңе өтірік айтпа, жатқа (бөтендерге) шыныңды айтпа деген, — деп.

Сонан соң бұл бала шалдың бұл айтқаны рас екен деп ойлап, өнерші байға барыпты. Байдың үйіне қонып, ертең жүрейін деп жатқанда, өнерші бай Тазшадан сұрайды:

— Балам, қайда барасың, жолың болсын? — деп.

Тазша бала жауап береді:

— Мен өзіңдей ер баласы жоққа еншілес бала боламын, — деп.

Сонда өнерші бай айтады:

— Балам, сен біздікіңде қал, маған бала бол, біздің бір ақ құнан қойды сойып, той қылып, асық жілігін етімен өзің жеп той, мен өзім жолаушы барамын, — дейді де, өзі жолына кете береді. Тазша бала:

— Қош әке, жақсы бол! — деп, үйінде қала беріпті.

Бұл өнерші байдың үйінде бір қызы бар екен. Бұл Тазша балаға айтады:

— Аға, сен асық жіліктен өзің жемей, керегенің басына іліп қой, сонда бір ақ тазы келіп, жілікке ұмтылар, сонда сен балтамен ол тазыны лақтырып өлтір, — деп.

Мұнан соң Тазша бала ақ құнан қойды сойып, той қылып, көршілерін шақырып, асық жілігін өзі жемей, қыздың айтқанын қылып, керегенің басына іліп қойғанда, айтқанындай ақ тазы келіп етті жілікке ұмтылғанда, Тазша балтамен жіберіп қалыпты; бірақ балтасы тазыға тимей, ит қашып құтылып кетіпті.

Өнерші бай үйіне келген соң, Тазша баланың мұндай істерді істегенін біліп, қатты ашу етіп, бұл итті аштан өлтірейін деп сандыққа салып қойыпты. Бұл байдың бағанағы қызы, әкесі жоқта, сандығының түбін тесіп тамақ беріп, Тазшаны тойдырып тұрыпты.

Бірнеше күндер өткен соң, Тазшанын өз әкесі балаларын іздеп шығып, өнерші байдікіне келіп сұрады:

— Бір Тазша деген балам бар еді, соны көрдіңіз бе? — деп.

Өнерші бай:

— Көргенім жоқ, — деп жауап берді.

Бұлардың сөйлесіп тұрған сөздерін Тазша үйде сандықта жатып есітіп жатыр еді. Бай әлгідей дегенде, Тазша:

— Әке, мен мұндамын! — деп, сандық ішінен айқайлапты.

Даусымен баласын танып, байдың сандығынан шығарып алып, Тазша мен әкесі үйіне қайтыпты. Тазша жолай әкесіне айтады:

— Әке, мен бір қара құнан қой болайын, мойныма жіп тағып, жетектеп барып базарға жақсы бағаға сат, бірақ жібіңді алып қал, — дейді.

Баласы сол жерде айтқанынша қара құнан қой болады, әкесі мойнына жіп тағып базарға апарып сатып, ақшасын алып, үйіне қайтады.

Ертеңіне баласы өз қалпына түсіп, әкесіне айтады:

— Әке, мен бір қара жорға ат болайын, мені базарға апарып сат, пұлымды ал, бірақ шылбырымды алып қал, — депті.

Баласы айтқанынша ат болып, әкесі базарға апарып сатып, шылбырын алып, үйіне қайтты.

Ертеңіне баласы Тазша тағы өз қалпына түсіп, үйіне келіп айтады:

— Әке, мен бір жез бұйдады нар-тайлақ болайын, сен мені базарға апарып сат та, бұлымды алып, бірақ бұйдамды алып қалып, үйге қайта бер, — деді.

Тазша айтқанынша тайлақ болып, әкесі базарға саттайын деп жетектеп келе жатса, алдынан баяғы өнерші бай шығыпты. Ол айтады:

— Маған мынау тайлағыңды сат, — деп. Тазшаның әкесі айтыпты:

— Тайлағым басы жүз тілла, — деп.

Сонда өнерші бай бұлардың айласын біліп, жаман оймен, тайлақты жүз тіллаға сатып алыпты да, үйіне жетектеп келіп, баяғы қызын шақырып алып, мынау тайлақты ұстай тұр депті де, өзі үйден пышақ алып, тайлақты бауыздайын деп, үйіне жүгіріп кетіпті. Қыз әкесінің жаман ниетін біліп, үйден бұ да пышақ ала шыққан екен, әкесі үйге кірген кезінде, тайлақтың бұйдасын пышақпен қиып жіберіп, босатып қоя беріпті.

Өнерші бай тұра салып үйінен шығып, қашып бара жатқан тайлақты көріп қуыпты. Тазша сонда түлкі болып қашыпты, өнерші бай тазы болып қуыпты, өнерші бай жете берген кезде, Тазша түлкіден үйрек болып ұшыпты, бай онда қаршыға болып қуыпты. Біраздан соң, Тазша бала торғай болып қашыпты, онда бай қырғи

болып соңына түсіпті. Онан соң Тазша торғай қалпында шаңыраққа ұшып келіп қонып отырғанда, бай — қырғи келіп таяна бергенде, Тазша қорқып, шүберек болып жерге түсіпті. Өнерші бай онда кісі болып, шүберекті қолына алайын дегенде, Тазша тары болып домалапты, Онда өнерші бай тауық болып шұқиын дегенде, Тазша мысық болыпты да, өнерші байдың желкесіне мініп алып тістеп, тырнап, зорлықпен өнерші байды өлтіріпті. Сөйтіп, оның қызын өзі алып, барша мұратына жетіп, зор бай болып дәурен етіпті.

АЛТЫН АЙДАР

Бір хан болған екен, оның екі қатыны болыпты, олар бала таппапты. Сол уақытта бұл бай сапарға шығуға ойланып, қатындарына айтыпты:

— Мен келгенше не істеп, не тауып қоясыңдар? — депті.

Сонда үлкем қатыны айтыпты:

— Мен сен келгенше алтыннан әдемілеп үй салдырамын, — депті.

Кіші қатыны айтты:

— Мен алтын айдарлы бір ұл, бір қыз табамын, — депті, — ол баланың аты Алтын Айдар болады, — депті.

Сонан соң бұл хан сапар шығып кетті.

Хан бір-екі-үш жыл жүріп қайтып келіпті. Сонда, манағы үлкен қатыны үй салдырып қойыпты, кіші қатыны Алтын Айдар баланы тапқан екен, бірақ оны үлкен қатыны күндеп, бір сиқыршы қатынға айтып, баласын ұрлап алып, құдыққа тастапты. Ол кіші қатынға сен күшік таптың деп, күшік беріп, бөле қылыпты, Сонда бишара тоқал жылапты да, шарасыз көніпті. Манағы хан келіп, күшікті көріп, тоқал қатынды қуып жіберіпті. Енді баланы әлгі кемпір құдыққа салып жіберіпті. Сон-

да Құдайдың күдіретімен Жабрайыл періште құс болып келіп, аяғымен көтеріп алып кетіпті де, қаланың иетіндегі бір кемпірге әкеліп беріпті, Ол кемпірдің ұлы, қызы жоқ екен. Сонда ол екі бала үш-төрт жыл тұрыпты. Сол уақытта олгі кемпір өліпті. Сонан соң бала оқ мылтық атып, құлап бұлап аулап, етін тамақ қылып, терісін киім қылып жүріпті. Соітін бір таудың шұқырына келіп, соны үй қылып, сонда тұрыпты.

Ол баланың тірі екенін біліп, бұрынғы қас қылған шешесі баяғы сиқыршы кемпірді жіберіпті: Алтын Айдарлы баланы өлтіріп кел деп. Сонан соң ол сиқыршы кемпір баланы іздеп шығып келсе, бала аңға шығып кетіпті. Қарындасы үйде отыр екен, оған айтыпты:

— Ағаңа айт, мына жақта Күлмесхан дегеннің бір биесі бар; күнде құлындайды, құлындары арғымақ, тұлпар болады, — деді де, кетіп қалды.

Ол кемпір қастықпен өлтіруге ойлапты. Ол жолға барған кісі жолда адасып кетіп өледі екен. Кешке ағасы келіпті. Сонда қарындасы кемпірдің айтқанының бәрін де тамам айтыпты. Мұны есітіп, ағасы құлынды іздеп, сапар шығып кетіпті.

Жолда келе жатқанда бір дарияға келіпті. Ол дариядан жүрген, өткен кісі әлек болады екен. Бұл Алтын Айдар өтіп келе жатса, дарияны бір перінің қызы толқын қылып, кемеңі аударуға келе жатыр екен. Ол аудара бергенде, Алтын Айдарлы бала қолынан ұстап алып, қолындағы сақинасын, білезігін тартып алып, жолына жүре беріпті. Жүріп келе жатқан Күлмесханға келіпті. Ол Күлмесханның биесі құлындап жатыр екен. Күлмесханға айтыпты:

— Ай, тақсыр, құлыныңызды ұлықсат болса алайын, — депті.

Сонда хан:

— Ала ғой — депті.

Олар өздері де құлындарын ала алмайды екен. Ол құлынды туысымен бір перінің қызы алып кетеді екен, Сол уақытта бала мұны күзетіп тұрғанда, бір перінің бұлт болып келіп, құлынды алып бара жатқанда, Алтын Айдар қылышпен бұлтты салып қалыпты. Сонда перінің кебісі мен құлынды алып қалыпты. Сонан соң ханға келіп, кебіс пен құлынды көрсетіпті. Сонда хан бұған бата беріпті, бұл алып қарындасына келіп, құлынды, сақинаны беріпті де, және аңға кетіпті.

Сиқыршы кемпір тағы келіп, құлын мен сақинаны көріп, қарындасына айтыпты:

— Мінекей, мен сендерге жақсылық ойлаймын, — депті, — ағаң саған сақина алып келді, — депті; тағы енді бір жаққа жібер, онан барып, алтын сандық алып келсін, — депті де, кетіп қалыпты.

Ағасы келген соң, қарындасы:

— Тағы бір жерде бір жақсы сандық бар деді, соны маған алып келіп бер, — деді.

Сонан соң ағасы тұлпар құлынына мініп кетіпті. Жолда бір кемпірді көріпті, ол кемпір жердің жарығын жамап отыр екен; бұған келіп:

— Шеше, не қылып отырсың? — депті. Ол кемпір айтыпты:

— Мен осы жердің жарығын тігіп отырмын, — депті. — Не үшін десең, осы жерге өзіндей батырлар келіп кіріп, бір сандық үшін өлді, — деді.

Сонда бала:

— Маған да сандық керек, — деп, келіп кіріп кетіпті.

Жердің астынан бір пері шығып айқайлапты:

— Тапал-тас, үйде болсаң, хабарлас, — деп айқайлағанда, Алтын Айдарлы бала тас болып қалыпты.

Тұлпары бір-екі күн келмеген соң, үйіне қайтып, жылап тұрыпты. Сонда қыз ағасының өлгенін біліп, тұлпарға мініп, кемпірге келіп, манағы жер жамап отырған кемпірді көріп, ағасын сұрапты. Кемпір айтыпты:

– Ағаң өлген, барма, барсаң, сен де өлерсің, – депті
Сонда қыз айтыпты:

– Мен ағамды көріп өлермін, – деп, – көріп кетейін
деп!

Кемпір айтыпты:

– Сен жылай бар: «жер үстінде мен мұңдық, жер
астында сен мұңдық», – деп.

Сонда ол қыз осылайша жылап кіріп бара жатқанда,
алдынан бір пері қызы шығып, мұңын сұрап, мұны аяп
ағасын тірілтіп беріпті.

Сонан соң бұлар бір үлкен көп ағаш көріп, соған
келіп кіріпті де, қарындасын тұлпарымен ағаштың
шөгіне қойып кетіпті де, өзі аралап ағаштың ішіне жүре
беріпті. Сөйтіп жүріп бір ақ отау көріпті де, оған келіп
кіріпті. Көріп біраз отырған соң, екі пері қызы ұшып
келіп, сол үйдің төбесіне қонып отырып, екеуі біріне-
бірі айтыпты:

– Ай, мен бір қорықтым, – депті, – неге десең,
мені бір бала суда жүріп кемеңі аударып жүргенімде
қолымдағы сақинамды тартып алды, – депті. – Мен ол
баланы көрсем, оған қатын болар едім, – депті.

Сонда кішісі айтты:

– Мен де бір қорықтым – деді. – Неге десең, мен
де бір ханның құлынын күнде алып кетуші едім, бір күні
алайын деп келгенімде, бір бала күзетіп тұр екен. Мен
ала бергенімде; менен құлынды тартып алып қалды. Ол
табылса мен де оған қатын болар едім дегенде:

– Міне, қатын болсаңдар, оларды тартып алған бала
мен, – деп түрегелді. Сонан соң екі қыз да бұған некесін
қиып тиді. Бұл бала қыздарды отаумен көшіріп, манағы
қарындасы мен тұлпарына алып келді. Сонан соң бәрі
жиылып бұрынғы орнына келді.

Сол жерде төрт-бес жыл өмір етіп тұрды. Неше
күндер өтіпті, бала әр күнде аңға шығып жүреді екен.

Бір күні аңға шығып жүрсе, бір адамды көріпті. Екеуі келе жатса, алдынан бір аң шықты да, көлбектеп жүре берді. Сол уақытта бала да, қасындары кісі де атайын деп ұмтылғанда, әлгі аң кісі болды да, атайын деген кісіге айтты:

— Сенің мынау балаң, — деді. Балаға айтты:

— Сенің мынау әкең, — деді, — сендерді Мыстан кемпір деген сиқыршы кемпір айырған, — деді, өзі жоқ болды.

Сонан соң әкесі мен баласы бірін бірі біліп жылап көрісіпті де, әкесі баласын үйіне әкеліп қонақ қылып, үлкен қатыны мен мыстан кемпірді шақырып алдырып өлтіртіпті. Мұның шешесін бала таппадың деп қайыршы қылып қаңғыртып жіберген екен. Соны алдырып, өзіне бұрынғыдай қатын қылыпты. Алтын Айдар бала патша болыпты. Бұл баланың қарындасын, қатындарын алдыртыпты, бәрін жинап алып той қылдыртыпты, ат шаптыртыпты, барша мұраты басына жетіпті.

МАҚТА ҚЫЗ БЕН МЫСЫҚ

Бұл екеуі дос болып жүреді. Мақта қыз үйін жинап жүріп, бір мейіз тауып алады. Мақта қыз мысықты шақырады. Мысық келмейді. Шақырады, келмейді. Сонсоң «келмесең қой» деп өзі жеп қояды. Жеп болған соң мысық келіп:

— Неге шақырдың? — деп сұрайды. Мақта қыз айтпайды, сонсоң мысық:

— Ендеше қатығыңды төгем, — дейді. Мақта:

— Мен құйрығыңды кесіп аламын, — дейді. Мысық қатықты төгеді. Мақта қыз мысықтың құйрығын кесіп алады. Мысық:

— «Апа, апа, құйрығымды берші», — дейді. Мақта қыз:

— Менің қатығымды төле, — дейді. Мысық сиырға барады:

– Сиыр, сиыр, маған қатық берші, – дейді. Сиыр айтады: Менің қарным ашып тұр, маған жапырақ әкеліп берші, – дейді.

Мысық ағашқа барып:

– Ағаш, ағаш, жапырағыңды берші, – дейді. Ағаш айтады:

– Мен шөлдеп тұрмын, су әкелсең, жапырақ беремін, – дейді.

Суға бара жатса, су әкеле жатқан қыздарды көріп:

– Қыздар, қыздар, маған су беріңдерші, – дейді.

Қыздар:

– Бізге сағыз әкеліп берсең, біз саған су береміз, – дейді.

Мысық дүкенге барады:

– Әй, дүкенші, маған сағыз берші, – дейді. Дүкенші:

– Маған тұқым бер, – дейді. Мысық тауыққа барады:

– Тауық, тауық, маған тұқым берші, – дейді. Тауықтар айтады:

– Бізге дән әкеліп берсең, біз саған тұқым береміз, – дейді.

Мысық «енді не қыламын» деп бара жатса, бір ін қазып жатқан тышқанды көреді. Мысық тышқанды қорқытып:

– Жаныңның барында айт, үйіңде не бар? – дейді.

Тышқан қорыққанынан:

– Үйімде бір батпан тарым бар, – дейді. Мысық айтады:

– Маған бір уыс тары бер, – дейді.

Тышқан үйіне барып бір уыс тары береді. Тарыны апарып тауыққа береді. Тауық тұқым береді, тұқымды апарып дүкеншіге береді, дүкенші сағыз береді. Сағызды апарып қыздарға береді, қыздар су береді. Суды апарып ағашқа береді, ағаш жапырағын береді, жапырақты апарып, сиырға береді, сиыр қатық береді. Қатықты апарып Мақта қызға береді, Мақта қыз мысықтың күйірігін береді. Сөйтіп мысық мұратына жетеді.

ДҮНИЕДЕ ЖАМАНДЫҚ НЕДЕН?

Дүниеден безіп, тасқа шығып кеткен, бір ақ жүрек шал қалың ну орманды мекендейді. Ормандағы аң мұнан қорықпайды. Аңмен сөйлесіп ұғысатын болады.

Бір ағаштың түбінде ақ жүрек жатыр еді. Сол жерге түнемек болып қарға, кептер, бұғы, жылан жиылды. Олар «Дүниеде жамандық неден болады?» — деп, кеңес құрды.

— Дүниеде жамандық түбі — аштық, тамаққа әбден тойсаң, бір бұтақтан бір бұтаққа қонасың.

«Қарқ-қарқ!» — деп, өлеңді соғасың, тұла бойың лықылдап толған қызық, қуаныш, не көрсең, соған қуанасың, — ал енді, бірер күн аш болсаң, көзіңе көрінгеннің бәрін иттің етінен жек көресің, Құдайдың күніне де қарағың келмейді, қайда барарыңды білмейсің, бір жаққа жоғалып кеткің келеді де тұрады. Бірден ұшып бір жерге қонасың, сенде дамыл жоқ. Ұшып көрсең, есің шығып, бұрынғыдан да жаман боласың. Не екенін аңдамай киіп кеп кетесің, сені таспен, таяқпен жіберіп ұрады. Ит, қасқыр сүйрелеп жүрген жемтіктен айырмайсың, тамақ үшін аштан қанша қарға өледі. Жамандықтың бәрі аштықтан, — деп шешен қарға соқты.

— Дүниеде жамандық аштықтан емес, жамандық түбі — махаббат. Біз жалғыз-жалғыз өмір сүрсек, уайым-қайғы жоқ болар еді. Жалғыз басқа кедейлік, кемшілік жоқ. Біз жұптап жүреміз, жұптап өмір сүреміз. Жарыңды өзіңнен артық көресің, жарыңды ойлап сенде тыныштық жоқ.

Тоқ па, аш па, суыққа тоңды ма? — деп, сорлайсың да жүресің. Бір жаққа бөлек ұшып жырақ кетсе, не болды деп, ойлап әуре-сарсаң боласың; қаршыға көзін шұқып жатыр ма, балалар ұстап алды ма деп, іздеп өзің ұша жөнелесің, сөйтіп қаңғып жүріп, не қаршығаға, не тұзаққа өзің кез келесің. Жарың жоғалса, жарың өлсе,

дүние түкке тұрмай кетеді. Енді дүниеде сүйікті ешнәрсе болмайды. Түк жемей, түк ішпей іздейсің де, жылайсың. Қанша көк кептер осыдан өледі, жамандықтың бәрі аштықтан емес, махаббаттан, — деп көк кептер сөйледі.

— Жоқ, жамандық аштықтан да, махаббаттан да емес. Жамандық түбі — жаман мінез.

Біз тату жүрсек, қастық ойламасақ, кекшіл болмасақ, жақсы болар еді. Бір нәрсе өзің ойлағандай болмаса ашуланасың, дүние көзіңе түк құрлы көрінбейді. Көзіңе не түссе, бәрін жек көресің. Ойлағаның біреуден кек алмақ. Біреуді шақпақ болып ысқырып, іздеп, иіріліп жүргенде, ашуланып өзіңді-өзің ұмытып кетесің, ешкімді аямайсың: әке-шешен тұрса, шағасың, өзіңді-өзің жегің келіп тұрады. Өлгенге кейін ашуланасың. Дүниеде жамандықтың бәрі — қара жүректіктен деп, — жамандықтың иесі жылан соқты.

— Жоқ, дүниеде жамандық аштықтан да емес, махаббаттан да емес, жаман мінезден де емес, — қорқақтықтан. Қорықпайтын болса, дүниеде жақсылық жауғандай болар еді. Аяғымыз жүргенде желмен таласады. Қуат көп, мықты жаудан қашып құтыласың. Бірақ қорықпасқа болмайды. Сырт етіп бір бұтақ сынып кетсе, бір жапырақ сылдырласа, қорқып селкілдеп кетесің. Жүрегің тас төбеңе шығады, қаша жөнелесің. Қоян жүгіріп келе жатса, құс талпынса, бұтақ сынса, жау келіп қалды ғой деп, тұра жөнелесін, дәл жаудың өзіне жүгіріп кез келесің...

О болмаса иттен қашып жүгіріп, аңшыға соқтығасың, Қорқып жүгіріп жөнелесің. Қайда қашып бара жатқаныңды білмейсің, құзға шығып кетіп, құлап өлесің... Ұйықтағанда да бір көзіңмен ғана ұйықтайсың, тыңдап жатасың. Бәрі қорыққанның азабы... тыныштық бізде жоқ. Жамандық қорқақтықтан, — деп, момын бұғы сөйлейді.

— Жоқ, жамандық аштықтан да емес, махаббаттан да емес, біздің көріп жүрген азабымыздың бәрі жамандықтың бәрі — біздің тәнімізден: аштық, махаббат, жаман мінез, қорқақтық бәрі тәнге байлаулы. Аштық, махаббат, жаман мінез, қорқақтық бәрі — тәннен өсіп-өнеді, олар тәннің асырап өсірген балапаны.

Сондықтан тәнді таза ұстау керек, — деп ақ жүрек ақсақал әңгімені байлады.

ХАЛЫҚ АҒАРТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӨНІНДЕГІ ЕСКЕРТПЕЛЕР

ҚАЗАҚТЫҢ БОЛЫСТЫҚ МЕКТЕПТЕРІ ТУРАЛЫ ЗАПИСКА

1876 жылы, бұрынғы халық ағарту министрі граф Толстой Орынбор оқу округінің оқу орындарын тексеру үшін Орынбор қаласына келген кезде... Орынбор өлкесінің қазақтарын оқыту мәселесі де талқыланған еді. Онда ең алдымен талқыға салынған мәселе – қазақ арасына орысша хат таныту жолдары және бұл үшін қазақ тіліне орыс алфавитін қолдануға болатын-болмайтыны туралы мәселе қойылған еді. Бұл мәслихаттарға Орынбор өлкесінің бұрынғы генерал-губернаторы генерал адъютант Крыжановский, Орынбор оқу округінің попечителі Лавровский, Қазандағы оқытушылар семинариясының директоры Ильминский және Торғай, Орал облыстарының губернаторлары қатынасты; бұлардың бәрі де орыс алфавитін қазақ тіліне қолдануға әбден болады деген қорытындыға келген еді; бірақ ол кезде қырғыз даласында ашылмақ болған орыс-қазақ болыстық мектептерінің оқу жұмысын жүргізетін, – қазақ тілін білетін, – оқытушылар жоқ, оларсыз, мектепке келгенде бір ауыз орысша білмейтін қазақ балаларына орыс тілін үйрету жалпы мүмкін емес, делінген еді. Сондықтан Торғай, Орал облыстарына жақын қалалардың бірінде қазақтар үшін оқытушылар мектебі ашылсын деп қаулы алынған болатын. Осыдан кейін 1879 жылы Торғай облысы мектептерінің ерекше инспекторы деген қызмет тағайындалған еді. Бұл қызметке сол

облыс қазақтарының бірі — Алтынсарин шақырылып алынды. 1881 жылы Орскі қаласында (Орынбор губерниясы) қазақтың оқытушылар мектебі ашылды.

Осы айтылып отырған Алтынсарин мектеп инспекторы қызметіне кірісуімен-ақ Орынбор оқу округінің попечителі мырзаға өзінің осы жөндегі мынадай пікірлерін білдірген болатын: 1) Орынбор өлкесінің генерал-губернаторы мырзаның, сол кезде мектеп ашу үшін қазақтарға тіпті түтін салығын да тағайындап, болыстық мектептер ашу мәселесін көтеруі әзір тым ертерек; өйткені ол мектептерде оқу жұмысын жүргізу үшін орыс, казак тілдерін білетін оқытушылар жоқ, ал оқытушылық қызметіне Орынбор атты-қазақ әскерінен қазақ тілін білетіндерді немесе солар сияқты басқа сауатты адамдарды шақырғанмен, олар Алтынсаринның пікірінше, ойдағыдай нәтиже бермейді, өйткені солардың бұл жұмысты атқаруға арнаулы әзірлігі жоқ; 2) сондықтан болыстық мектептерді ашу жұмысын қазақтар үшін оқытушылар мектебі ашылғанға дейін кейінге қалдыра тұру пайдалырақ болар еді және де, екінші жағынан, ол кезде округтік оқу басқармасы тарапынан осы мектептер жайында ұсыныс та жасалған болатын. Болыстық мектептердің орнына Алтынсарин, әуелі, қазақ арасындағы қалалар мен бекіністерде уезд басына бір-бірден орталық мектептер ашылып, оның әрқайсысында 50 қазақ баласы жатып оқитын интернат болсын және ол мектептерге сол жерлерге келіп қоныстанған орыстардың балалары да үйлерінен қатынап оқитын болсын, ал бұл мектептердің оқытушылық қызметіне, қазақ тілін білмегенмен де, қазақ тіліне ұқсас татар тілін білетін, Қазан оқытушылар семинариясын бітірген шоқынған татарлар шақырылсын деген еді; және 3) бұл орталық мектептер сыртқы түрі жағынан да, ішкі оқу жұмысы жағынан да, барлық жағынан бірдей үлгілі түрде қойылғаны жөн болар еді, егер осылай етіліп жөн-

ге қойылса, онда империяның отырықшы аудандарының бәрінен шалғай жатқан қазақ даласынан ашылмақшы болып отырған қазақ бастауыш мектептері олардан ең жақсы оқу әдістері жөнінен де, мектеп тәртібі және шаруашылық жөнінен де жақсы үлгі алған болар еді; сондықтан Алтынсарин мынадай ұсыныс жасады: сол кезде болыстық мектептерге жиналған және жиналып жатқан ақша жоғарыда айтылған орталық мектептер үшін берік, мүмкін болса, тас үйлер салуға жұмсалсын және тазалық сақтауға, ұқыптылық, тәртіп орнатуға жағдай туғызатындай етіп ол мектептерді жақсы жабдықтауға жұмсалсын, егер осылай істелсе, бұл айтылғандарды барлық оқу орындарында іске асырудың жалпы пайдалы екенін былай қойғанда, қазақ сияқты оқу жұмысын жаңадан ғана бастап отырған халықтың балаларына отырықшылық тұрмыс дәстүрлерін үйрету, тазалыққа, ұқыптылыққа, әдепке және тәртіпке үйрету жөнінде мұның зор маңызы болған болар еді.

Бұл пікірді ұлы мәртебелі округ попечителі Лавровский мырза мен бұратаналар мектебінің округтік инспекторы Катаринский де, сол кезде соғыс губернаторы болған генерал-майор Константинович те мақұлдап, Алтынсаринге жоғарыдағы өзінің ұсынысы бойынша істей беруге ерік берген еді. Осы рұқсат бойынша, соңғы бес жыл ішінде, оқу басқармасының ыждағаты және бұрынғы облыс начальниктерінің көмегі бойынша, уездік қалалардың бәрінде де бір-бір екі кластық мектеп ашылып, оларға 20 мың сомнан 40 мың сомға дейін тұратын тас үйлер салынды; тек Ырғыз уезінде ғана мектепке арналып 4 мың сомға әзір үй сатылып алынды. Қауым қаржысынан немесе қазақтардың жеке берген қаражатымен, Алтынсариннің ізденіп алған немесе өзі елден жинаған ақшасымен бұл мектептер тым жақсы жабдықталды және әртүрлі оқу құралдары алынды. Бұл мектептердегі оқытушылардың көпшілігі

Қазан оқытушылар семинариясын бітіргендер, олар өз жұмыстарын, тексерушілердің айтуына қарағанда, барынша адал, ойдағыдай жүргізіп жатыр. Ал оның үстіне, округтік оқу басқармасының сұрануымен Орск қаласында, жоғарыда ескертіліп өткен, қазақ оқытушылар мектебі де ашылды. Бұған соңғы үш жыл ішінде жоғарыда айтылған орталық мектептерден 30-дан аса оқушылар келіп кірді. Биылғы жылы бұдан бірінші рет қазақ оқытушылары оқуларын бітіріп шықты, олардың оны Торғай облысының қазақтары да, екеуі Орал облысының қазақтары.

Сонымен, қазақ облыстарында ашылуға жобаланған мектептерден ашылмай қалғаны тек болыстық мектептер ғана болып отыр. Осы жағдайды еске ала келіп, Алтынсарин мырза, өткен 1883 жылы жоғарыдағы, өзінің айтқан, бастықтар мақұлдаған пікіріне сүйене отырып, онымен қабат, біріншіден, үш жүз мың халқы бар Торғай облысына, сол кезде 120 ғана оқушысы бар, төрт екі класты мектептің өте жеткіліксіз болатындығына, екіншіден, үкімет жыл сайын 30 мың сомдай қаражат жұмсап, қазақтардан оқытушылар даярлап отырған да, жас оқытушыларды әдейі арналған жұмысына пайдаланбай қалдыру өте орынсыз болатынына сүйене отырып, Торғай облысының соғыс губернаторы мырзаға болыстық мектептер салуға қаржы әзірлеу керектігі жайында баяндама хат жазып жіберген еді. Осы баяндамада қажетті қаржылардың табылу жолы да, қазақ арасына қолайлы келетін мектептердің түрі де көрсетілді: ол мектептер, ең алдымен, қазақтың тұрмыс жағдайларына сай келуі үшін, олар қыстаған кезде қыстап, кешкен кезде бірге көшіп жүретін болсын делінді. Бұл ұсынысты облыс губернаторының орнында отырған действительный статский советник Ильин мақұл көріп, сол кезде-ақ жүзеге асыру жөнінде батыл бұйрық берді. Ал Алтынсарин осыдан кейін облысты аралап, облыстың ықпалды адамда-

рын, қазақтың жалпы халық ағарту жұмысына халықтың ауқатты бөлігінен 1 сомнан, кедей бөлігінен 30-40 тиыннан алым жинауға көндірді. Бұл талап ойдағыдай орындалды. Торғай облысының болыстық қауымдарының бәрі де ұсынылған алымды жинауға приговор тапсырды, оны сол кезде-ақ губернатор өз пұрсатымен бекітті. Сонымен, болыста мектеп салу жұмыстарда мектеп үйлерін алғаш салу жұмыстарына, мектептің жаз көшіп жүрулеріне керекті киіз үйлер алуға, оқу, шаруашылық құралдарын алуға, одан кейін бұл мектептерге үнемі қаржы беріп тұруға небәрі, жалпы алғанда, жылына 35-40 мың сомдай түтін алымы жиналатын болып белгіленді.

Енді барлық болыстарда бірдей болмаса да, әзірге, ең болмағанда, 3-4 болысқа бір мектеп салу жұмысына кірісу ісі ғана қалды. Бірақ биылғы жылы, не себептен екені белгісіз, — мүмкін қандай да болса бір әкімшілік жұмыс жөніндегі пікірден туған болу керек, — Торғай облысының соғыс губернаторы генерал-майор Проценко мырза уезд начальниктеріне: 1-шіден, жоғарыда көрсетілген алым мөлшерін едәуір азайту керек депті; бұл шара, осы айтылып отырған жұмыстар, яғни мектеп үйлерін салу сияқты жұмыстар, көп қаражат тілейтін болғандықтан, қазақтарды оқыту жөнінде жоғарыда баяндалған жоспарымыздың бәрін бұзумен тең болып отыр; 2-шіден, қазір қолдағы бар және өткен жылдардағы алымдардағы жиналған ақшаны барлық болыстардан жинап алып, Ырғыз уезіндегі бір ғана орталық мектеп үйін салу жұмысына жұмсалсын депті; Ырғызда, жоғарыда айтқанымыздай, 4 мың сомға сатылып алынған үй, шынында да, жарамсыз болып шыққан еді. Ырғыз мектебіне үй салу қажет бола тұрғанымен де, қазіргі кезде бұған асығу, сірә, қажет бола қояр ма екен; өйткені оған керекті жарамды үй қазірдің өзінде-ақ жалданылып алынды және екі-үш жылдан кейін оған Ырғыз уезінің өзінен осы 2—3 жылдың ішінде ақшалай жиналатын

алымдардан түскен қаржымен де дербес мектеп салуға болады; ал оның бержағында, Ырғыз уезіндегі мектеп қорында қазір 10 мыңдай сом ақша бар сияқты. Қалай болған күнде де, басқа уездердің, атап айтқанда, Торғай, Николаевскі және Елек уездерінің өз жандарынан беріп отырған қаржысын олармен ешбір материалдық байланысы жоқ уездегі мектепті салу жұмысына алып қою және жалғыз Ырғыз мектебіне бола бірнеше болыстық мектептер ашу жұмысын тоқтата тұруға ешқандай негіз жоқ сияқты. Өйткені, қазақ болыстарының мектепке деп түтін алымын белгілеу туралы қаулы шығарғанда көздегені тап осы болыстық мектептерді салу және салғанда басқа уездің балалары үшін емес, тек өз балалары үшін салу болған еді.

Сонымен, ашамыз деп өзірленген болыстық мектептер енді ашылмай қалып отыр және облыс губернаторының жоғарыда айтылған бұйрығына қарағанда, олардың келешекте ашылуы да екіталай. Өйткені, орталық мектептерді ұстау, олардың үйін оңдау жөніндегі шығындардың бір бөлігі, Красноуфимскі реальное училищесіндегі 4 стипендиаттың стипендиясы және басқа да шығындар қазақтардың осы болыстық мектептерге арнап белгілеген алымынан жұмсалмақ. Сондықтан, осы шығындарға керек ақша шығарылғаннан кейін және жаңа бұйрық бойынша алым мөлшерінің кемітілуінен кейін қалатын қаражаттың осы болыстық мектептерді ашуға және ұстауға жетуді де екіталай болып отыр¹. Оның бержағында, жоғарыда айтқанымыздай, биылғы жылы 12 қазақ оқытушылары оқуын бітіріп, болыстық мектептердің салынбағандығынан қызметсіз қалуға тиіс бо-

¹ Ырғызда мектеп үйін салудан ақша артылып қалатын болса, онда облыстық бастықтар екі ғана болыстық мектеп салуға, оның бірін Елек уезінде, екіншісін Николаевский уезінде салуға рұқсат етіп отыр. Ал Торғай облысында 40 шамалы болыс бар: сондықтан, егер 4 болысқа бір ғана мектептен ашқанның өзінде де енді 10 мектеп ашуымыз керек болады. (Ы. А.)

лып отыр, оудан былай қазақ оқытушылары жыл сайын оқулардан бітіріп шығып отырады, ал олар әзірленген істеріне пайдаланылмағандықтан, бір-екі жылдан кейін өздерінің откен арнаулы пәндерін ұмытып та кетеді; сонымен оқытушылар мектебінің өзі үкіметтің де, облыс халқының да одан күткен ұлы пайдасын ақтай алмайтын болады. Реті келгесін ескерте кетейік, оқу жұмысының бастықтары тұңғыш қазақ оқытушыларының жұмыссыз қалып жүрмеуі үшін бірқатар шаралар қолданды. Олардың төртеуіне Орал облысынан оқытушылық орын тауып берілді, төртеуіне Красноуфимскідегі реальное училищеге жіберіліп, онда қазақ тұрмысына ыңғайлырақ келетін, былғары өндірісі сияқты бірқатар техникалық білім үйреніп жатыр, ал қалған төртеуін Торғай облысы мектептерінің инспекторы олар өздерінің мамандығын ұмытпай, оны тәжірибе жүзінде үйрене білу үшін, мұғалім көмекшісі етіп, орталық мектептерге жібермек болып отыр. Алайда, оларды бұлайша орналастыру тек осы жолы ғана мүмкін болып отыр; бірақ биылғы жылы да оқу бітіріп келген оқытушылардың бәрі тиянақты түрде тағайындалды деуге болмайды. Олардың қазір оқытушының көмекшісі етіліп алынып отырған төртеуінің жұмысы уақытша жұмыс деп танылуға тиіс. Екі жылдан кейін қазір реальное училищеге жіберіліп отырған төртеуі де оқуын бітіріп келеді. Келесі жылдары тағы да оқытушылар келе бастайды. Егер жобаланған болыстық мектептеріміз келешекте де болмайтын болса, сонда бұл оқытушыларды қайда жібермекпіз? Қазіргі орталық мектептерді салудан қалатын қаржыға салынатын екі-үш мектеп үш жүз мың халықтың талабын қанағаттандыра алар ма?..

Жоғарыда баяндағанымға тағы да қосуды қажет деп табатыным — халқы бірыңғай қазақ дерлік, Торғай облысының халқы үш жүз мыңға жуық деп есептеледі;

осынша халықтың арасында қазір 5-ақ мектеп бар, оның төртеуі екі класты мектептер де, біреуі — тек 10 баланы ғана оқыта алатын қолөнер мектебі, осы айтылған мектептердің оқушыларының жалпы саны 200-ден аспайды. Ал оның бержағында, отырықшы халықтармен сыбайлас болып отырған қазақ халқының арасында өзінің көрші халықтарының тілін білуге, олардың жазуын үйренуге ұмтылушылық күшейіп келеді, өйткені, 1-шіден, олардың қазіргі экономикалық және саяси жағдайының өзі аяқтарын аттап басқан сайын дерлік, мысалы орыс тілін, орыс жазуын білуді қажет деп отыр; екіншіден, бұл халық өзінің табиғи жаратылысында әр нәрсені білуге құмар және ұғымпаз зирек халық. Қазақтың осы қасиетін татар, өзбек, башқұрт сияқты көрші ұлттар қазірдің өзінде едәуір пайдаланып отыр. Ал егер осы бұзылмаған, іскер, дарынды халық, орыс арасында үш жүз жыл тұрса да, фанатизм бойына сіңгендіктен, аз ғана бөлегі болмаса, әлі күнге нағандықтан шыға алмай отырған татарлардың ықпалына біржолата түсіп кетсе, онда бұл өте өкінішті болған болар еді. Осы жағынан да, онымен қатар, өз қоластындағы халықтарын ой-пікір жағынан және экономика жағынан дамыту жөніндегі үкіметтің жалпы мүдделері жағынан қарағанда да қазақ даласына орыс-қазақ мектептерін тез тарату қажет-ақ болар еді. Бұл мектептер татарша оқуды толық ығыстырып шығармаса да онымен тең түсетін бір күш болар еді, халықтың ілгері дамуына зиянын тигізіп отырған соқыр сезімдердің бетін қайтаратын дұрыс көзқарас таратушы орын болар еді. Бұл қазақтың әзірге жойылмай келген, ешқандай да ықпалына түспей тәжірибелік негіздерге сүйенген дәстүрлерімен бірге халықтың адамгершілік жағынан азуына жол бермеген болар еді. Қазақ, арасында орыс-қазақ мектептерін салуды тілейтін тағы бір себебіміз — бұған керекті қаржыны

қазақ қауымдарының өздері беріп отыр, бұл қаржы өшкімге ешқандай ауыртпалық келтіріп отырған жоқ; бастықтардан сұралатыны осы қаржы туралы приговорды бекіту, мектеп ашу және сол мектептердің жұмысын басқару.

Қорытындымда кейбір мырзалардың: қазақтар үшін қазіргі уақытта техникалық, ауыл шаруашылық және өйелдер мектептерін ашу пайдалырақ деген пікірі туралы бірнеше сөздер айтқым келеді. Бұл мектептердің бәрін ашу, бір жағынан, халықтың қолын байлайтын қымбаттығынан, екінші жағынан, оқудың пайдалылығын, мысалы, әйелдер оқуының пайдалылығын, жұрттың өлі түсініп болмағандығынан, оларды қазіргі кезде ашу мүмкін еместігін бұл арада тәптіштеп жатпай-ақ, тек мынаны ғана айтып өтейін: біріншіден, қазақ халқы тек жаңа ғана оқи бастаған халық, сондықтан оның оқуы ең әуелі әліппеден басталуға тиіс, ал оның осы әліппесі бастауыш орыс-қазақ мектептері болу керек; екіншіден, қазақтың келешегін дұрыс жолға қою үшін, ал онымен қатар, империяның жеке бөлімдерін бір-бірімен жақындастыру туралы үкіметтің өзінің міндетін орындау үшін, біздің ойымызша, ең алдымен, қазақ даласына жалпы, отандық орыс тілін, орыс жазуын енгізудің қамын істеу керек; бұларды басқаның бәрінен қазақтың өз ортасынан ашылған халықтық орыс-қазақ мектептері ғана дұрыс тарата алады; өйткені, халықтың өз ортасынан ашылған оңай, қарапайым, жалпыға бірдей түсінікті негіздегі мектептер ғана халықпен біте қайнаса байланысты болатыны, жалпы алғанда, талассыз болар деп ойлаймыз. Мұндай халық мектептерінің тағы бір артықшылығы — оларда оқыған адамдар өзінің туған жерінде қалады, сөйтіп, алған білімі қаншалық аз болғанымен де, айналасындағы халықтың экономикалық тұрмысына және олардың ой-пікіріне қалай да пай-

далы ықпалын тигізіп отырады; және сенімсіз дүмше молдалардың өлшеусіз қанауларынан халықты барған сайын қорғап отырады, сөйтіп қазақтың жас ұрпағы орыстың тілі мен жазуына мәдениет пен білімнің тілі деп қарайтын болады, оларға құмары артады және азды-көпті орыс рухында өседі; ал үшіншіден, бұдан былай жоғары білім алуына қазақтарға жол ашық; өйткені оларға барлық жоғары және орта дәрежелі оқу орындарына түсуге жалпы право берілгенінің үстіне, қазір Орынбор, Троицкі гимназияларында және тіпті Қазан университетінде қазақтар үшін ерекше стипендиялар да бар, егер бұлар жеткіліксіз болатын болса, қазақтар үшін тағы да стипендия тағайындауға болады. Бірақ олар үшін, қымбатқа түсетін және халыққа түсініксіз, дербес жоғары дәрежелі оқу орындарын ашудың бүгінгі таңда қажеті бола қояр ма екен.

1886 жыл.

1881 ЖЫЛЫ 6 ОКТЯБРЬДЕ ТРОИЦКІ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС ГУБЕРНАТОРЫНА БЕРГЕН РАПОРТЫ

Николаевскі уезінде Троицкі қаласында уақытша тек қазақ мектебі ғана бары, ал бұл уезде жобаланған екі класты орыс-қазақ мектебін салу жұмысына әлі кірісілмегені, ұлы мәртебелі тақсыр, өзіңізге мәлім. Ал облыстық басқармадағы мәліметке қарағанда, 1881 жылға дейінгі мектеп қорының сомасы 7418 сом 96 тиын екен, ал осы жылғы алым мен келесі, 1882 жылғы алымды қосқанда ол 10—12 мың сомға дейін көбеймек. Сондықтан:

1) Басқа уездердің барлығында жобаланған екі класты мектептер салынып болғанын не салынып жатқанын, ал Николаевскі уезінде мектеп үйін салуға керекті матери-

ал жағы орманның және керекті заттың бәрін де табуға болатын Троицк қаласының жақындығынан басқа уездерден анағұрлым жақсы жағдайда екенін еске алып;

2) Троицкідегі уақытша мектеп қазір Троицкіге жақын болыстарды ғана қамтитынын, ал онда қазақ балаларына орыс тілін сөйлесіп үйренетін орыс балалары жоқ екенін еске алып;

3) Мектеп Троицкіде уақытша тұрғандықтан, оның шаруашылық жағын көріне жақсартуға мүмкіндік бермей отырғанын еске алып және;

4) Ново-Николаевск қаласының жанында, болыстық мектеп үшін дайындалған, енді екі класты мектеп салу жұмысына жұмсауға болатын 50 мың кірпіш бар екенін; оның үстіне Арақарағай болысының қазағы Әлім Қалықбаев жаңа мектеп үйі салынатын жерге өз күшімен 500 бөренені тегін жеткізіп беретін болғанын, ал жергілікті қауым мектепке керекті қалған ағашты да жеткізіп беруге ризалығын білдіріп отырғанын еске алып, мен Николаевск уезінде екі класты мектеп үйін салу жұмысына келесі 1882 жылдың кектемінен кірісе беруге мүмкін болар, ал оған керекті материал дайындау жұмыстарына, мысалы, ағаш жеткізу, кірпіш сатып алу, жұмысшылар, шеберлер жалдау сияқты жұмыстарға осы қыстан бастап кірісе беруге болар деп білемін; ал онсоң, 10—12 мың сом ақша, материалдың басқа жерлерден арзандығына, ағаш, кірпіш тасып әкелу тегінге жуық түсетіндігіне қарағанда, ең кемі, мектеп үйінің негізгі жұмыстарына жетер, ал ішкі бөлек-салақ жұмыстар қажет болса, 1883 жылдың көктеміне дейін немесе осы жылғы жаңа алымды жинағанға дейін қалдырыла тұрар деп білемін.

Осыларды баяндай келіп, сіздің ұлы мәртебеңізге, Николаевск уезінде екі класты орталық орыс-қазақ мектебін тез бітіру үшін Николаевск қаласында мектеп

үйін салуға керекті материалды осы қыста дайындау және оны салу жұмысына келесі жылғы көктемнен бастап кірісу жайында бұйрық беруіңізді мүмкін және қажетті деп таппас па екенсіз деген өтініш етемін. Ал онсоң, бұл мектепті, уезд начальнигі мен менің бақылауым арқылы, Халық ағарту министрлігінің екі класты мектептер жөніндегі ережесінің 14-бабына сүйене отырып, шаруашылық әдіспен салу пайдалырақ болар еді деген пікірімді білдіремін.

Осылар жайындағы бұйрығыңызды күтемін.

*Торғай облысы мектептерінің
инспекторы Ы. Алтынсарин.*

Орынбор қаласы.

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС ГУБЕРНАТОРЫНА РАПОРТ

Сіздің ұлы мәртебеңізге мағлұм болсын, уақытша Ақтөбе мектебін мен осы айдың 23 күні аштым. Мектептің ашылуына қазақтар көп жиылды. Мектепті ашарда әуелі молда дұға оқыды, одан кейін мен қазақтар арасына орыс білімін таратудың тұрмыстағы және рухани пайдасын түсіндіріп, сөз сөйледім, ақырында мәжілісті шамалы қонақасымен аяқтадық. Мектеп ашқанымыз жиналған жұртқа өте жақсы әсер еткен сияқты көрінді. Мектепке баласын бергісі келетіндер өте көп болып шықты, өйткені, белгіленген комплектінің, яғни уезд бастығы болыс басына үш баладан бөліп, қазына есебіне алынбақ 25 шәкірттің санын үш, төрт (және одан да көп) есе көбейтуге болатын болып шықты. Сондықтан мен жиналған қазақтарға: белгіленген комплектіден тыс тағы да 10 шәкірт алуға болады бірақ олар өз есебінен оқитын болсын дедім, бұған сол мектепте болған жи-

налыста 8 адам ризалығын білдірді. Сонымен, осы айдың 23 күні Бөрте болысының ауылдарынан қазына есебіне 6 бала, өз есебінен оқитын 8 бала алынып, мектеп сабағы басталып та кетті. Қалған шәкірттер ауылдарының алыстығынан мектепке әлі келе алмай жатыр; келгендерін мектеп меңгерушісі ала береді.

Бұған қоса айтарым, мен арнаулы тапсырма чиновнигі Кейкин мырзаның көмегімен мектептің шаруашылық жұмыстарын жайғастырып, оқытушыларға қазақ балаларына орыс тілін оқытудың әдістері және мектептің есеп жұмыстарын жүргізу тәртібі жайында, мектеп пен мұғалімдердің айналадағы халықпен және мұсылман медресесімен қатынасы қандай болуы керектігі жайында нұсқау беріп болғаннан кейін, осы айдың 26-нда Ақтөбе мектебінен жүріп кетемін.

*Торғай облысы мектептерінің
инспекторы Б. Алтынсарин.
1881 жыл, 24 октябрь.
Бөрте болысындағы мешіт.*

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС ГУБЕРНАТОРЫНА РАПОРТ

Өткен октябрь айының 24 күні жіберген №88-ші рапортыммен Сіздің ұлы мәртебеңізге Елек уезінде уақытша Ақтөбе мектебінің ашылған күні оған Бөрте болысынан қазына есебінен және өз есебінен кірген қазақ балаларының санын хабарлаған едім. Сонымен қатар, бұл туралы Електің уезд начальнигіне де хабарлап, онан алыстағы болыстардың балалары мектепке алдымыздағы 1882 жылдың 1 январына дейін жеткізілуін болыстардан талап етуді өтінген едім, сонымен қатар, егер бұлай болмаған күнде мектеп алатын балаларының бәрін тек жақындағы болыстардан ғана алуға мәжбүр

болады деп ескерткен едім. Қазірде уақытша Ақтөбе мектебінің меңгерушісі маған, мен кеткен күннен бастап 9 декабрьге дейін мектепке тек Қараторғай болысынан 2 бала ғана жеткізілді деп хабарлап отыр. Сонымен, қазына есебінен Бөрте болысынан келген оқушыларды қосқанда, небәрі 16 бала болып отыр.

Ақтөбе мектебінің ашылғандығы және бұл мектепте оқитын балаларды жеткізу қажеттігі туралы болыстарға күн ілгері хабар берілді, ал мектеп ашылысымен, бала жеткізуге 22 октябрьден 1882 жылдың 1 январына дейін, яғни 2,5 ай шамасындай мерзім берілді; сондықтан ендігі жерде алыстағы болыстардан оқушылар келуін күте беру қолайсыз. Неге десеңіз, біріншіден, болыстарға жарияланғаннан кейін үш айдан астам уақыт ішінде оқушыларды жеткізбегенінің өзі бұл болыстардың уақытша Ақтөбе мектебіне бергісі келмейтіндігін дәлелдейді; екіншіден, мектеп ашылған кезде кірген оқушылар үш ай ішінде едәуір оқып, ілгері кеткендіктен, жаңадан кіретіндерге қалай дегенмен, класта дербес бөлімше ашу керек болады, өйткені бұларға бұрынғылармен бірдей сабақ беруге болмайды; ал егер оқушылар алуды 1 январьдан да әрі соза беретін болсақ және оларды әр мезгілде алатын болсақ, онда мектепте жаңадан, бірнеше бөлімдер ашу керек болады; мектепте тек жалғыз оқытушы болып отырғандықтан, бұлай ету мүлде мүмкін емес.

Сондықтан, Сіздің ұлы мәртебеңізден: Ақтөбе мектебіне жақындағы болыстардан алдымыздағы 1882 жылдың 1 январынан бастап бала алуға рұқсат етуіңізді өтінемін. Ал егер менің бұл ұсынысым мақұлданатын болса, ол туралы маған және уақыт ұту үшін мектеп меңгерушісіне хабар етуіңізді өтінемін.

*Торғай облысы мектептерінің
инспекторы Б. Алтынсарин.
19 декабрь, 1881 жыл.
Торғай қаласы.*

1882 ЖЫЛЫ ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ОҚУ ЖҰМЫСЫНЫҢ ЖАЙЫ ТУРАЛЫ ЕСЕП

Облыстағы оқу жұмысының жалпы жайы

Торғай облысының төрт уезінде, атап айтқанда, Торғай, Ырғыз, Елек және Николаевск уездерінің әрқайсысында бір-бірден мектеп бар. Торғай уезінің мектебі — Торғай қаласында, Ырғыз уезінің мектебі — Ырғыз қаласында, Николаевск уезінің мектебі — Троицк қаласында және Елек уезінің мектебі қырдағы Бөрте болысында; бұл мектеп уақытша Ақтөбе мектебі деп аталады, өйткені ол Ақтөбе бекінісіне көшірілмек, онда мектеп үйі салынып жатыр. Бұл мектептердің алдыңғы екеуі екі класты мектептер; олар орыс-қазақ мектептері деп аталады, өйткені оларда қазақ балалары және көшіп келіп қоныстанған орыс балалары оқиды; үшіншісі — Троицкдегі екі класты мектеп, ал төртіншісі — Ақтөбе немесе Бөрте мектебі, — бір класты мектеп. Соңғы екі мектепте өңкей қазақ балалары ғана оқиды; Осы есепті жылдың аяғында ғана Ақтөбе мектебіне Гирьял станциясынан өз бетімен қатынап оқитын үш қазақ-орыс балалары алынды; алған себебіміз, бір жағынан, олардың ата-аналарының соңымыздан қалмай сұрауы болды да, екінші жағынан, бұл балалар қазақ балаларының орыс тілін сөйлесіп үйренуі үшін керек болды. Ілкі кезде әрбір мектепте оқушылардың толық саны 50 баладан болсын делінгенмен, қазір әрбір мектепте тек 25 қазақ баласына ғана арнаулы қаражат беріліп отыр. Оқушылардың мұндай толық алынбау себебі қазіргі кезде қоғамдық қаражаттың жеткіліксіздігінен болып отыр; бұл қаражат әзірге түгелімен мектеп үйін салуға жұмсалып жатыр; мұны төменде түсіндіреміз. Бірақ қазақ балалары шын саны әрбір мектепте 25 баладан емес. Торғай мектебінде — 29, Троицк мектебінде — 33, Ақтөбе мектебінде — 36, тек Ырғыз мектебінде ғана 24. Олардың ішіндегі

комплектіден тыс оқушылардың бірқатары 25 оқушыға беріліп отырған қаражаттың есебіне, ал қалғандары ата-аналарының қаржысымен оқып жатыр. Өз жағынан оқып жатқан қазақ оқытушыларының саны Ақтөбе мектебінде – 11, Троицк мектебінде – 3 және Торғай мектебінде – 2. Сонымен, Торғай облысындағы қазақ оқушыларының жалпы саны – 122, Үйлерінен қатынап оқитын қазақ оқушылары Ырғыз мектебінде – 26, Торғай мектебінде – 13 және Ақтөбе мектебінде – 3, барлығы – 42.

Басқа мектептерден Елек уезінде жеті медресе бар, бұларда тек Мұхамбет діні ғана оқытылады, орысша оқытатын кластары жоқ, ондай кластарды ашуды қазіргі кезде қолайсыз деп жүрміз, өйткені онда қазақтар арасында орынсыз әңгіме туып кетуі мүмкін және медреседе немесе қазақтың діни оқу орындарында сабақ беретін қазақ оқытушылары да жоқ, ал мұндай оқу орындарында тек қана қазақ оқытушыларына жол берілуі мүмкін. Мұның үстіне, Торғайда бастауыш қолөнері мектебі ашылмақ, бұл мектепте, қазақ балаларына, көшпелі тұрмыстан отырықшылыққа ауысу кезеңінде тұрған жергілікті халықтың мұқтажына сәйкес ағаш ұсталық өнері оқытылмақ және мектепке қазақ қыздарын тарта алсақ, қол ісі де оқытылмақ. Бұл қыздар осы мектептің жобасын жасаушылардың ойынша, ілкі кезде үйлерінен қатынап оқиды, оларға қарапайым халықтың тұрмысына керекті, мысалы, киім тігу, киім пішу, шәлі тоқу, түбіт шарқат тоқу, жіп шалу және қазақтардың қолында көп болатын жүн, қыл секілді материалдардан өрмек тоқу, киіз басу, бау және тақыр кілемдер тоқу сияқты әйелдер істейтін жұмыстар үйретіледі. Онсоң бұл мектеп өзінің қолөнерлік оқу орны ретіндегі тікелей міндетінің үстіне, қол істерін үйреніп жүрген қыздарды орысша оқуға да қызықтырып тар-

татын орын болуға тиіс; осы жолмен қазақ қыздарына да бастауыш білім беруге негіз саламыз ба деген үмітіміз бар. Бірақ бұл жұмыстың ойдағыдай болуы күмәнді сияқты, өйткені, менің сұрастырып көруіме қарағанда, қыздарын қолөнер мектебіне жібергісі келетін бірде-бір адам табылмай отыр. Попечительдік совет пен Орынбор оқу округінің попечителі мырза бұл қолөнер мектебін ашуға рұқсат етсе де мен әлі оны ашуға кіріскен жоқпын; себебі, бұл мектептің «Яковлев мектебі» деп аталуына рұқсат күтіп отырмын, өйткені, жергілікті қауым өздерінің осы мектепке қаржы берген қаулыларында мектептің осылай аталуын сұраған еді. Қазақ даласында, шағын ғана негізде, бірінші рет ашылайын деп отырған қолөнер мектебінің жұмысы ойдағыдай басталып кетуіне және оның жақсара беруіне әлгі айтылған өтініштің қабыл алынуы көп көмек болған болар еді, ал бұған қарамастан, бұл жаңа мектепке үй табу жұмысына, қолөнерлік аспаптар және басқа заттар алу жұмысына қазірден бастап кірісіледі.

Осы жоғарыда айтқанымыздан халық ағарту жұмысының Торғай облысында тек жаңа ғана басталып келе жатқандығы көрінеді, бірақ бұл қазіргі кезде халықтың орыс мектептеріне ынтасының аздығынан емес және халық ағарту жұмысына облыс әкімдерінің салақ қарап отырғандығынан да емес, мұның себебі бұл іске тек соңғы кездерде ғана (атап айтқанда: оқу округінің құпия кеңесшісі Лавровский бұратаналар мектебін Катаринский мырза басқарып отырған мерзімінің соңғы жылдарында ғана, Торғай облысының губернаторы қызметін генерал-майор Константинович атқарған соңғы — 1878 — 1882 жылдардың ішінде ғана) шындап көңіл бөліне бастады және ілкі кезде мектептің санын көбейтуге онша қызыға бермей, ең алдымен әрбір уезде азды-көпті орнықты мектеп салу керек деп

табылды, ол үшін қолдағы бар қаржының бәрі әрбір уезде мектеп үйін салуға жұмсалсын делінді. Ал оның үстіне, сол кездің өзінде-ақ қазақтың оқытушылар мектебін ашу туралы өтініш жасалған еді. Мұндай қорытындыға келудің басты себебінің бірі — қазақ балаларын оқытуға бейімделген, қазақ даласының түкпіріне келіп, шамалы ғана жалақыға оқытушы болып тұруға риза болатын оқытушылардың жоқтығы және оларды тауып алудың мүмкін еместігі еді. Соңдықтан, жоғарыда көрсетілген төрт мектептегі қазақ балалары оқуларын бітіргеннен кейін, олардың ішінен бала оқытуға қабілеттілерін оқытушы етіп алуымызға және басқа қоғамдық қызметтерге пайдалануымызға болатын кезде ғана, егер қаржы жағы көтеретін болса, жергілікті, мысалы, болыстық мектептерді ашуға кірісу қажет делінген еді. Бұдан біраз кейінірек, оқытушылар мектебі ашылған соң және бұл мектеп оқытушыларды дайындап шығара бастаған соң қазақтың өзінен шыққан оқытушылар да жеткілікті болады ғой деп жорамалдаған едік.

Осы тұрғыдан қарай келіп, жыл сайын үй басы 20 тиыннан, ал кей жерлерде 10 тиыннан жиналған алымнан құралған небәрі — 1881 жылғы мәлімет бойынша, Торғай уезінде — 4 556 сом 88 тиын, Елек уезінде — 23 236 сом 50 тиын, Ырғыз уезінде — 4 208 сом 68 тиын және Николаевскі уезінде — 16 171 сом 36 тиын, — қолда бар қоғамдық қаржыға барлық жерде, яғни әрбір уезде мектеп салу жұмысына кірісілді. Қазіргі күнде Торғайда мектеп үйі салынып болды, Ырғызда дайын үй сатылып алынды, Ақтөбеде салынып болуға жуықтады және Николаевск уезінің уездік қаласы болмақ Ново-Николаевскіде алдағы 1883 жылдың көктемінен бастап мектеп салу үшін материалдар дайындалып жатыр. Сонымен, қырдары уездік қалаларда (Торғайда,

Ырғызда, Ақтөбе және Ново-Николаевскіде) орталық мектептердің тұрақты үйлері Ырғыз бен Торғай қалаларында салынып болды, ал Ақтөбе мен Ново-Николаевскі қалаларында салынып жатыр. Алғашқы екі мектептің оқушылары мектептің өз үйлерінде орналастырылды; ал соңғы екі мектептің оқушылары, біріншісі Бөрте болысында, екіншісі Троицкі қаласында уақытша пәтерлерде жатады.

Осыларды айта келіп, округ бастықтарының қарауына мына пікірді мәлімдей кетуді қажет деп табамын: егерде жоғарыда айтылған мектептердің әрқайсысы бүкіл бір уезге арнап ашылып, қырдағы уездік қалада салынатын болса, соның өзі-ақ бұлардың уездік мектеп сияқты сипат алатындығын және олардың жоғарыда көрсетілген арнаулы міндеттерінің өзі де бұлардың ауылдық мектептерге қарағанда жоғары түрдегі мектеп болып табылатындығын көрсетеді. Сондықтан, бұл мектептерге қазіргісінен гөрі негіздірек мән беріп, оларды нығайту үшін бұл Торғай, Ақтөбе, Ырғыз және Троицкі (Николаевск) мектептерін уездік немесе қалалық мектептерге айналдырып, оларға уездік, қалалық мектептердің праволарын беруді лайық деп табуға болмас па екен. Бұған қоса айтатыным, қазірде орталық мектептерге арнап салынып жатқан үйлер, менің ойымша, қалалық немесе уездік мектептерге де жарамды болады, мүмкін, тек болмашы түрде ғана икемдеу керек болар. Қалай болған күнде де қазіргі орталық мектептерді осылайша қайтадан құру оқытушыларды да, оқушыларды да бір көтеріп тастар еді, оларға бірқатар праволар мен артықшылықтардан қазақтар орысша білімнің мәнін де, қазақ арасына білім таратудың негізгі мәнін де түсіне алмайды.

Мектептердегі оқу және тәрбие жұмыстары

Торғай облысының мектептерінде оқу жұмысын Қазанның оқытушылар семинариясын бітіріп шыққан жас оқытушылар жүргізіп жатыр, бұлардан басқа, қазақтардан шыққан жүзбасы сұлтан Бабин, бұл, Неплюев атындағы кадет корпусын бітірген және Троицкідегі қазақ мектебін бітірген Байжиенов бар. Бұлардың алдыңғысы — Торғай мектебінің бірінші класының оқытушысы, екіншісі — Троицкі мектебінің бірінші класының оқытушысы. Мектептердің бәрі де қажетті оқу құралдарымен толық жеткілікті түрде жабдықталды және жабдықталып жатыр. Бірақ бұл оқу құралдарының бәрі де өзінің ана тілін білетін орыс балаларына ғана арнап құрастырылған, ал қазірде, мектепке кірген кезінде бір ауыз орысша білмейтін, бұратаналардың балаларын оқытуға ыңғайланған іске татырлық бірде-бір оқу құралы жоқ. Міне, бұл жағдайларда қазақ балаларына орыс тілін оқытудың ойдағыдай жүруі, басқа жерлердегіден гөрі, оқытушылардың жеке бастарының қабілеттілігіне ғана байланысты. Сондықтан, қазір қазақтарға білім енді беріле бастаған кезде, ең әуелі қабілетті оқытушылар болуы керек екенін еске алып, мен Торғай облысының мектептеріне педагогикалық қызмет жөнінде қабілеті бар және тәжірибесі мол адамдарды тартуға талай әрекет жасаған едім. Бірақ менің бұл әрекеттерім әрдайым ойдағыдай орындала бермеді, өйткені алыста жатқан қазақ даласына қабілетті және тәжірибелі адамдардың ешбіреуінің келгісі келмеді, оған біріншіден, оқытушыларға белгілеген жалақының аздығы, ал екіншіден, екі класты мектеп оқытушылығына мемлекеттік қызмет правосы берілмейтіндігі себеп болды. Бірақ мектеп жұмысын бірден жақсы жүргізіп кете алатын ондай тәжірибелі оқытушылар болмағанымен,

менің қарамағымдағы мектептер, көбінесе, арнаулы мектептерді бітірген, адамгершілік жағынан бұзылмаған, жұмыстарына ыждағатпен кірісетін жас оқытушылармен қамтамасыз етіліп отыр. Осы есеп жылының ішіндегі жүргізілген тексерудің қорытындылары мектеп жұмыстарының әбден қанағаттанарлық түрде екенін көрсетті; оқушылардың көпшілігі өткен жылдардың ішіндегі қазақ балаларына бейімделіп алғаны және тәжірибе жүзінде қазақ балаларын оқыту әдісін меңгеріп алғаны байқалды. Сондықтан оқушылар да оқыған пәндердің бәрінен де тым тәуір білім алғандарын көрсетті. Торғай, Троицк және Бірғыз мектептерінің жоғары кластарының оқушыларына қазір география, сызу, тарих, бөлшекті ішіне ала есеп және жаратылыс тану пәндері оқытылады. Орыс тілінің грамматикасымен қазақ оқушылары мектепке кірген жылынан бастап, орыс сөздерін үйрене бастағанда-ақ, таныса бастайды; орыс тілі оларға әуелі мен құрастырған «Оқу құралым» бойынша, кейін Ушинскийдің немесе Кирпичниковтың грамматикалары бойынша үйретіледі. Бұл арада тағы бір айта кететінім; бұратана елдердің балаларына тарих, география, жаратылыс тану сияқты пәндерді оқытатын оқу құралдар таңдап алу, менің ойымша, бұратаналар оқуымен шұғылданатын адамдардың қай-қайсысына да қиыншылық келтіретін мәселе. Сондықтан, көбінесе, қай пәнді болса да оқытуға керекті оқу құралын таңдап алу оқытушылардың өздеріне жүктеліп отыр. Бірақ, менің ойымша, оқу құралдарын мұғалімдермен және басқа білетін адамдармен күн ілгері сөйлесіп, таңдап алу керек сияқты; өйтпейінше оқыту және жалпы оқу жұмысы белгілі бір жүйеге салынбаса, онда ісіміз ойдағыдай болып шықпайды. Өйткені бұратана елдердің балаларын белгілі бір бағыт-нұсқау алмай-ақ, өз беттерімен оқыта беру оқытушылардың бәрінің бірдей қолынан келе

бермейді. Осыны ескере келіп, мен осы есеп жылының ішінде бұл мәселені мектеп оқытушыларымен бірге әбден талқыладым; олармен бірге отырып Паульсонның, Ушинскийдің, Водовозовтың және Бунаковтың оқу құралдарын қарастыра келіп, екі класты мектептердің бірінші кластарында оқу жұмысы Н. Бунаковтың әліппесі және Оқу құралы (бұл мектепте және үйде оқуға арналған, 1882 жылы басылып шыққан кітап) бойынша жүргізілуі керек, ал екінші кластарда, яғни жоғары кластарда жеке пәндер, мысалы: тарих, география, жаратылыс тану және грамматика сықылды пәндер осы пәндердің әрқайсысына жасалған оқу құралдары бойынша жүргізілуі қолайлы болады деген қорытындыға келдік. Осындай жалпы пікірімізге сүйене отырып, мен биылғы жылы қажетті мөлшерде Бунаков мырзаның кітабын жаздырып алғалы отырмын.

Басқа пәндерден, Ырғыз мектебінде орыс оқушыларына ән сабағы оқытылады; мұны ән-күйге әуес казначей Бажанов дейтін кісі үйретіп жүр; бұл өнерде де Ырғыз оқушылары зор табыстарға жетіп отыр. Торғай мектебінде дәрігер Орлов оқушыларға шешек егу және оны іс жүзінде қолдану жайын оқытып жатыр. Егер бұл іс ойдағыдай жүріп кетсе, шешектен жүздеген, мыңдаған адам қырылатын қазақ даласында мұның баға жетпес пайдасы болған болар еді.

Жалпы айтқанда, біздің негізгі сеніміміз бойынша, қазақ балаларына, басқа білімнің барлығынан да гөрі, мүмкін болғанынша орыстың тілі мен жазуын жіті білу керек. Сондықтан менің қарамағымдағы мектептердің басты міндеті қазақ балаларына орыс тілі және орысша дұрыс жазуды үйрету болып отыр. Осы себептен, мысалы, тарих, география сияқты пәндердің бәрін оқыту жұмысы осы жоғарыда айтылып отырған басты міндетке байланыстыра қойылып отыр; бұл пәндер

түсініп оқуды, оқығандарын ауызекі айтып шығуды, ал одан кейін (кейде) жазба түрде баяндауды талап етеді, сондықтан, оқушылардың осы пәндер жөніндегі білімдерін көбейтумен қатар, олардың орысша түсінісе білуіне және өздерінің сөзбен түсіндіргендерін, ойларын жазып бере білуіне айтарлықтай көмектеседі. Мектептеріміздің орыс тілін және дұрыс жазу сабағын оқыту жөніндегі осы жылғы өзім көрген табыстарына қарағанда, оқып жатқан қазақ балалары, оқуын бітіргеннен кейін, істі орыс тілінде өз бетімен жүргізе алады деген үмітім бар. Бірақ бұл арада мектептер өз бетімен жеңе алмайтын бір жаман жағдай бар. Көптеген қазақ балалары сүйектеріне біткен тиянақсыздық себепті, оқуларын бітірмей, мектепте бір немесе екі жыл оқығаннан кейін аулында қалып қояды, бұған кейде оқушылардың өздері, кейде ата-аналары себепші болады; мысалы, осы есеп беріліп отырған жылдар ішінде 19 бала, 1881 жылы 18 бала, 1880 жылы 21 бала оқудан шығып кетті. Сонымен, кейбір реттерде оқытушылардың да және оқушылардың да еңбектері ешкімге елеулі пайда келтірмей, босқа кетеді. Мұндай жағдайдан құтылу үшін мен, кейбір оқытушылар мектебінің үлгісі бойынша, балаларын орысша оқытқысы келетін қазақтарды балаларын мектепке алмастан бұрын олардан балалары оқуын толық бітіргенге дейін мектептен шығарып алмаулары жөнінде қолхат алынатын, ал мектепті бітірмей алып кеткен күнінде балаларын уақытша тәрбиелеуге жұмсалған шығынның бәрі олардан өндіріліп алынатын болсын деген ұсыныс енгізіп едім. Бірақ облыс бастықтары менің бұл пікірімді мақұлдамады, олар мұндай шарамен қазақтардың орыс мектептеріне балаларын оқытудан көңілдерін суытып алармыз деп қауіптенеді-ау деймін; сөйтсе де, меніңше, мұндай жағдайларда халық мәселені теріс түсінуге үйренбесі

үшін әрқашан істің пайдалы болатын жағын қарастыру тәуір ғой деп ойлаймын. Өйткені мектеп оқуын бітірмей кеткен балаларының шала сауаттылығына олар өзін кінәламай, балаларға хат таныта алмайды, білім бере алмайды деп мектепті кінәлайтыны даусыз. Мәселеге мұндай көзқарас, мектептің қойған шарттарына көнбеген балалардың мектепке алудан тікелей бастартудан гөрі көбірек зиян келтіреді. Оның үстіне мен өзімнің мынадай ойымды да білдірейін: мектепті бітіріп шығаршықпасына сенімі жоқ жүз балаға шығынданғаннан гөрі азды-көпті сауатты болып шығатынына сенімді аз бала үшін, тіпті он бала үшін мектеп ашқан артық.

Бұл арада жұмысын 1881 жылғы ноябрь айында ғана бастаған Ақтөбе мектебінің оқу жұмысы айтылмай қалып отыр; бұл мектеп қазақ медресесінің үйінде, қазақ молдаларының және жалаң дін сабағын оқып жатқан ересек шәкірттердің арасында. Бірақ бұл мектептің оқытушысы Мозохиннің аса зор қабілеттілігінің, жақсы мінезділігінің және ыждағаттылығының арқасында, бұл орыс мектептері үшін қолайсыз жағдайлар мектептің оқу жұмысын ойдағыдай жүргізуге ешбір кедергі жасау жоқ. Молдалар және шәкірттер тарапынан бәсеке, күндеушілік болады ғой деп ойлап едік, бірақ оның орнына медресе шәкірттерінің өздері орыс-қазақ мектебіне кіре бастады. Бұл мектепке кіріп оқуға талаптанушылар көп болғандықтан, Торғай облысының соғыс губернаторы осы есепті жыл ішінде Ақтөбе мектебіне келіп кеткен сапарында Ақтөбе мектебіне штат бойынша белгіленген 25 баланың үстіне тағы да 10 оқушыға қоғамдық қаражат босатуға бұйрық берді. Бұл мектептің бірінші бөлімінде қазір орыс тілі, орысша жазу және есеп сабақтары басталып жүріп жатыр; екінші бөлімнің оқушылары диктовкамен әжептәуір дұрыс жазады, оқығандарын түсінікті

түрде айтып береді, орыс тілінің негізгі грамматикалық ережелерімен қазірдің өзінде-ақ танысып қалды. Бұл мектепте мен байқаған бір ғана кемшілік — жергілікті қазақ қарттарының тілегі бойынша тағайындалған дін оқытушысы молда Құбынияз болып отыр. Бұл бір өте сыңарезу, топас және өзіне берілген кеңесті де түсіне алмайтын адам. Сондықтан оны дін оқытушылық қызметінен мүлде босатып жіберген мақұл болар еді, бірақ олай етіп мектеп төңірегіндегі қазақтарды және олардың қарттарын ренжітіп алмайын дедім де, молданың өзінің ризалығымен, сол Ақтөбе мектебінің өзінде өз жанынан келіп оқып жатқан, Мұхамбеттің діни жақсы оқуына таныс бір қазақты оның көмекшісі етіп тағайындадым. Ақтөбе мектебінде дін сабағын қазірде осы қазақ жігіті оқытып жүр.

Оқу құралдарының жайы

Жоғарыда айтқанымыздай, мектептердің бәрінде де оқушыларға да, оқытушыларға да қажетті кітаптар мен оқу құралдары бар. Ал енді, өз бетімен оқып, білімдерін арттырғысы келген қазақтардың кітаппен және басқа да оқу құралдарымен пайдалана алатын орын — қазірде де және алдағы жерде де бірталайға дейін осы қырыда төрт уездегі қазіргі орталық мектептер ғана болатынын еске ала отырып, жоғарыда айтылған мектептердің жанынан (оқушыларға және оқытушыларға арналған) кітапханалар ашуға ұйғарылды. Осыған арнап, төрт құрметті қамқоршы: Троицк қазақ мектебінің құрметті қамқоршысы Қарпықов 260 сом, Ақтөбе мектебінің құрметті қамқоршысы Беркінбаев 109 сом, Торғай мектебінің құрметті қамқоршысы Бірімжанов 200 сом және Ырғыз мектебінің құрметті қамқоршысы Құлыбеков 100 сом қаржы беріп отыр. Бұл ақшалар қазір алынды; оның бірқатары Торғай облыстық

басқармасының сақтауында, ал бірқатары менің қолымда. Осы 1883 жылы бұл туралы бұратана халықтар арасындағы оқу жайын білетін адамдармен күн ілгері кеңесіп алып, кітап жаздырғалы отырмын. Осыны баяндай келіп, беделді қазақтарды халық ағарту ісіне бұдан былай да көмектесуге көңілдендіру үшін, ал онымен қатар, Торғай облысының орталық мектептерінің осы құрметті қамқоршыларының үкіметтің игілікті істерінің қандайын болса да орындауға әзір тұрулары жалғыз бұл емес екенін еске ала келіп, мен осы баяндаманың соңын ала бұл, қай жағынан қарағанда да құрметті қазақтарды және менің қарамағымдағы мектептерімнің қамқоршыларын наградау туралы ерекше ұсыныс енгізгелі отырмын...

Мектептің шаруашылық жағы

Осы есепті жылдың ішінде аралап көргенімізде Троицк және Ақтөбе мектептерінің үйлері өте тар екені байқалды. Бірақ бұл қолайсыздық жуық арада жойылуға тиіс, өйткені бұл мектептерге арнаулы үйлер (Николаевскіде және Ақтөбеде) салынып жатыр; ал егер іс осылай болып шығатын болса, онда айтылып отырған екі мектеп өз орындарында қалады, оларды көшіреміз деп отырған Николаевскіде және Ақтөбеде жаңа оқушылар алуымызға мүмкін болады (басында да бір жағынан осы көзделіп еді); ал олай болған күнде де Троицкі мектебі мен уақытша Ақтөбе мектебіндегі жоғарыда айтылған қолайсыздықтар шамалы ғана қосымша үйлер салу және жағдай жасау арқылы жойылатын болады. Оның үстіне, Ақтөбе мектебінің жанында монша жоқ еді және бұл мектеп монша деген мүлде болмайтын қазақ болыстарының ішінде тұрғандықтан, жақын жерде басқа монша да жоқ еді. Сондықтан мен Елек уезд начальнигі мырзадан мектеп жанында шым-

нан монша салуға қоғамдық қаржыдан 50 сом ақша сұрап алып, оны қазір салдырып та қойдым. Бұл Ақтөбе мектебінің қазақ болыстарының ішінде болуының тағы бір қолайсыз жері — жақын жерде дәрігер де, аурухана да болмағандықтан, ауырған оқушыларды емдеуге ешбір мүмкіндік болмады. Сондықтан, менің ұсынысым бойынша, Торғай облысының соғыс губернаторы мырза, Ақтөбе мектебі меңгерушісінің көмекшісі, фельдшер атағы бар, Кейкинге ауырған балаларды емдеу үшін қажетті дәрі-дәрмек жіберілсін, ал ауруы қатты болған жағдайда, ондай оқушылар жақын жердегі ауруханаға жіберілсін; ал ауруханаға жіберу мүмкін болмаған жағдайда, бұл туралы Орынбор қаласында тұрған Елек уезінің дәрігеріне хабар берілсін деген бұйрық берді. Осы жоғарыда айтылған кемшіліктерден басқа қарамағымдағы мектептерде ешбір кемшілік жоқ: барлық мектептерде де балалардың тамағы тоқ және сапасы жақсы (салма немесе сорпа, бесбармақ беріледі, шекер мен шай және нан беріледі); мектеп үйлері таза, ұқыпты ұсталады; оқушылар айына екі рет моншаға барып тұрады және үстіне киіп жүрген киімдері майлық-саулықтары, төсек-орындары барлық мектептерде де тиісті дәрежеде таза.

*Торғай облысы мектептерінің
инспекторы Ы. Алтынсарин.
Торғай қаласы.*

ЕКІ КЛАСТЫҚ МЕКТЕБІНІҢ МЕҢГЕРУШІСІНЕ НҰСҚАУ ХАТ

Оқытушыларға және оқушыларға арналған оқу құралдарын сізге жібере отырып, сізден және сіздің қарамағыңыздағы мектептің басқа оқытушыларынан,

өзім қарап шығып, орыс-қазақ мектептерінде қолдануға өте пайдалы деп тапқан мына кітаптарға назар аударуларыңызды көп-көп өтінемін.

1) бірінші кластар үшін мен және менің қарамағымдағы мектептердің барлық оқытушылары дерлік, басқа оқу құралдардың бәрінен де гөрі Н. Бунаковтың әліппесі мен оқу кітабын, Тихомировтың элементарлық грамматика курсын (бұл — қиын түсіндірулерден, грамматикалық терминдерден қаша жазылған, орыс тілін әртүрлі үлгілер бойынша, жетекші сұрақтар бойынша үйрететін грамматика, әсіресе, біздің мектептерімізге қолайлы) және мысалдар жинағын (жаттап алу үшін жазылған), көбінесе Крыловтың мысалдарын қолайлы деп тауып отырмыз.

2) екінші кластар үшін: Сент-Илердің зоологиясы, Гердтің минералогия қысқаша курсы, Оливердің ботаникасы (ал енді бұл ботаника маған онша ұнамайды, сондықтан қарап шығу үшін басқаларын да жаздырып отырмын), жаратылыс тарихының оқу атласы, Крюгердің элементарлық физикасы, Пуцыковичтің географиясы — оқушылар үшін, Пуликошскийдің географиясы — оқытушылар үшін, Островскийдің немесе уақыт жететін болса, Фармаковскийдің Россия тарихы, ал оқытушылар үшін Беллярминовтың Россия тарихы мен Гуревичтің тарихи хрестоматиясы, Тихомировтың таза жазу ережесі;

3) оқушылармен кешке ауызша әңгімелесу үшін Зобовтың табиғат жайындағы әңгімелерін, Константиновичтің химия жөніндегі әңгімелерін және Фигьенің маңызды жаңалықтары мен өнертабыстарын ұсынамын және

4) бұлардан басқа, оқытушылардың оқуына және өнеге алуларына пайдалы деп ұсынатындарым: Бобровскийдің педагогикасы халық оқу әдебиетінің жүйе-

лі шолуы, Каменскінің «Ұлы дидактикасы», Бунаковтың «Ана тілі», Корфтің «Біздің досы», Реклюдің «Жер, құрылық және мұхит» деген кітабы, Советовтің «Егіншілік пен мал шаруашылығы» және басқалары. Ескерте кететінім халық мектептерінде оқытылатын сабақтардан ең ыңғайлы, ең түсінікті болатын оқу құралдарын келешекте де қарастырып отырамын, ал ондайлар табыла қойса жаздырып алып, қарамағымдағы мектептерге жіберіп отырамын. Ал, онсоң, орыс тілі, оның грамматикасы, география, сызу, тарих, жаратылыс тану сияқты пәндердің дербес оқытылуына қарамастан, мысалы Зобовтың табиғат жайындағы (бұл кітапты мен өте-мөте ұсынамын), Фигьенің маңызды жаңалықтар және өнертабыстар жайындағы, сонымен қатар, Константиновичтің химия жөніндегі әңгімелер сияқты кітаптарды (кештігұрым және басқа орайы келген жағдайлардың бәрінде) оқушылармен бірге қайта-қайта оқып, ауызша әңгімелер еткізіп отыруды, әңгімені орыс тілінде, әрине, түсіндіре отырып, айқын өткізуді өте пайдалы деп білетінімді айта кету борышым деп білемін; бұл әңгімелердің аяғында оқушылардан оқығандарын қайталап сұрап отыру қажет. Мұндай әңгімелерді оқушылардың қызығып тыңдайтынын және жеңіл ұғып алатынын мен өз тәжірибемде көргенмін. Химия мен физиканы оқығанда, түсіндіргенде керек болатын аспаптарды қаржы табылған бойдан жаздырып алуға тырысамын. Әрбір оқу құралының алдына қойған мақсатын және оның мазмұнын айқын түсініп алу үшін оқытушылардың өздері жоғарыда аталған кітаптардың бәрін қалай да басынан аяғына дейін әбден мұқият оқып шығулары керек, ал сонан кейін оларды оқыту жұмысына пайдалану қажет дегенді айта кетуді артықшылығы болмас деп ойлаймын. Орыс тілін, жаратылыс тану ғылымын, географияны және

тарихты оқыту жұмысы әрбір мектепте күн ілгері белгіленген бір жүйемен, оқу құралымен жүргізілуі керек; өйткені, тәжірибеге қарағанда, оқыту, тәрбиелеу жұмысына дәйекті көзқарасы бекіп болмаған кейбір жас оқытушылар оқу құралдарын беталды және халық мектептерінде өтілетін пәндердің, оқыту әдістері мен тәртіптерінің езін де өзгерте береді, сөйтіп оқушыларды біресе бір түрлі әдіспен не бір оқу құралы бойынша, біресе екінші түрлі әдіспен не екінші бір оқу құралы бойынша оқуға зорлайды, немесе дұрысын айтқанда, бастаған ешбір пәнін ешуақыт түгел, тәртіппен өтпейді. Ондай оқытушылар оқушыларды адастырады, сонан кейін қойылған сұраққа оқушылардың жауап бере білмегеніне ренжіп, өздері де ашулана бастайды, тіпті оқушыларға өшігуге дейін барады. Осыдан келіп оқушыларды бұрынғыдан да адастырып, мүлде шатастырып, оларды, тіпті, ешбір жауап бере алмайтын халге жеткізеді. Әрине, оқыту жұмысын бұлайша жүргізуден ешбір жақсылық күтуге болмайтынын күн ілгері-ақ айтуға болады; оқушылардың түсінбеушілігін оқытушылардың өз кінәсі деп білмей, оқушылардың оқуға зер салмайтындығынан немесе топастығынан деп білетін мұндай оқытушылардың қатты адасатыны айтпай-ақ, түсінікті. Менің тәжірибемде мұндай оқытушылар педагогтер ұсынып отырған оқу құралдарымен ешуақытта дұрыс танысып алмайды, олардың ешбіреуін аяғына дейін оқып шықпайды, оқушылардың жалпы мінез-құлқына, ақыл-парасатына, онымен қатар, орыс балаларына қарағанда қазақ балаларының ана тілінде өзгешеліктер болатынына, ана тілінің басқалығына зер салмайды, осылардың бәрін еске ала отырып, шындап еңбек сіңірмейді. Мұның аяғы балаларды басы да жоқ, аяғы да жоқ бірдемеге, ешбір тәртіпсіз оқытуға әкеліп соғады. Осы

айтып отырғанымның көбінесе соған қатысы бар бір оқытушыға, ол кіммен істес болып отырғанын ешуақытта да ұмытпауы керек екенін осы арада ескертпей кете алмай отырмын. Ол балалармен істес болып отыр, егер балалар бірдемені түсінбейтін болса, онда оқытушы оларды кінәлауға тиіс емес, оларға түсіндіре алмай отырған өзін кінәлауға тиіс. Ол балалармен сөйлескенде ашуланбай, жұмсақ сөйлесуі, шыдамдылық етуі керек, әрбір нәрсені де ықыласпен, түсінікті етіп түсіндіру керек; мәнерлі сөз, орынсыз терминдерді қолданбау керек; мұндай сөздер оқушыларға ғана түсініксіз болып қоймайды, басқа тыңдап отырған адамдардың құлағына да жақпайды; ондай шет тыңдаушылар бұл оқытушының терең білімі не ойы жоқ екенін, ол тек ғылыми терминдермен, сөздермен ғана мақтанғысы келетінін, ал педагогтік және оқытушылық әдістер жөнінде оның өте тапшы, үстірт қана түсінігі бар екенін, немесе жалпы көрнекті оқытудың бәрі де оқыту әдістерінің түсініктілігіне, оқытушылардың түсіндірулерінің ұғымдылығына негізделуі керек екенін ұмытып, педагогтік, оқытушылық әдістерге екінші қатардағы бір нәрсе деп қарайтынын көреді. Алайда, өзінің табиғи қабілеттілігіне қарағанда, бұл жас оқытушы өз пәніне енді тереңдеу зер салар, өзінің қателерін түзетер, сөйтіп ол, айта кетпей амалым жоқ, өзінен көп ілгері кеткен, өнерлес жолдастарынан қалмас деп сенемін. Оқытушыларды бағалағанда олардың іске мәнді қатысы жоқ сөздеріне қарап емес, олардың егістерінің бетіне шыққан жемістеріне, яғни оқушыларына қарай бағалайтынын мойындаса; оның бұған өзінің де көзі жетеді.

*Торғай облысы мектептерінің
инспекторы Ы. Алтынсарин.
12 февраль, 1883 жыл.*

ОРЫНБОР ОҚУ ОКРУГІ ПОПЕЧИТЕЛІНЕ БАЯНДАМА ХАТ

Қазіргі кезде Торғай облысының қырдағы қалаларында – Ырғызда, Торғайда, Ақтөбеде және Николаевскіде бір-бір екі класты мектептен ашылып отырғаны Сіздің ұлы мәртебеңізге мәлім. Бұл мектептер уездік қалалардың өзінде және уезд басында бір-бірден ашылған соң, өз-өзінен-ақ, халық алдында ғана емес, сонымен қатар, қазақтың әкімшілік орындарының алдында да уездік мектеп деген маңыз алып, қазақ халқы оларды бітірген адамдарды қалған сауатсыз халыққа қарағанда белгілі бір право және артықшылық алатын болар деп күтіп отыр. Бұл жөнінде қазақтар маған да келіп мән-жайын сұрастырып көріп еді, бірақ мен, әрине, қазақтардың ойынша, оларға қанағаттанарлық жауап қайыра алмадым.

Сондықтан, біріншіден, қазақ арасында халық ағарту жұмысы жаңа басталып отырған кезде олардың қазіргі орыс-қазақ мектептерінен, әсіресе, жоғарыда айтқанымыздай, қазақтар уездік мектеп деп танып отырған мектептерден күтетін дәмесінен түңілдіру қолайсыз болатынын, ондай жағдайларда халық мектептеріне бала оқыту пайдасыз деген сөз шығып кетуі мүмкін екенін еске ала отырып; ал екіншіден, осы қырдағы мектептерді бітіріп, мемлекет қызметіне право алған қазақ балалары қазақ елін басқарып отырған, орыс пен қазақ тілдерін, жазуларын бірдей білетін адамдарға мұқтаж мекемелерге де, мысалы, уездің басқармаларға да пайдасыз болмайтынын еске ала отырып, – мен Сіздің ұлы мәртебеңізден осы аталып отырған мектептерді, – не олардың қазіргі оқытушыларын ең болмағанда, бірінші кластардың оқытушысы етіп қалдырып (оның қазіргі оқытушыларын бірінші класс оқытушысы етіп қалдыру қажет болатын себебі – оқытушылар ин-

ституттарын және басқа жоғары дәрежелі оқу орындарын бітіргендердің ішінен орыс тілін бірдей білетін оқытушылар табылмас еді, ал онсыз қазақ балаларына орыс тілін, орысша жазу-сызуды үйрету мүмкін емес), уездік мектептерге айналдыру туралы, немесе бұл мектептердің білім беру көлемін қазіргі күйінде қалдырып, оған, бәлкім, кейбір қосымшалар ғана енгізіп, қазіргі, екі кластық мектептерге уездік мектеп правосы берілу туралы сұранбас па екенсіз деген өтініш жасауға батылым барып отыр. Бұлай етсек, менің ойымша, қазақ даласындағы мектеп жұмысы едәуір нығайып, келешекте де тоқтаусыз дами берген болар еді.

*Осы айтылғандар жөнінде
бұйрық күтемін. Ы. Алтынсарин.
5 октябрь, 1883 жыл.*

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС ГУБЕРНАТОРЫ ИЛЬИНГЕ БАЯҢДАМА ХАТ

Өзіңізге белгілі, ұлы мәртебелі тақсыр. Сіздің қолтастыңыздағы облыста қазақ қауымдарының шығарған қаулылары бойынша болыстық мектеп салуға деп үй басына салық салып, жиналған ақшаны тап осы кезде, қырдағы уездік қалаларда — Ырғызда, Торғайда, Ақтөбеде және Николаевскіде — қалалық екі кластық мектеп салу жұмысына пайдалану қолайлы деп табылған еді; мұның себебі — арнаулы қазақ оқытушылар мектебінен және жоғарыда айтылған екі кластық мектептерден оқытушылар даярланып шыққанға дейін болыстық мектептерге қолайлы оқытушылар табылмайды делінген еді. Ал онымен қатар, облыс бастығы мен оқу округінің басқарушысы қазақтан оқытушы табыла қойған күнде болыстық мектептерді де аша беру керек деген пікір айтылған еді. Қазір өзіңізге мәлім, қырдағы

уездік қалаларда екі кластық мектептер де ашылып отыр, онымен қатар, қазақ оқытушылар мектебі де ашылып отыр, мұнда Сіздің қоластыңыздағы облыстан, жергілікті екі кластық қазақ мектептерінен келген 20-дан аса оқушы оқып та жатыр. Бұған оқушылар, шамасына қарай, келешекте де жыл сайын алына бермек.

Сондықтан:

1. Жоғарыда аталған екі кластық мектептердің әрқайсысы да 50 қазақ баласына арналып ашылып, мектеп үйлері де соған мөлшерленіп салынғанын, қазір бұл мектептердің әрқайсысында 25—30 шамалы ғана балалар оқып жатқанын, өйткені, мемлекеттік казначействосының беріп отырған қаржысы бұдан артық оқушы алуға жетпей отырғанын, ал онан соң, Ырғыз уезінен басқа қазақ қауымдарының бірде-бірі көмек көрсетпей отырғанын еске алып;

2. Екі жүз мыңдай халқы бар облысқа 120 шамалы ғана қазақ балалары оқып жатқан қазіргі төрт бастауыш мектептің өте жеткіліксіз екендігін еске алып;

3 Үкіметтің қазақтар жөніндегі игілікті ойы қандай болса да, — қазақтарды орыстармен рухани жағынан біріктіру ме, қазақ халқын рухани және экономикалық жағынан дамыту ма, немесе, ақырында, қазақтарды көршілес Азия халықтарының рухани әсерімен әртүрлі соқыр сезім бұғауында қалдырмауы ма, — осының бәріне де, менің терең сенімім бойынша, жол көрсете алатын, қажетті жағдайларда қарсы тұра алатын бірден-бір құрал — орыс-қазақ мектептері арқылы қазақтарға, олардың қоныстарына апарып таратып, орысша білім беру екенін еске алып;

4. Үш жылдан не тіпті екі жарым жылдан кейін қазақтың өзінен оқытушылар шығатынын, бұл оқытушыларды, облыс бастығының жоғарыда айтылған ниетіне қарамастан, даярланып шыққан істеріне пайдаланбау

өте қолайсыз болатынын, өйткені бұдан кейін қазақтар да өздерінің балаларын оқытушылар мектебінде немесе басқа халық мектептерінде оқытудың пайдасы бар-жоғына күмән келтіре бастаулары мүмкін екенін еске алып;

5. Қалалық мектептерде оқитын оқушыларды көбейту үшін және кейін болыстық мектептерді ашу үшін көп ақша керек екенін, ондай ақшаны аз уақыттың ішінде тауып алу мүмкін емес екендігін еске алып мен, осы айтылғандарды күн ілгері Сіздің ұлы мәртебеңізге хабарлап қоюды өзімнің борышым деп санадым; осы себептен халық мектептеріне қор жасауға керек алымды көбейту туралы қазақ қауымдарына күн ілгері ұсыныс енгізуді қажет деп таппас па екенсіз, өйткені қазір бұған алынып отырған алым өте аз (үй басына 10 – 20 тиын ғана).

Бұл арада, тағы да Сіздің ұлы мәртебеңізге айтуға тиісті борышым — қазақ халқы орыс тілін білудің, орысша сауатты болудың керектігін қазір айқын түсініп отырғанымен де, олардың бұл санасы әлі де уездік өкімет орындарының көмегісіз және олардың түсіндіруісіз мектепке жиналатын ақша алымын өз бетімен көбейтуге барғандай дәрежеге жете қойған жоқ; ал бұл алым үй басына, тіпті, бір сомнан алынатын болған күнде де қазақтың қазіргі материалдық жағдайында оларға оншама салмақ болып түспейді. Қазақтарға осы дарынды, ақыл-есі мол халыққа қазір, кешікпей тұрып рухани және қоғамдық даму жолына түсетін дұрыс бағыт беру — қалай дегенмен — аса қажет болып отыр.

Осы айтқандарым жайында хабар күтемін.

Сіздің ұлы мәртебеңізді аса қадірлейтін, Сізге шын берілген бағынышты пендеңіз.

Ы. Алтынсарин
20 октябрь, 1883 жыл.

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫ СОҒЫС
ГУБЕРНАТОРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН АТҚАРУШЫ
ИЛЬИНГЕ БАЯНДАМА

Менің 2 октябрьде жіберген хатыма қосымша, Сіздің ұлы мәртебеңізге хабарлайын дегенім — Ырғыз уезінде халық мектептеріне қаржы жинауға шек қойылып отырған жағдайда, жергілікті екі кластық мектепке ұстап отырған қаржымыздан артылып қалып отырған ақша бар. Бұл ақша бөлкім, аз ғана қосымша қосылса, тағы бір бастауыш мектепті, мысалы Қарабұтақ фортында мектеп ашуға жетіп қалар еді-ау деп ойлаймын. Қарабұтақ пункті, менің ойымша, оның төңірегіндегі қазақ облыстарының балаларын мектепке тартып, оларды көшіп келген орыс балаларымен бірге оқытуға қолайлы жер.

*Торғай облысы мектептерінің
инспекторы Ы. Алтынсарин.
30 октябрь, 1883 жыл.*

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ СОҒЫС
ГУБЕРНАТОРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН АТҚАРУШЫ
ИЛЬИНГЕ БАЯНДАМА ХАТ

Сіз қырдағы уездерде болыстық мектептерді ашу түрі мен тәртібінің қандай болатыны жайында менің ойымды білгіңіз келгендіктен, бұл жөнінде Сізге мына пікірімді білдіремін: менің ойымша, таза қазақ арасында болатын бұл мектептердің құрылысы осы халықтың тұрмыс жағдайларына ыңғайлануы керек; сондықтан бұл мектептер қазақтар қыстаған кезде де, көшкен кезде де бірге көшіп жүрулері керек. Оның үшін, мысалы, облыс көлемінде орталық болатын және шаруашылық жағынан қолайлы келетін бір орынды таңдап алып, менің ойымша жергілікті мате-

риалдардан (шикі кірпіштен, т. с.), мүмкін болғанынша берік, бір кластық бөлмесі бар, оқытушы жататын, ас пісіретін бөлмесі, ауыз үйі, шоланы бар мектеп үйін салу керек. Мұнда қазақ балалары жеті жарым ай, яғни 15 сентябрьден 1 майға дейін, қазақтар дағды бойынша, жазғы жайлауларына көшкенше, оқи алады; ал 1 майдан бастап мектеп басқа қазақтарша, киіз үйге шығып көшкен кезде мектепке көлік бере алатын немесе әр ауылдың мектепке кезекпен көлік беруі жайында ресми бұйрық бере алатын бір беделді, қызмет адамы да бірге көшіп отыруы мектептің осы айтылған түрде көшіп жүруі қазақтарға ауыр бола қоймайды; себебі қазақтардың көшуі жылдан-жылға сиреп және алысқа ұзамайтын болып келеді; ал мектептің көшуіне 4-5-тен артық көлік керек болмайды. Мектепке киіз үй, оқытушыға жолым үй алуға 300 сомдай ғана ақша керек, ал оның қыстыгүні болатын жерінде үй салуға 1000 – 1500 сом ақша керек.

Бұл мәселе жөнінде толығырақ пікірімді, егер қажет болатын болса, қырдағы уездерге барып қайтқаннан кейін тапсыра аламын.

Бұл арада тағы бір айта кететінім, болыстық мектептерде оқу ісін жүргізудің жоғарыда айтылған тәртібі ең алғаш рет қарағанда өте қиын сияқты болып көрінуі мүмкін, бірақ ондаған жылдардан бері қазақ балаларын осы тәртіппен оқытып келе жатқан молдалар іс жүзінде мұндай ешбір қиыншылық көрмей-ақ келеді.

*Торғай облысы мектептерінің
инспекторы Ы. Алтынсарин.
30 октябрь, 1883 жыл.*

ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ
МЕКТЕПТЕРІНІҢ
1883 ЖЫЛҒЫ ЖАЙЫ ТУРАЛЫ ЕСЕП

1

Облыстағы оқу жұмысының жалпы жайы

1882 жылғы берген есебінде мен облыстағы жалпы оқу жұмысының жайы туралы да және қазақ даласына орыс-қазақ мектептерін тарату сияқты алдымызға қойып отырған мақсатымызға бірте-бірте осы жолдан аумай отырып жетуіміз үшін қазіргі кезде қолданылып отырған жобаларымыз бен пікірлеріміз туралы да толық айтқан болатынмын. Осы есепті жылдың ішінде бұрынғы 3 екі кластық және бір кластық мектептерге Торғай қаласында тағы бір қолөнерлік мектеп қосылды; бұл мектеп жоғары ұлықтардың рұқсатымен Яковлев мектебі деп аталды. Менің өткен жылдардағы есептерімнен, уездік қалалардан ашылған осы жоғарыдағы мектептерді неғұрлым берік негізге қоюды ойлап, оларға лайықты үйлер салудың амалын қарастырғанымыз, ондай үйдің Торғайда салынып болғаны, Ырғызда сатылып алынғаны, Николаевскі мен Елек уездерінде салынып жатқаны да мәлім болатын. Осы есепті жылдың ішінде Елек уезіндегі Ақтөбе бекінісінде мектеп үйі салынып болды, ал Николаевскі уезінің Қостанай деген жердегі уездік қаласында салынып болуға жуықтады, оның қазір тек ішкі жұмыстары мен оған ағаш жұмыстары ғана қалып отыр. Бұл үйлер қауым қаражатына, осымен қоса жіберіліп отырған жоспар бойынша, шаруашылық әдіспен, күйдірген кірпіштен салынды, төбелері қаңылтырмен жабылды. Ақтөбе мектебі мен Троицкі мектебін уақытша отырған үйлерінен жаңадан салынып жатқан үйлеріне көшіруді осы жылғы күзге дейін кідірттік; өйткені, қазір Елек уезінің Бөрте болысында тұрған Ақтөбе мектебі

жайында Торғай облысы соғыс губернаторының ісін уақытша атқарушы мырза оның осы күнгі уақытша орнын тұрақты орынға айналдыру, оның осы күнге дейін орналасып отырған қауым үйін оған біржолата беру туралы қауым алдына мәселе қойды; өйтпейінше Ақтөбе бекінісінде салынып отырған өте үлкен үйді ұстауға қаржы да жетіспейтін еді. Троицкі мектебі де әзірге Троицкіде қала тұрады; себебі — оның үйі, жоғарыда айтқанымыздай, әлі әбден салынып болған жоқ.

Бұрынғы 4 мектептегі оқушылардың жалпы саны мынадай: Торғай мектебінде 32 қазақ баласы, қатынап оқитын 9 орыс баласы бар; Ырғыз мектебінде 26 қазақ баласы, 23 орыс баласы; Троицкі мектебінде 33 қазақ баласы, ал Ақтөбе мектебінде 27 қазақ баласы, 3 орыс баласы бар. Осы жылғы ноябрь айының 15-де ғана ашылған, жаңа Яковлев қолөнері мектебінде пансионда — 7 бала, қатынап оқитын — 3 бала бар. Сонымен, бүкіл облыстағы орыс-қазақ халық мектептеріндегі оқушылардың жалпы саны — 168. Оқытушылар саны: Торғай мен Ырғыз мектептерінде — төрт-төрттен, олардың екеуі православие христиан дінінің және Мұхамбет дінінің оқытушылары; Троицкі мен Ақтөбе мектептерінде — үш-үштен, олардың біреуі Мұхамбет дінінің оқытушысы, Яковлев мектебінде — екеу, олардың біреуі ағаш ұсталық-токарлық өнер үйрететін (онымен қабат, хат тану үйрететін) оқытушы, екіншісі киім тігу өнерін үйрететін оқытушы. Мұхамбет діні бұл мектепте әзір оқытылмайды; оны оқытуға жергілікті екі кластық мектептің дін оқытушысын шақырмақпыз.

Жоғарыда айтылған мектептерден басқа, осы есеп жылының ішінде, осы кезге дейін үй басына 10—15 тиыннан алынып келген алым мөлшерін көбейту туралы мәселе көтерілді; өйткені, жуырда Орск оқытушылар мектебін бітірген қазақ оқытушылар келеді; ол

мектептің оқушыларының бәрі дерлік бұрын менің қарамағымдағы мектептерден тәрбиеленіп шыққандар және Торғай облысының қазақтары; сондықтан, өткен 1879 – 1880 жылдары ашуға ұйғарылған болыстық мектептер үшін қаржы әзірлейтін мезгіл жетіп отыр. Осы жөнінде Торғай облысы губернаторының ісін уақытша атқарушы действительный статский советник Ильин мырзаның үй басынан жылма-жыл алынатын алымның мөлшері Елек пен Николаевск уездерінде үй басына 1 сомнан, ал Торғай мен Ырғыз уездерінде 50 тиыннан болсын деп қазақ қауымдарына берген ұсынысы қазір жүзеге де асырыла бастады, кейбір болыстық қауымдар, менің алып отырған хабарыма қарағанда, осындай алым белгілеу туралы қаулы да шығарып қойды. Сонымен, көп ұзамай бастауыш болыстық мектептер ашылатынын еске алып және қазақ уездеріндегі оқу орындарының бәрі бірдей правосыз болмауын көздеп, бұлай болған күнде орыс-қазақ мектептері қазақтардың алдында беделін түсіріп алатынын ескеріп, мен уездік қалаларда ашылып отырған қазіргі төрт мектебіміз уездік немесе тиісті қалалық мектептерге айналдырылсын, оларды бітіріп, білім алғандардың мемлекеттік қызметке правосы болсын деген өтініш енгізіп отырмын; бұлай болмаған күнде қазақтардың басқа губернияларға барып қызмет істеуі былай тұрсын, тіпті, өздері азды-көпті білімі бар қазақтарға мұқтаж болып отырған дала облыстарының өзінде қызмет етулеріне де жол жоқ болып отыр.

2

Мектептердегі оқу жайы

Торғай облысының мектептерінде оқу жұмысын жүргізіп жатқандар, көбінесе, Қазанның оқытушылар семинариясын бітірген жастар; тек үш қазақ оқытушысы ғана семинария бітірмегендер; бұлардың біреуі Торғай

мектебінде, біреуі Троицкі мектебінде, енді біреуі оқытушының көмекшісі есебінде Ақтөбе мектебінде істейді. Қолөнері мектебінде ағаш ұсталық-токарь өнерін және хат танытуды Симбирскідегі граф Орлов-Давыдов қолөнері мектебінен тәрбиеленіп шыққан оқытушы жүргізеді, ал киім тігу өнерін жергілікті татар тігіншісі үйретеді.

Есепті жылдың ішінде мен оқу жұмысын жалпы алғанда қанағаттанарлық деп, ал оқытушыларды қазақтарға орыс тілін оқытудың әдісін меңгеріп алған деп тауып отырмын. Оқушылардың оқитын оқу құралдары: 1-ші класс үшін — Бунаковтың әліппесі, мен бастырып шығарған «Қазақтарға орыс тілін оқытуға арналған оқу құрал» мен Қазақ хрестоматиясының» 1-бөлімі, Бунаковтың оқу құралы, ал орыс тілін тәуірірек білетіндері үшін — Тихомировтың элементарлық грамматикасы, Лубенец пен Евтушевскийдің есеп кітабы; оқушылар, қабілеттілігіне және орыс тілін білулеріне қарай, өз беттерімен қазақ тілінен орыс тіліне, орыс тілінен қазақ тіліне, жазба түрде, ал кейде ауызша, сөз аударады; 2-ші класс үшін — Бунаковтың оқу кітабы, Пуцекевичтің географиясы, Острогорскийдің қысқаша орыс тарихы; мұнда кейде жеке уақиғалар Беллярминовтың жалпы тарихы бойынша түсіндіріледі; Тихомировтың грамматикасы, ал кластың жоғарғы бөлімі үшін — Кирпичников-Гильровтың грамматикасы.

Бұлардың үстіне, оқушылармен кешкісін әңгімелесу үшін және оқып түсіндіріп беру үшін мен мұғалімдерге мына кітаптарды ұсындым: Зобовтың табиғат туралы әңгімелері, Константиновичтің химия жөніндегі әңгімелері, Фигьенің маңызды жаңалықтары мен өнертабыстары, Сент-Илердің зоологиясы, Гердтің қысқаша минерология курсы, Крюгердің физиканың элементарлық курсы және Реклюдің физикалық географиясы.

Оқу құралдарының жайы

Халық мектептерінде оқытылатын ғылымдарды өтуге қажет кітаптардың, оқу құралдарының және карта, глобус, счет сияқты көмекші құралдарының бәрі де мектептерде жеткілікті, сондай-ақ, оқытушыларға қажет оқу құралдары жағынан да әзір кемшілік сезілмейді. Оқтын-оқтын шығып тұратын баспалардан әрбір мектеп: «Семья мен мектеп» немесе «Халық мектебі» журналын жаздырып алады. Әрбір орталық мектеп жанынан кітапхана ашу үшін (мұны мен 1882 жылғы есебімде баяндағанмын) қазақтардың жинап берген 600 сомнан аса ақшасына қазір әртүрлі көмекші көрнекті құралдар алдырғалы жатырмын; бұлар, мысалы, Гестерманның техникалық коллекциясы (зығыр, мақта, жүн, жібек, былғары, қағаз, әйнек сияқты заттарды өндіру және оларды пайдалану үлгілері, бал арасын ұстау жайы т. б.), ұзындық, химиялық кабинеттер, барометр, микроскоп, компастар, электрмагнит, істейтін телеграф, сиқырлы фонарьлар, т. б. Қаражатымызға қарай бұл құралдардың, әрине, арзандау, түсініктілеу болатындары алдырылады. Менің бұларды керек деп тапқан себебім, біріншіден, мысалы, электр сияқты заттарды жалаң кітаптан түсіндіру оқушыларға олар жайында толық түсінік бермейді, ал екіншіден, қазақтар мектептен тек өздеріне түсініксіз кітаптарды ғана көрмей, мүмкін болғанынша, ғылым мен өнердің үлгілерін де көрсін деген ой еді. Орталық мектептер жанындағы кітапханаларды байытудың ама-лын қарастыра бермекшімін, сөйте келіп ерте ме, кеш пе, оларды қазақ халқының кітап оқып, өз бетімен білімін көтерумен шұғылданатын сауатты адамдарының талабын азды-көпті қанағаттандыра алатын дәрежеге жеткіземін деп сенемін. Бұған сенетін себебім — қазақтар мұндай пайдалы іске келгенде тартынбайды,

ал екінші жағынан, Торғай облысының халыққа өкімі жүретін және ықпалы күшті кейбір әкімдері қазақтарға білім беруге ерекше тілектес.

4

Оқу орындарына жұмсалатын қаржының шығаратын жері

Торғай облысының халық ағарту жұмысына мемлекет казначействосынан барлығы — 8710 сом беріледі; бұдан: Торғай мектебіне — 2 943 сом 50 тиын, Троицкі мектебіне — 2731 сом 40 тиын, Ақтөбе, мектебіне 2 390 сом және Ырғыз мектебіне — 645 сом беріледі, онан соң Ырғыз мектебіне Ырғыздың қалалық қаржысынан 800 сом, қазақ қауымдарынан — 1 400 сом беріледі, Яковлев қолөнері мектебі түгелімен қазақтардың есебінен ұсталады; оған осы жылы 1697 сом берілмек. Сонымен, Торғай облысының халық мектептеріне жұмсалатын жалпы шығын — 12607 сом болып отыр.

5

Мектептің шаруашылық жайы

Осы есепті жыл ішінде жүргізген тексеруім бойынша мен мектептердің шаруашылық жағын, жалпы алғанда, қанағаттанарлық деп тауып отырмын. Тек Троицкі мектебінің үйі ғана тарлау, бірақ ол да оқушылардың денсаулығына зиян келтірерліктей тар емес сияқты, ондай қорытындыға келетін себебім, онда айта қалғандай бірде-бір ауру-сырқау болған емес. Бұл үйдің қолайсыздығы туралы мен бұрынғы есептерімде талай рет айтқан едім; бірақ Троицкіде 600 — 800 сомнан арзан қолайлы пәтер табуға мүмкін емес екенін және Қостанайда мектепке дербес үй салынып жатқанын еске алып, мен бұл мектепті басқа бір үйге көшіруге өзір шара қолданған жоқпын. Оған тағы бір себеп

болған нәрсе — мектептің қазіргі үйіне шығын да болса 8 бөлмесі, бөлек ас үйі, моншасы, сарайы тағы сондай қосалқы жайлары бар үйге, меніңше, шамалы ғана ақы, атап айтқанда 300 сом төленіп отыр. Оқушылардың тамағы азиялықтардың қалауынша дайындалады, мысалы, таңертең нанмен, шекермен, әркімнің тілегенінше, шай беріледі, сағат екіде, ішінде үлкен бір кесек еті бар қою кеспе беріледі, ал, кешке, сағат 6—7 шамасында, нанмен, шекермен шай беріледі, ал кейбір мектептерде май салған ботқа және нан беріледі. Парта, тақта, үстел сияқты оқу мүліктері және ас пісіретін үйге, асханаға керекті аяқ-табақтардың және басқа да ыдыстардың бәрі де барлық мектептерде молынан жеткілікті.

*Торғай облысы мектептерінің
инспекторы Ы. Алтынсарин.
Қостанай қаласы.*

ОРЫНБОР ВЕДОМСТВОСЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ӨЛГЕН АДАМДЫ ЖЕРЛЕУ ЖӘНЕ ОҒАН АС БЕРУ ДӘСТҮРІНІҢ ОЧЕРКІ¹

Өлген адамды қазақтар әдетте үш-төрт сағаттан артық, ал көп дегенде жарты тәуліктен артық сақтамайды; сол сағатта өлген адамның үйіне төңіректегі ауылдың молдалары шақырылады; олар шақырысымен тез келіп жетеді. Шарифат бойынша өлікті арулап жуып, жаназасын оқып көмгеннен кейін, оның көйлек-көншектері және де басқа киім-кешектері кедейлерге беріледі, содан кейін молдаларға садақа үлестіріледі, бұл садақа — ысқат деп аталады. Ысқат, қазақтардың түсінігі бойынша, молдаларға шарифат заңы арқылы белгіленген төлеммен, өлген адамның күнәсін сату деген сөз. Мұхамбеттің шарифаты бойынша ысқат — өлген адамның тірі күнінде, балиғыға жеткен кезінен бастап, күніне бес рет оқылатын намаздың оқылмай қалған қазалары үшін және рамазан айын (мұсылмандардың ораза ұстайтын айының аты) оразасыз өткізгені үшін Құдай жолы (садақа) түрінде кедейлерге берілуге тиіс. Бірақ осы шарифат бойынша: «Өлген адамның күнәсін көтеру», яғни өлік басында — «көтердің бе?» — «көтердім» деп уәде беру міндеті молдаларға жүктелмеген; мұндай сөздерді молдаларға қазақтардың өздері айтқызады. Шарифат бойынша өлген адамның

¹ Осы еңбек 1870 жылы шыққан Россияның географиялық қоғамының Орынбор бөлімінің I-санды запискасында басылған. — *Ред.*

тірі кезіндегі әрбір күніне 30 қадақ бидайдан, ал рамазан айының әрбір күніне 35 қадақ бидайдан — сонда 365 күнге — 277 пұт 20 қадақ бидай ысқат берілуі керек. Бұл бидай жергілікті баға бойынша ақшаға шағылады. Ақша малға аударылады, мал келіп молдаларға үлестіріледі. Ал енді, бұл есеп бойынша өлген адамның үйінен өте көп мал немесе ақша шығару керек болатын, оны төлеуге кей адамның бүкіл мал-мүлкі жетпейтін болғандықтан, әдетте, молдалар, әйтеуір, қайткен күнде де шарифат талабын сақтау үшін ысқатқа шығарылған малды аса қымбат бағалайды, мысалы, 20 сомның жылқысын 100 сомға не онан да жоғары бағалайды, осы баға бойынша ысқат малын алады. Бұл дәстүрді қазақтар былайша орындайды: өліктің бір жағында, басына таман, оның баласы не туысқаны отырады, ал екінші жағында, қолына құран алып молда отырады. Сонан өлген адам, жоғарыда айтқанымыздай, балиғыға жеткеннен бері (күйлі адамның балаларын 13 жастан, кедей балаларын 15 жастан бастап есептегенде) неше жас жасаған болса, өлген адамның туысқаны молдаға құранды өлік үстінен сонша рет беріп: — «Әкемнің, ағамның не сондай бір туысқанымның күнәсін қабыл етесің бе?» — деген сұрақ қойып отырады. Молда, құранды ала беріп, — «қабыл еттім»¹ деп жауап қайырып отырады. Сүйекті үйден шығарарда өлген адамның әйелдері ойбай салып дауыс шығарады, оған ауылдағы басқа әйелдер де қосылады; беттерін тырнап, қан қылады; бастарына түскен қайғы-қасіретін жұрт алдында қаншалық күштірек көрсеткісі келсе, беттеріне де жара соншалық көп түседі. Сонан

¹ Шарифат бойынша өлік үстінен құран емес, өлген адамның бір қымбатты заты берілуі керек. Бұл ретте молдаға: «осы марқұмның оқи алмай кеткен намазы, ұстай алмай кеткен оразасы үшін кешірім жасауға оның осы затын аласың ба?» — деген сұрақ қойылады. Молда: «аламын» деп жауап беруі керек. Қазіргі кезде қазақтарда ысқаттың осы заңды тәртібі көбінесе сақталып отырады (*Ы. А.*).

кейін Мұхамбет заңы бойынша, молдалар өлік басына келіп, жаназа оқиды. Жаназадан кейін өлік бейітке апарылады.

Бейіт ауыл төңірегіндегі ең биік жердің үстінен қазылады, ал оның үстіне салынатын ескерткіш алыстан көрінетін болуы үшін, мүмкін қатары биік егіліп жасалынады; еркектердің ескерткішінің төбесіне — найза, әйелдердің бейітінің үстіне — бақан немесе піскек, ал балалардікіне — бесік қойылады. Бұл бейіттерді жергілікті қазақтардың бәрі де жақсы біледі; елсіз, жолсыз ең далада келе жатқан жолаушыға ол бейіттер жөн сілтейтін белгі болып табылады; өйткені қазақтар бейітке қарап бара жатқан бағытын түзейді де, даңғыл жолдың үстіндегі жолаушылар сықылды жүре береді. Өлген кісіні жерлейтін орынды қарастырғанда, оның бейітінің суға жақын болу жағы еске алынады, өйткені жүргіншілердің сол бейітті бағдарлап су тауып ішу мақсаты көздестіріледі.

Өлген кісінің әйелі ерінің қайтыс болған күнінен бастап, басына қара жамылады. Өлген кісінің әйелі, оның қызы, апа-қарындастары және ауыл әйелдері күн сайын (ас бергенше, таңертең тұрады да, керегенің көзіне беттерін беріп отырады, содан кейін үш-төрт сағат уақыт бойы өлеңге қосып дауыс шығарады, — бұл «жоқтау» деп аталады. Бұл жоқтау өлеңде марқұмның өзі, оның тірі кезіндегі істеген істері мақталады, оның қайтыс болғандығы, үй ішінің және туған-туысқандарының бақытсыздыққа ұшырағаны еске түсіріледі. Бата оқи келген қонақтардың алдында өлген адамның өмірі туралы жоқтау айту — оның қызына немесе, егер жас болса, оның әйеліне тапсырылады. Ал егер бұлар өз жанынан жоқтау өлеңін шығарып айта алмайтын болса, онда өлең шығара білетін басқа біреуден үйреніп, жаттап алады.

Бата оқу үшін өлген адамның алыста тұратын ағайын-туғандары, дос-жарлары, тамыр-таныстары келеді. Келген адамдар, өздерінің дәулетіне қарай, өлген адаммен көңілдестігіне қарай ысқатқа, жерлеуге шығарылған шығынның орнын толтыру үшін екі, үш, жеті не он шақты жылқы немесе түйе жетектеп келеді, бұл «аза» деп аталады. Келушілерді өлген адамның туысқандары зор құрметпен қарсы алады, ал әйелдер жоқтау айтып қарсы алады; жоқтау, қонақтар біраз уақыт тыңдап, құран оқуға кіріскенге дейін созыла береді, құран оқылған кезде басылады.

Өлген адамның ер-тұрмандары, киімдері, қару-жарақтары және басқа жақсы заттарының бәрі үй ішінде ілулі тұрады; үйдің сол жағына ұшы сыртқа шығарылған ұзын найза қойылады. Найзаның ұшына үлкен орамал байланады. Егер өлген адам жас болса — қызыл, орта жастағы адам болса — қара, қарт болса — ақ орамал байланады. Мұның мәнісі — бұл үйде қандай жастағы адамның өлгенін осы белгі бойынша жүргіншілерге білдіру. Бұл заттардың бәрі кейде бүкіл жыл бойы сол қалпында тұра береді. Қырық күн өткен соң — қырқы, жыл толғаннан кейін — асы беріледі.

Бір ай бұрын төңіректегі және алыстағы ауылдарға ас берілетін күн туралы (астың сауыны айтылып) хабар беріледі. Асқа қатысқысы келетіндер бәйгеге қосу үшін аттарын жаратуға тиіс болады. Тағайындалған мерзімде ауылдың қасына толып жатқан қаз-қатар киіз үйлер тігіледі, содан кейін келушілерді қонақ ету үшін астың малы сойыла бастайды.

Бай қазақтардың асы ас берушіні көп шығынға ұшыратады; мысалы, менің өзім білетін бір байдың асында 100-ге жуық жылқы, одан әлдеқайда көп қой сойылды, 30 пұт күріш асылып, оның үстіне 10 пұт мейіз салынды, келген қонақтардың көптігі сонша, олар 200 киіз үйге

орналастырылды, асқа қосылған аттардың бас бәйгесіне 40 жылқы, 4 түйе тігілді¹.

Қонақтарға тігілген үйлерге кілемдер төселіп, көрпелер жайылады; шақырылған адамдардың бәрі осы үйлерге келіп орналасады. Асқа келген әрбір құрметті қазақ саба-саба қымыз әкелуге тиіс; жасы үлкен адамның әкелген сабасы сондай жасы үлкен қарт адамдардың алдына қойылады. Қонақасы берген кезде әрбір қазаққа, оның құрметтілігіне қарай еттің тиісті сыбағалы мүшесі тартылады, атап айтқанда; қарттар мен молдаларға — бас тартылады, оның бір құлағы балаға беріледі; сұлтандар мен жалпы құрметті адамдарға — жая, қабырға, бір кесек бауыр және құйрық тартылады. Ішек-қарын ауыл әйелдеріне беріледі. Мойын малшыға беріледі. Сирақтары мен бүйректері балаларға беріледі. Бұл дәстүрлер сақталынбаса, қонақтар қатты зәбірленіп қалады.

Ет, палау жеп, қымыз ішіп болғаннан кейін жиналған жұрттың бәрі ат шабысты қарау үшін қырға шығады. Бұл арада, ат бәйгіден келгенше, күрес басталады; күресте жыққан адам азын-аулақ бәйге алады. Бәйгеде аты озып келген адам мен күресте жығып шыққан адам бәйгелерін түгел ала алмайды; бәйгені олардың туысқандары, таныстары үлесіп әкетеді. Сондықтан, кейде аты озып келген адам мен күресіп жыққан адам, тек жеңістің даңқына риза болып қала береді.

Бәйгеден кейін қонақтар тарайды, өлген адамның үйіне ілініп қойылған заттардың бәрі жиналып алынады, ұшына белгі тағылған найза сындырылады; өлген адамға молда құран оқығаннан кейін, өлген адамның әйелінің басындағы қара орамал алынады, сөйтіп бәрі де дағдылы қалпына келтіріледі.

Ас тек ер адамдарға ғана беріледі; ал егер әйелдерге беріле қалса, қонақасыдан басқа жоғарыда

¹ Кейде бұдан да көп бәйгі тігіледі, ал бұрынғы заманда бәйгіге, басқа мал-мүлікпен қатар, күндер де берілген (*Ы. А.*).

айтқанымыздай, бәйге күрес және де басқа қызғылықты сән-салтанаттар көрсетілмейді және үйге әйелдің қайтыс болғандығы жөнінде белгілер де қойылмайды. Балиғыға толмай өлген балаға, жоғарыда айтылғандай, жаназа оқып жерлеуден басқа, ешқандай ас беру деген болмайды.

Ы. Алтынсарин.
1870 жыл.

ОРЫНБОР ВЕДОМСТВОСЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚҰДА ТҮСУ, ҚЫЗ ҰЗАТУ ЖӘНЕ ТОЙ ЖАСАУ ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ОЧЕРКІ¹

Қазақтардың өзара қоғамдық қатынастары тек қана ескілікті әдет-ғұрыптар бойынша реттеліп отырған кезде, өздерінің достарын жегжат болып нығайтқысы келген адамдар, бірінің әйелі ұл, екіншісінің әйелі қыз тапса, оларды некелеп бір-біріне қосатын болып уәделесе беруші еді. Бұл әдет қазіргі уақытта қалып барады, мұны көршілес халықтардың бірқатар ықпалының нәтижесінен (олардың ықпалы бұл жағынан өте аз) деуге болар еді. Бірақ солай бола тұрса да, бұл әдет көп реттерде әлі күнге дейін бар. Екі-үш жасар ұлы бар дәулетті қазақтың қай-қайсысы болса да, баласына өзі сықылды дәулетті және беделді біреудің қызын айттыруға тырысады. Баласы 10 – 11 жасқа толысымен-ақ, оның ата-анасы тиісті кәдесін беріп, қалыңдығына ұрын жібереді. Баласын өзінің күйіне және жалпы жағдайына қарай жасы толмай тұрып та, жасы толғаннан кейін де үйлендіре алады, бірақ көбінесе, балиғыға жеткенше үйлендіріп қояды. Ауқатты қазақтар баласын 11 – 12 жасында-ақ үйлендіре береді; ал енді мынадай реттер-

¹ Осы еңбек 1879 жылы шыққан Россияның географиялық қоғамының Орынбор бөлімінің I-санды запискасында басылған. – *Ред.*

де, мысалы, біреудің жалғыз баласы болса, сондықтан ол қазақтарша айтқанда, «баласына келін әперіп, қызығын көргісі келсе» онда баласын 8–9 жасында үйлендіре салады. Сол сияқты, осындай реттерде он жастағы не одан да жас қызды да күйеуге бере береді. Онан соң, кейде он жасар бала, алды 7–8 жасқа келген балалары бар әйелге де үйленіп қалады. Бұл әдетте, баланың ағасы өліп, оның артында әйелі қалған жағдайда кездеседі. Мұндай жағдайда әйел әмеңгерлік дәстүр бойынша, өлген күйеуінің туған інісіне тиеді, ал егер оның туған аға-інісі болмаса, онда оның туысқандарының біріне күйеуге тиюге тиіс. Ал егер өлген кісінің жесірді алатын жас туысқандары болмаса, онда ол әйел (жас та болса) кейде алпыс немесе жетпіске келген шалға тиюге тиіс. Қазақтардың жалпы неке шарты бойынша жесір әйелдің екінші ерімен жас айырмашылығы да, оның тілегі де, сол сияқты басқа дәлелдері де есепке алынбайды. Әмеңгерлердің мұндай правосына басқа рудың адамдарының қандай да болса қол сұғуы бітіспес дау туғызады, мұндай араздықтың түбі, кейде кісі өліміне апарып соқтырады¹.

Әйелінен айырылып қалған қазақ екінші әйел ала алады, алғанда екінші қайын атасына айып төлеп алады, бұл айыптың белгілі мөлшері жоқ, бірақ солай бола тұрса да, көбінесе қымбатқа түседі. Қазақ қызы әйелі өлген адамның айттыруын өзіне кемшілік деп санайды. Ондай күйеу – «үйі сынық» деп аталады, бұл оның күйзелгенін көрсетеді. Мұндай жағдайларға қарамастан қазақ байларының көбі бірнеше қатын алады. Бұл көп

¹ Жесір дауы деген зор дау: ол дауға правосына қол сұғылған қазақтың момындығы да, іс қозғауға оның ойының жоқтығы да бөгет бола алмайды. Шет адамның мұндай ретте қол сұғуы жәбірленген адамның бүкіл руына қорлық болып есептеледі, сондықтан бұл іске оның барлық руы жұмылады. Сонымен, қарсы жақтың мұндай зәбір беруден бастартпауы екі жақтың ру араздығын туғызады. Оның соңы барымтаға не тіпті ашықтан-ашық ұрысқа апарып соқтырады (*Ы. А.*).

қатын алудың себебі, діннің жол беруін былай қойғанда, мынадай себептерден де болады: әйелін өзі сүйіп алмай, ата-аналарының қосуы бойынша алған қазақтар, мұндай әйелінен өзі сүйетін қасиетті әрқашан таба бермейді, осының салдарынан ондай ерлі-зайыпты адамдардың арасы суиды, шығысады, сонан кейін күйі көтерсе ол екінші әйел алады, бұрынғы әйелін де өзіне қалдырады¹.

Егер екінші әйел жөнінде де қателескен болса, онда ол өзінің мұнысына ыза болып, кейде, үшінші әйел алады. Онан соң, көп қатын алуға тағы басқа да қазақтардың ойынша, өте маңызды, мысалы, әйелінің мұрагер болатын ұл таппауы сияқты, себептер де болады, Қазақтарда өздерінің көп қатын алуларының мақсатын айтпай-ақ түсіндіретін бір мақал бар. Оны орысшаға аудармай-ақ қазақ тілінде жазайын: «Байтал көп болса, құлын да көп болады»² дейді қазақтар.

Даңқты қазақтар әрқашан өзінің баласына басқа бір рудан, тайпадан барып, өзіндей даңқты адамдардың қызын айттыруға тырысады, қазір де солай. Қазақ арасындағы аңызға қарағанда, қыз айттырудың мұндай тәртібі Есім деген ханның бұйрығы бойынша орнаған көрінеді.

Қазақ қарттары мұндай тәртіпке алысты болжағандық бар екенін өйткені, қазақ арасы тыныш болмаған кездерде оның халыққа пайда келтіргенін айтады. Шынында да, қазақтарға кейбір билердің ықпалының өте күштілігіне қарағанда (би деген атақ қазірде де бар), жауласып отырған рулардың басты адамдарының бір-бірімен құда болуы жеке рулардың өзара татуласуына себеп болды деуге болады. Қазақ арасында қазір берік орын теуіп отырған әдет, атап айтқанда, өзінің сегіз ата-

¹ Әйелін өз еркімен қоя беру қазақта еркектер үшін лайықсыз іс деп саналады, жұрт ондай адамды күлкі етеді. (*Ы. А.*)

² Мұны В. Н. Плотников орысшаға: «Если много будет кобыл, то и жеребят будет много» деп аударған екен (*Ы. А.*)

дан жақын туысқандарының қызына үйленбеу әдеті, мүмкін, осы себептен енгізілген болар.

Бұл арада бір айта кететін нәрсе, Мұхамбеттің заңы тіпті жақын қарындастарына да үйленуге рұқсат етеді. Бұл қазақтан басқа мұсылмандардың бәрінде де бар.

Екі-үш қатыны бар қазақтардың ең алғашқы үйленген әйелі бәйбіше деп аталады. Оны ері де, басқалар да сыйлауға тиіс. Барлық үй шаруашылығын басқару ісі соған жүктеледі. Қалған әйелдері тоқал деп аталады. Осы аттан қазақтардың оларды онша көп сыйламайтындығы көрінеді, солай бола тұрса да олардың көбі ерінің сүйікті жары болып табылады.

Дәулетті қазақтар әрбір әйелін жеке үйге, тіпті, бөлек ауылға қояды. Бірақ көпшілігі бір үйде-ақ тұра береді.

Баласына қалың бергісі келген ата-ана, құда болғысы келген адамның үйіне өзінің екі-үш жақын адамдарын жіберіп, құда болу жөнінде сөз салғызады, Егер қыздың ата-анасы бұл ұсынысты қабыл алса, жіберілген адамдар сол арада қалың мал туралы сөйлесіп келіседі. Дәулетті адамдардың беретін қалың малы, басқаша айтқанда қарамалы, әдетте, келісуіне қарай, ірілі-уақты 47 жылқы болады. Қалың малдың мөлшері жөнінде мынадай бір өзгешеліктер бар: Кіші жүзде (бұрынғы Орынбор облысы қазақтарының батыс жағы мен орта жерінде) қалың малға 50 жылқы (бес жиырма) беріледі. Орта дәулетті қазақтар уақ малдарын, мысалы, құлынын, бұзауын, тағы басқаларын қосқанда, 37 қара береді. Оның үстіне, қалың малмен қабат, бесжақсы туралы да келісіледі. Бесжақсыны қалыңдығының сәукелесіне арнап, күйеу беруге тиіс. Ең бай қазақ бесжақсыға 500 – 600 сом береді, орта дәулетті адам 200 – 300 сом береді, мұндай кәде, көбінесе, ақшалай төленеді.

Екі жақ сөз байласқаннан кейін, сөз салуға жіберілген адамдар ауылына қайтады. Осыдан кейін көп кешікпей,

күйеу баланың ата-анасы оның қайын атасының үйіне, жоғарыда айтылған шартты әбден бекіту үшін, 5—10 адамнан құралған құдашылар жібереді. Құдалардың келе жатқан хабарын естіп қалыңдықтың ата-анасы ауылдан оқшаулау бір жерге үй тігеді де оның ішіне кілем жайып, көрпе төсеп, көпшіктер қояды; қонақтар сол үйде қабылданады, бірақ мұның өзгеше салты болмайды.

Ертеңіне құдалар айттырылып отырған қыздың әкесінің үйіне шақырылады. Бұл арада мынадай бір қызық әдет болады.

Қонақтар қалыңдықтың үйіне шақырылғанға дейін бір топ әйел жиналып, сұйық қамыр әзірлейді, балшық әкеледі, оның бәрін жеке табақтарға салып қояды, бірнеше жаулық, арқан дайындап қояды, үйдің жанында өгіздер байлаулы тұрады. Бірнеше әйел әлгі айтылған балшық, қамырларын қолдарына алып, есіктің жанына көрінбей тұрып алады, содан кейін үйге құдалар шақырылады. Бұлар келіп табалдырықтан аттай бергенде, жасырынып тұрған әйелдер, қапылыста бас салып, біреулері құдалардың бетіне қамыр жағады, екіншілері балшық жағады, содан кейін күштеп бастарына жаулық тартады, теріс қаратып өгізге мінгізеді, сөйтіп таңып тастайды да, өгізді далаға қарай қуып ала жөнеледі. Осыған әбден күлісіп алғаннан кейін екіншісіне кіріседі. Арқанның бір ұшын шаңырақтан өткізіп алады да, екінші ұшына, бет-аузы қамыр-қамыр, балшық-балшық болған құдалардың біреуін байлап, арқанның ана ұшынан тартып, байғұс құданы шаңыраққа салбыратып іліп қояды. Шаңырақтан түсіріп алып балшыққа аунатады, апанға салады, тағы сондай өзілін істейді.

Құдалардың мұндай түріне қарағанда, мысалы, өгіздің үстіне таңылған құданы өгіз тулап жығып кеткенін көргенде, шынында да, ішек-сілең қатады, сақалы желпілдеген еркектің басына жаулық тартқан

кезде, тіпті күлкінді тыя алмайсың. Бірақ мұның бәрі бейшара құдаларға қандай болып тиетіндігін ешкім ойламайды.

Ақырында мұның бәрі аяқталып, құдалар қалыңдықтың үйіне шақырылады. Осы арада оларға кәде беріледі. Бірінші, ең бағалы кәде күйеудің әкесіне беріледі, екінші кәде сол ауылдың үлкеніне беріледі, сонан кейінгісі келген қонақтарға ұлестіріледі. Кәденің бағалы болуы берушінің көңіліне, мырзалығына байланысты; бірақ көбіне, оның бағасы бесжақсының сомасына тенелуі керек. Көбінесе, бесжақсының өзі де кит кигізудің есебінен күйеудің ата-анасына қайтарылып беріледі.

Құдалар аулына қайтқаннан кейін күйеудің әкесінен кәде, қалың мал, бесжақсы алу үшін енді ол ауылға қалыңдықтың әкесінің өзі барады, немесе өзінің орнына баласын, не туысқанын жібереді.

Ауыл адамдары күйеудің аулына келген қонақтарды да қалыңдықтың аулында болған тәртіппен, сондағы әзілмен қарсы алады. Барған құдалар қалыңдықтың аулында қандай келемежге ұшыраса, күйеудің аулына келген құдалар да нақ сондай келемежге ұшырайды.

Келген қонақтар, қазақтардың дәстүрлі тойынан кейін, қалың мал алуға кіріседі, егер қалыңға арналған малдың ішінде ауру, не басқа бір кемшілігі бар мал болса, ондай мал қалың мал қатарынан шығарылады, оның орнына басқа мал қосылады. Күйеудің әкесінің беретін кәделері, бұл сапар, қалыңдықтың әкесінен алынған кәделерден, бағасы жағынан алып қарағанда кем болады, бірақ қалыңдықтың әкесінің шеккен мұндай зияны басқа бір реттермен өтеледі.

Алғашқы құда түскеннен кейін екі-үш жыл өткен соң күйеудің ата-аналары күйеуді қымбатты кәделермен қалыңдығына жібереді, — бұл кәде «ілу» деп аталады. Бай адамдардың беретін ілуі, орта есеппен, 40 – 50 жылқы бо-

лады. Ілумен бірге және басқа да заттар — әртүрлі жібек, шұға, шыт сияқты (әйелдерге үлестіру үшін) жіберіледі; бұл кәделер «жыртыс» деп аталады. Жыртыстың бағасы 200 сомға дейін барады.

Күйеу қайнына барғанда мүмкін қатарынан жақсы киінуге, ер-тұрманы сай жақсы ат минуте тиіс, атқа салынатын ер-тұрман таза күміспен не, ең болмағанда, күміс жалатқан заттармен әшекейленуге тиіс. Күйеу басына бөрік кимеу керек, өйткені бөрік оның бетін түгел жаба алмайды, ал қазақтың әдептілік тәртібі бойынша, ондай жағдайда, күйеудің беті түгел көрінбеуі керек, сондықтан ол бөріктің орнына, бұл жолы, оқалы¹ тымақ киюге тиіс. Күйеудің жанында үш-төрт жолдасы болады, олардың жасы үлкені кәде үлестіру сияқты шаруашылық жағын басқарады. Бай күйеудің жолдасының ішінде әнші, күлдіргіш, сықаққой адамдары да болады.

Күйеу қалыңдықтың аулына келген соң қайындары шығып, ілуге әкелген малын көреді, егер оны аз деп тапса, немесе мал басында кемістік бар деп тапса, күйеу байғұсты ауылға түсірмей, кейін қайтарып жібереді. Күйеу қайын атасына оның көңіліндегідей ілу әкелуге тиіс, тек сонда ғана ол көңілді-құрметті түрде қарсы алынады.

Ашық түрде рұқсат етілген тәртіп бойынша келіп, қалыңдығын ең алғашқы рет көруге келген күйеу, шаруашылық жағынан қаншама есебіне жетік болса дағы, қалыңдығын көруге өте ынталы болғандықтан, қайын атасының² арсыз-ұятсыз талаптарына, көбінесе, еріксіз

¹ Күйеу қайын атасына, қайын енесіне, қайын ағасына және қайын атасының жасы үлкен тумаларына неке қиярға дейін жүзін көрсетпеуге тиіс, сондықтан олармен әлдеқалай кездесіп қалған кезде жасырынып қалуы не қашып кетуі керек (*Ы. А.*).

² Күйеудің алғашқы ұрын келуден бұрын қалыңдығымен көрісуіне қатты тыйым салынады. Егер қайындары ондай көрісуді сезіп қалса, онда күйеу сау кете алмайды, — қайындары оған айып салады, немесе, қолға түсіп қалса, сабап жібереді. (*Ы. А.*).

көнеді. Ақырында, аларын алып, көңілі тынған қайын атасы күйеудің ауылға келіп түсуіне рұқсат етеді.

Ауылдан екі шақырымдай жерге шатыр тігіледі, оған төңіректегі ауылдан күйеуді қарсы алуға шақырылған әйелдер жиналады. Шатырға қарай келе жатқан күйеу мен оның жолдастары әйелдер шатырдан шыққан кезде тегіс аттарынан түседі. Әйелдер жақындап келген кезде, күйеу бас иіп тәжім етеді. Сонан кейін қалыңдықтың жақын туысқандары оны қолтықтап, жолдас-жораларымен бірге күйеуге арнап тігілген кілем төселіп, жақсы төсек салынған шатырға әкеліп кіргізеді. Осы арада күйеу жолдастарының үлкені — отағасы әкелген кәделерінің бірқатарын әйелдерге үлестіреді: қалыңдықтың туысқандарына бүтін бір кесек матадан, басқаларына бір кезден, екі кезден әртүрлі мата береді, қалыңдықтың туысқандарының қыздарына көрімдік деп аталатын аса құнды кәделер беріледі. Екі тоғыз, яғни тоғыз-тоғыздан екі бөлек зат қайын атасына жіберіледі, онымен қатар, оған күйеудің әкелген аты ер-тұрманымен жіберіледі. Егер ол ат пен ер-тұрман ұнаса, қайын атасы алып қалады, ал ұнамаса, күйеуден ер-тұрманы сәнді жақсы ат талап етеді. Бұл осы жолы берілмесе де, қайын атасының көңілі толғандай етіліп, кейінірек беріледі.

Оған дейін қалыңдықтың ауылында мал сойылып той басталады. Ат шабыс, күрес, алтын қабақ ату сықылды қызғылықты сауықтар жасалады, домбыра тартылып, өлең айтылады, күйеуді, қалыңдықты және олардың ата-аналарын мақтаған жырлар жырланады, осынысы үшін ақындар сыйлық алады.

Бұл кездерде күйеу басқа қыздармен, келіншектермен үнемі шатырда отырады, бірақ мұның ішінде қалыңдығы болмайды. Олардың қай-қайсысы болса да күйеуден тәжім етуді талап етуге праволы, рұқсат

етілмей тұрып күйеу орнына қайта отыра алмайды. Әдетте әйелдер күйеуді ұзақ уақыт түрегелгізіп қояды, тәжім етуін талап етеді, ал егер күйеу мұны орындамаса, онда олардың кез келгені күйеуді шапалақпен тартып жіберуге не итеріп жіберуге толық праволы. Егер күйеуге бұл да әсер етпейтін болса, онда әйелдер ұрыс-керіс шығарып, тарап кетеді; мұның соңы жаманға айналады, мысалы, қайын атасы күйеуді қуып жіберуі мүмкін. Ал қазір осы дәстүр кейбір аңғарғыш қазақтардың арасында қалып барады. Күйеудің бұл арада көретін бар қызығы — қалыңдығының аулында болған осы күндерінің бәрін де ол күйеуге тілектес қыздардың арасында болады.

Күн кешке айналып, түн болады, қалыңдықтың ата-анасы әдеттегісінен ерте жатады; ал әйелдер қалыңдықты қасындағы басқа бір ауылға алып кетеді (бірақ күйеуге әзір жолатпайды).

Осы кеш сол ауылда бір үй әзірленеді. Оның қожасына күйеу ат мінгізуге, не шапан жабуға тиіс, бұл кәде «қызқашар» деп аталады. Осы үйде жұрт екі топқа бөлінеді. Оның бірі — кәдеге жалданылып алынған, күйеу жағын жақтайтын топ та, екіншісі — қалыңдық жағын жақтайтын топ. Соңғы топ қалыңдықты жасырып қояды. Күйеу жағы оны іздеп тауып алған кезде тартыс басталады. Бұл тартыстағы қалыңдық жағының мақсаты қалыңдықты қорғап, бермей қалу да, күйеу жақ топтың мақсаты қалыңдықты тартып алу болады. Ақырында біреулерінің қолы жараланып, біреулерінің бет-аузы даладай қан болып, киімдері жыртылғаннан кейін, әдетте, әрқашан күйеу жағы жеңеді, олар қызды тартып алып, оны жеңгелерінің қолына береді, қызды күйеуге алып барады.

Ауылда осы тартыс болып жатқан кезде, күйеу шатырдан қайын атасының үйіне апарылады. Қайын атасы

мен қайын енесі бұл кезде, жоғарыда айтқанымыздай, ұйықтап қалулары керек

Үйдің сол жағына, есікке таман күйеуге жақсы төсек төселіп, жібектен не басқа бір бағалы матадан жасалған шымылдық құрылады. Күйеу келіп, табалдырықтан аттай бергенде оған үш рет тәжім еткізеді де, үй ортасында жанып тұрған отқа әкеліп қолына сұйық май құйылған темір бақыраш береді. Күйеу бұл майды отқа құяды.

Май жалындап жанған кезде, кемпірлер от басына келіп, әуелі жалынға қолдарын тигізеді, сонан кейін маңдайларын, төстерін сыйпап тәубә етеді. Бұдан кейін күйеуді төсегіне отырғызып, тамақ береді, ақырында шет адамдардың бәрі кетіп қалады.

Қалыңдықты күйеуге алып келген кезде, әйелдер мынадай ырымдар істейді. Есік алдына келіп, өтірік өліп бір кемпір жатады. Күйеу оған аз ғана кәде береді, бұл кәде «кемпір өлді» деп аталады. Төсек жанында ит болып қалыңдықты төсекке жібермей тағы бір кемпір жатады. Оны қойғызу үшін және оны ол жерден кетіру үшін күйеу оған «ит ырылдар» деп аталатын кәде береді. Кемпір осы кәдеге риза болады да, үйден шығып кетіп қалады. Одан кейін жеңгелері қалыңдықты күйеуге алып келіп, оны күйеудің қасына отырғызады. Осы арада бір әйел олардың көрпесінің шетін көтеріп, жабайын деп отырғансиды, ол үшін ол «көрпе қимылдатар» деген кәде алады.

Осыдан кейін күйеу мен қалыңдық бір төсекке жатады¹.

Күйеу қайын атасының аулында үш күндей болып, өз аулына қайтады. Қайтарында қайындары оның үстіндегі киімдерін сыпырып алып, оның орнына шамалы киімдер кигізеді.

¹ Бұл арада бір ескерте кететін нәрсе — Мұхамбет діні неке кимай тұрып, күйеу мен қалыңдықтың бірге жатуына қатаң тыйым салады, Бірақ қазақтардың бұл жөнінде өз дәстүрі бар, сондықтан күйеудің, жоғарыда айтқанымыздай, қалыңдығымен бір жатуына ешбір кедергі жоқ (Бл. А.).

Сонымен, некелері киылып қосылғанша, күйеу, әйелдерге үлестіретін азды-көпті бағалы кәделер алып, қалыңдығына келіп-кетіп жүреді. Күйеу болып көрген қазақтардың бәрі дерлік неке қиылғанша қалыңдығына осылайша келіп-кетіп (қалыңдық ойнап. — *Ред.*) жүрген уақытын өз өмірінің ең қызықты, ең жақсы дәуірі деп есептейді.

Күйеу қалыңдығына ұрын келіп кеткеннен кейін, қалыңдықтың ата-анасы көптеген кілем, шапан, ішік, сықылды жасау әзірлей бастайды, зергерлерге сәукеле жасатады. Мұны келіншек бір жылдай киіп жүреді. Әкесі әзірлейтін басты-басты жасаулардан басқа, шешесі өзінің сүйікті қызына, әкесінен жасырып білезік, сырға, көйлек сияқты заттар әзірлейді.

Барлық қыздардың да жасаулары бірдей бола бермейді. Мысал үшін бұл жерде өзім білетін бір байдың берген жасауын айтып өтейін. Ұл-қызының жасауына: үй және жасау артатын 25 түйе, кәнауыздан, жібектен, жай маталардан тігілген 125 шапан, 50 кілем, оның 20-сы үлкен, қымбат кілемдер де, қалғандары орташа кілемдер; 25 ішік, оның біреуі жанат ішік, 10 түлкі ішік, қалғандары қарсақ, қасқыр ішіктер, бәрі де мауытпен, жібекпен тысталған; 300 сомдық отау, 5 ат, оның екеуі қызы мінетін жорға, жүз сомдық ат-тұрман, төсек-орын, бірнеше көрпе, көйлектер берді, бұлардан басқа тағы да, бағасы ең кемі 400 сом тұратын, аяқ-табақ, киіз сияқты шаруашылық заттар берді.

Қалай болған күнде де ұяты бар, ауқатты қазақтардың жасауға беретіні оның алған қалың малынан және күйеудің берген кәделерінен¹ кем болмайды. Мұның

¹ Қалың малға және басқа кәделерге күйеудің барлық дерлік мал-мүлкін сыпырып алып, ақырында оған келіншегі мен жалаң отауын ғана беретін жағдайлар да болады. Кедей күйеулер бұған наразылық білдіріп, қазақ әкімдеріне шағынса да, ондай наразылықтар, қазақ дәстүрі бойынша, қабылданып, қанағаттандырыла бермейді (*bl. A.*).

тек бір жаман жері: қызының келешек үй жұмысының керегі үшін емес, ата-аналарының өз даңқы үшін берілген бұл жасаулар, қалың малға төленген қолма-қол ақшалар мен малға қарағанда, жас қосылған ерлі-зайыптарға оның оннан біріндей де пайда келтірмейді. Кейбір қазақтар малының көбін қалың малға, ілуге және басқа кәделерге беріп, ақырында өзі қатты жоқшылыққа ұшырайды. Қалыңдығымен келген жасау оның шаруасын көтере алмайды, ол жасаулардың да жартысына жуығы дерлік келіншек түскен күндері-ақ, әдет бойынша туған-туысқандарына үлестіріліп беріледі.

Әкесі баласын үйлендіруге бел байласа (атастырғаннан кейін бір жыл өткен соң), онда оған «той малы» деп аталатын тағы да 30 – 40 – 50 жылқы айдатып, оның үстіне әйелдерге арналған, ілу ілгенде берілетіндей, басқа да заттай кәделер беріп, қасына жолдас ертіп күйеу баланы қалыңдығының аулына жөнелтеді. Келіншектің отауына керек киіздің жартысын күйеудің өзі береді. Той малы, кәделер тағы басқалардың үстіне күйеу қайын атасына «сүт ақы» деп бір жақсы түйе беруге тиіс, сонымен қатар, «жаныма жақсы» дейтін тағы бір кәде беруге тиіс, бірақ бұл кәде ешкімге деп арналып берілмейді.

Күйеу қалыңдығын алайын деп келген кезде, қалыңдық әкесі, ілу іле келгендегідей, айдап келген малын жаратпаса, құдасының өтінішін қабылдамауы мүмкін (мұндай жағдайлар да кездесе береді). Бірақ, әдгімені ұзарта бермеу үшін, күйеуді қабылдады делік.

Ұзақ уақыт әбігерленіп тойға дайындалғаннан кейін (бұл дайындық кейде екі-үш айға да созылады), ақырында, неке қиятын күн де келіп жетеді. Бұл күні той жасалып, ат шаптырылады, балуан күрестіріледі жоне тағы да басқа сауықтар болады. Той өткен соң ұзатылатын қыз, апа-сіңлілерін, жеңгелерін және басқа қыздарды қасына ертіп алып, туысқандарын ара-

лап танысады. Әрбір туысқан және жақын-жоралары таныса келген қызға сыйлық беруге тиіс: біреулері кілем, біреулері шапан береді, ал кейбіреулері бірнеше кілем, шапан, ішік береді. Сол күні кешкісін төңіректегі ауылдың барлық жастары ұзатылатын қыздың үйіне жиналып — ойын-сауық жасайды, өлең айтады, домбыра тартады, ән салады, қыз бен жігіт айтысады — қыз жеңілсе жеңген жігітке орамал береді, жігіт жеңілсе қызға шапан кигізеді. Бұдан кейін барып неке қию¹ дәстүрі істеледі. Осы жерде ғана, жұрттың ұмытқан нәрсесі жаңа есіне түскендей, екі куә алдында қалыңдықтан оның осы ұзатылғалы отырған күйеуіне шығуға ризашылығы сұралады. Некелесушілер көбінесе үндемейді, олардың үндемегені риза болғаны деп, молда неке қиюға кіріседі. Неке қиылған күннің ертеңіне қыз жағы күйеудің жолдастарын шақырып, оларға жасауға берілетін бұйымдарды көрсетеді. Сонан кейін бұл бұйымдар түйеге артылып, келіншектің қайын атасының аулына қарай жөнелтіледі де, келіншекке ат ерттеледі. Қыздың әкесі, шешесі, ағайіндері және басқа туысқандарының бәрі ең соңғы рет кұшақтасып қоштасады, сыңсу басталады. Бұл күні туысқандарының шын көңілімен жылаған көз жасы көл болады, ал ұзатылған қыз бейшара бәрінен де көп жылайды; қыздың қасындағылар оған: тақияңды тастап, сәукеле ки деп көп жалынады, қыз бұған көпке дейін көнбейді, бірақ киер күні жеткен соң не шара, жеңгелері оны жас келіншекше киіндіріп, жөнелтеді.

Қызын күйеуінің аулына дейін, әдетте, шешесінің өзі шығарып салады, қыздың шешесі ол ауылда үш-төрт күн болып еліне қайтады. Қыздың шешесіне құдалары ат мінгізіп, түйе жетектетіп, оны шығарып салады.

1 Неке қиюды молда Мұхамбеттің діні жолымен өткізеді, сондықтан қазақ дәстүріне қатынасы жоқ нәрсе болған соң, оны бұл арада суреттеп жатуды артық деп санаймын (*Ы. А.*).

Келіншек түскен күні ауылға олардың тойын тойлауға, келіншекті және оның жасауын көруге жұрт жиналады. Келіншектің отауы атасының үйінің оң жағынан тігіліп, отау ішіне жасаулары ілінеді. Келген жұрт оны көріп, біреулер мақтайды, біреулер сараң екен деп, келіншектің әкесін сөгіп кетеді. Жас жігіттер келіншек отырған шымылдықтың ішіне кіріп, келіншектің бетіне жапқан пердесін көтеріп қарайды, оның киімін¹ көреді.

Кешке келіншекті атасының үйіне әкеліп кіргізеді. Келіншек келерден бұрын ол үйге қонақтар, күйеудің барлық туысқандары, жыршылар жиналады. Келіншектің ең алғаш атасының үйіне келуі мынадай түрде болады: екі әйел оны екі жағынан қолтықтап, бір топ әйел оған ере келіп үйге кіреді. Келіншек табалдырықтан аттаған бойдан, ошаққа жеткенше тізесін бүгіп үш рет сәлем етеді, содан кейін үй ортасында жанып тұрған отқа май құяды (бұл майды қатындардың бірі дайындап тұрып, сол жерде келіншекке бере қояды). Лапылдап жанған майдың жалынына кемпірлер қолдарын тосып: «от — әулие, май — әулие» деп беттерін сипайды. Осыдан кейін келіншекті үйдің сол жағына, есікке таман апарып отырғызады. Сол кезде жыршы беташар өлеңін айтады. Онда: «Атаңды сыйла — ол сенің әкең, енеңді сыйла — ол сенің шешең, күйеуіңді сыйла — ол сенің қожаң, өсек айтпа» деген сияқты өсиеттер айтылады. Жыршы оқтын-оқтын «қайын атаңа бір сәлем» не басқаларын айтып, соған «бір сәлем» деген кезде, — келіншектің қасында отырған әйел келіншектің бетіндегі бүркенішін бір көтеріп, қайта жабады, келіншек тұрып, сәлем етеді. Әрбір осындай сәлемнен кейін, сәлем арналған адам, осы сәлем үшін беретін кәдесін жариялауы керек. Қайын атасы айғыр үйір жылқы, туысқандары ша-

¹ Келіншек түскен кезінде бетіне перде жамылып жүреді. Бүркенішін тек бір ай, екі ай, не одан да көбірек уақыт өткеннен кейін ғана алады (*Ы. А.*).

пан атаулары мүмкін, т. с. с. Беташардан кейін әйелдер келіншекті өз отауына апарып енгізеді, тек содан кейін ғана ұзақ күнге шаршаған келіншек шамалы демалуға мүмкіншілік алады. Жасаудың ең жақсыларын, қайын атасы алады, қалғандарын, бір-бір шапаннан, ішіктен және басқа заттан, күйеудің өзге туысқандарына үлестіреді.

Қорыта келе бір айта кетерлік нәрсе: келіншек өзінің түскен күнінен бастап, екі-үш жыл бойы қайын атасына, күйеуінің және басқа да жасы үлкен туысқандарының бәріне көрінбейді. Олардың үйіне барса, оның төріне шықпайды, есік жақта болады. Қайын ағаларымен әлдеқалай кездесе қалса, жүзін тайдырады, сәлем етеді, сәлем еткені үшін қайын ағалары оған: «көп жаса» деп алғыс айтады. Ал онан соң, келіншек өзінің күйеуінің ер-әйел туысқандарын шын атымен атай алмайды, сондықтан олардың әрқайсысына өзінше ат қойып алады. Бұл дәстүрдің қандай екенін мына бір күлкі әңгімеден айқын түсіне аласыздар:

«Бір қазақтың бес ұлы болыпты. Олардың аты: Көл, Қамыс, Қасқыр, Қой және Пышақ екен. Бір күні келіні суға барса, көлдің ар жағында, қамыстың бер жағында қасқыр қойды жеп жатыр екен. Сонда келіні ауылға жүгіріп келіп, «Сарқыраманың ар жағында, сылдыраманың бер жағында маңыраманы ұлыма жеп жатыр, тезірек жанығыш пен кескішті жеткізіңдер», — депті.

Ы. Алтынсарин.
1870 жыл.

1887

Ф. Д. СОКОЛОВҚА

Аса сүйкімді досым Федор Демьянович!

Сіздің, үй ішіңіздің бақытсыздыққа ұшырап қалғанына қабырғам қайысады бірақ Алланың ісіне не шара. Әйеліңіздің қиналмай тыныш өмір сүруіне барлық шараны қолданыңыз. Ойда жоқ жерден шығыңданып қалғандырыңыздан, мен Сізге қолымнан келгенінше жәрдем етуге тырысармын.

Сұраған ашық хатыңызды жіберіп отырмын, ал егер атбасына 1¹/₂ тиыннан артық ақша сұрайтын почта ұстаушысы тап келе қойса, Сіз олардың сұрауына көнбеңіз, табанды болыңыз, ақырында келіп олардың өздері-ақ айтқаныңызға көнеді. Ашық хатта мен Сізді қызмет бабында шақырамын деп жаздым, шынында да біз мұнда қызмет жөнінде сөйлесерміз.

Әйеліңіздің тез жазылып, үй ішіңіздің қайтадан қалпына келуіне шын жүрегіммен тілектеспін.

Телеграммаңызға мен сол бойда-ақ рұқсатымды білдіріп жауап қайырғанмын. Оны Сіздің алған-алмағаныңызды білмеймін.

*Сізге шын берілген
Ы. Алтынсарин.*

*1887 жыл, 5 январь.
Қостанай.*

Аса қадірлі Николай Иванович!

...Менің мектеп жұмыстарым орталық мектептерде, Құдайға шүкір, жақсы жүріп жатыр. Әйтеуір, бізде болғандардың бәрі де және екі класты мектептерімізді бітіргеннен кейін оқушыларымыз барып түскен оқу орындарының бастықтары да осыны айтады. Жуырда бір қуаныш хабар алдым: қазір біздің төрт оқушымыз оқып жатқан Красноуфимскідегі реальное училищенің директоры біздің оқушыларымыздың қабілеттілігін тамаша мақтап, мұны дәлелдеу үшін округтің попечителіне олардың істеген заттарының үлгісін — былғары мен сабын — жіберіпті. Қазақтарға мұндай өнер үйретуді Василий Владимирович екеуіміз қоймай жүріп енгізген едік. Ал попечитель өз тарапынан әлгі заттарды министрге жіберіпті. Бұл қазақ балаларының реальное училищеде оқи бастағанына алты ай ғана болды. Біз, Василий Владимирович екеуіміз, қазақтардың арасынан бастауыш орыс мектептерінің ашылуын, бұларды жақсы бітіргендерінің бірқатарынан: 1) басқаларға орыстың тілі мен жазуын үйретуші етіп шығаратын оқуға; 2) тері илеу, сабын қайнату, майшам жасау және қазақтардың мал шаруашылығынан түсетін жүн-жұрқадан жай мата тоқу сияқты өнер үйрететін практикалық мектептерге жіберілуін сұрап келеміз. Ал қазақтардың тез қадаммен отырықшылық тұрмысқа көшіп жатқанын еске алып, халыққа осы жөнінде көмектесу мақсатымен ағаш ұсталары үйретілетін ерекше, тек қана ерекше екі-үш қолөнері мектептерін ашуды ұсынып едік. Міне енді, біздің бақытымызға, бұл алғашқы тәжірибеміз жақсы жеміс беріп отыр. Торғайда ашылған Яковлев атындағы қолөнері мектебінде ағаш ұсталары және киім тігу (машинамен тігу) жұмыстары қазір өте жақсы жүріп жатыр. Бірақ біздің күнәміз бастаудан әрі аяғымызды бастыр-

май отыр¹. Болыстық мектептер туралы әзір ешбір ресми хабар жоқ. Басқа жобаларымыз да тоқтап жатыр, бұл — қараңғы адамдардың айыбы емес, сауатты адамдардікі... Біздің ісіміздің жайы осындай!..

Бұл арада Сіздің алдыңызға бір тілек қойып мазаңызды алайын деп отырмын. Сіздің жас таныстарыңыздың ішінде арнаулы қолөнері мектебін бітірген ағаш ұстасы немесе ұста-токарь бір адам жоқ па? Бұл сабақтарды оқытып жүрген оқытушымыз май айында бізден кеткелі жатыр. Егер қолайлы бір оқытушыға меңзесеңіз, ал ол бізге келуге қарсы болмаса маған арыз жаздырып жіберсеңіз, бұл бізге істеген үлкен қайырымыңыз болар еді. Ана жолы Сіздің маған Қазаннан ұсынған екі оқытушыңыз жайында амалсыз сөзімнен шықпап едім, бірақ бұл жолы олай болмайды. Оның жайы басқаша еді. Мен онда бастықтарымыздың ауызша берген уәдесіне сеніп, Қостанайға келіп қоныстанған орыстардың балалары үшін жуырда басқа бір екі класты мектеп ашамын ғой деп ойлап едім. Бірақ бұл мәселе әкімдеріміздің әрқашан да істеп отыратын кесірінен әлі күнге дейін шешілген жоқ. Мұның себебінің не екенін де білмеймін, бірақ жұрт бұл мектеп ашу мәселесін әкімдер көтермей, оқу бастықтары көтергендіктен ғана тоқтап жатыр деседі. Бұл оқытушылардың біреуі, қалай болған күнде де, май айында керек болады. Мен Сіздің қайырымдылығыңызға сенемін. Өзімнің алғашқы өтінішімді еріксіз орындай алмасам да, Сіз оны жіберерсіз деп ойлаймын. Қолөнері мектебіне татар тілін білетін оқытушы табылса жақсы болған болар еді, бірақ ондай оқытушы табылмайды ғой. Сондықтан, қазақ не татар тілін білмейтін, орыс оқытушысымен де қанағаттана береміз. Қолөнері мектебінің оқытушысына 400 сом жалақы береміз, ал пәтер, отын, шам тегін беріледі.

¹ Бұл жерде автор орыстың «Рай бы рай, да грехи не пускают» («Пейішке барғым-ақ келеді, бірақ күнәм жібермейді») деген мақалын пайдаланып айтып отыр. — *Ред.*

Александр Павловичке көп-көп сәлем айтыңыз. Смоленский мырзалар мен Смоленская ханымдарға, Николай Алексеевичке сәлем айтыңыз. Мен олардың алдында кінәлімін, өйткені осы уақытқа дейін хаттарына жауап берген жоқпын. Әзірге ұрса берсін, бірақ егер Сіздің білетін адамыңыз жоқ болса, қолөнері мектебіне оның да оқытушылар тауып беруін сұраймын.

Мен бұл мылжыңмен Сізді жалықтырып жіберген шығармын, сондықтан жазуымды тоқтатып, Сізге және Екатерина Степановнаға мың сан құлдық айтумен хатымды аяқтаймын.

*Сізге шын берілген
Ы. Алтынсарин.*

*1887 жыл, 19 март.
Қостанай қаласы.*

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Менің процент (пенсия — *Ред.*) қағаздарым жөнінде сіңірген көп еңбегіңіз үшін Сізге қандай алғыс айтарымды біле алмай отырмын. Бірақ бұл істеген қайырыңыз Құдайдан қайтар, өйткені Сіздің бұл сіңірген көп еңбегіңіз менің сәби балаларымның напақасы. Олар ержетіп, адам болғанынша мен тірі боламын ба, болмаймын ба, — Құдай біледі ғой. Ал, өз тарапымнан айтарым, Қайырымды Василий Владимирович, мен Сіздің мәңгі адал қызметшіңізбін. Егер керек бола қалса, мен де Сіздің қызметіңізге дайынмын.

Қазақтардан оқып жатқан жас оқытушылар ойымнан кетпейді. Бұл дүниенің күштілерімен күресуге әлім келмей, мен енді қарсыласуды қойдым, сөйтіп, болыстарға оларды пәсір етіп алыңдар деп қана отырмын. Сіздің егер қазақтар оқытушылардың пәтерін, отынын, жарығын, қызметшісін өз міндеттеріне алатын болса, онда жалақы табуға болар еді деп үміт берген сөзіңіз бойынша мен бай қазақтарға

осы шығынды өздерің көтеріңдер дегенді айтып көрсем қайтеді деген ойға келіп отырмын. Бірақ мұның өзіне де жылына 400 сомға жуық ақша керек болғандықтан, мұндай үнемі беріп тұратын шығынды мойнына алатын кісіні табу қиын. Қазақтардың арасында капиталистері жоқ, сондықтан оларда мұндай игілікті жұмыстың бәрі үй басына ақша салу арқылы ғана істелуі мүмкін, мұндай істі олар істеп те отыр. Онсыз да болыстық мектептерге деп жиналып жатқан алым аз емес, мысалы: Николаевск уезіне жылма-жыл 20 мың сомдай ақша жиналады. Сондықтан, тағы бір алым аламын деу — қолайсыз да және оны губернатордың ғана рұқсатымен жүргізуге болады. Ал губернатордың бұған рұқсатын бермейтіндігіне күмән жоқ. Сөйтсе де, Василий Владимирович, қазына тарапынан қандай жәрдем болатынын және әрбір оқытушыға қандай жалақы берілуі мүмкін екенін хабарлаңыз. Мүмкін, бір-екі немесе үш, оқушылар қатынап оқитын мектеп ашып қалармыз. Олардың біреуін анық ашамыз, ол менің үйімнің жанында болар. Оған мен Красноуфимскідегі реальное училищені бітіретіндердің біреуін шақырғалы отырмын.

Осы күзде, сентябрьдің 2-сі шамасында, мен әуелі Орынборға, сонан Ақтөбеге және одан да әрі бармақшы едім. Ал егер ол жаққа тап сол кезде Сіз де баратын болсаңыз, онда менің баруым керек болар ма екен? Сондықтан Сізді Қостанайдан күтіп алсам деймін; өйткені, мен ол жақтан, емтихан жұмысына қатынасып, жуырда ғана келдім. Мен бара қойсам, қызмет жөнінен де және өз басыма тиісті бір жұмыс жөнінен де попечительмен сөйлесейін деп едім. Ол сөйлесейін дегенім — менің оқытушы болған және тілмәш болған уақыттарым мемлекеттік қызмет есебіне кіре ме екен, соны білейін деп едім, ал егер кірмейтін болса жұмыстарда болған уақытымды мемлекет қызметі есебіне кіргізу жөнінде

өтініш жасауын сұранайын деп едім, өйткені, мұндай іс басқа мекеме салаларында аз емес. Менің қазіргі жұмыс жағдайымда әртүрлі киыншылыққа дайын болу үшін, өзім туралы осындай ізденуді өте керек деп білемін... Бұл жөнінде Сіз маған бірер ақыл бермес пе екенсіз?

Әртүрлі өтініш айтып Сіздің басыңызды да қатырып болдым-ау. Кешіре көріңіз. Өзіңіздің жұбайыңызға менен жалынды сәлем айтыңыз.

Сізге шын берілген қызметшіңіз.

Ы. Алтынсарин.

Осы хатыммен бірге *доверенность* жіберіп отырмын.

Я, ұмытып бара жатыр екенмін ғой. Бірғызда қыздар мектебін ашу үшін августың аяғында сонда боламын. Оның үстіне, Бөрте болысында болыстық мектептің ашылуын тездету үшін Елек уезінде де болуым керек. Бұл мектепті ашуға рұқсат алынды. Бұл мәселелер осында губернатор келгеннен кейін әбден анықталмақ. Губернатордың Қостанайға келуін июньнің онына күтіп тұрмыз. Көшіп келген орыстардың балалары үшін мектеп ашу жөнінде губернатормен Караулов та, мен де сөйлесетін болдық. Губернатор кеткеннен кейін, істің ыңғайына қарай, біз қалай көрісетінімізді, менің Сізді Қостанайда қалай кездестіретінімді Сізге хабарлармын. Қостанайға келуіңізді қатты тілек етемін.

1887 жыл, 28 май.

Костанай.

А. А. МОЗОХИНГЕ

Сізге, сүйікті досым Арсений Андреевич, көп-көп сәлем. Сіздің сауда өндірісі жөніндегі ісіңіз попечительдің бекітуіне жіберілді. Одан хабар алысымен Сізге дереу жеткіземін. Бұл істі мен өзімде қалдырып, попечительге мүлде жібермейін деп едім, өйткені, бұрынғы жылдардағысынша, палата оны сұратпас деп едім. Бі-

рақ ол оны сұратқан соң — менің тапсыруым керек болды. Сондықтан, қазір кеш те болса ол істі жіберіп отырмын. Әзірге бақылау палатасына сауда кітаптары маған жіберіліп еді, оларды одан қайтарып алғалы жатырмын деп хабарлап қойыңыз. Жас ханымыңызға менен сәлем айтыңыз. Емтиханды оқушылардың қалай бергенін жазыңыз.

Иван Спиридоновичке, Е. Ф. атайға және Мария Васильевнаға сәлем айтыңыз. Осы жылы июльдің 15-де Ақтөбеде болғым келіп отырғандықтан, оқу жұмысы жөнінде кеңесуімізге керек болып қала ма деп Иван Спиридоновичтің демалысын 15 күнге қысқартып отырмын. Егер ол басқа бір жаққа ауысқысы келетін болса, мұны маған күн ілгері хабарлауыңызды өтінемін. Әйтпесе, кейін оны ауыстыра алмаймыз, өйткені, мектепті оқытушысыз қалдыруға болмайды.

1887 жыл, 2 июньде алынды.

(Мұны хатты алған адам жазған. — Ред.)

Сіздің Ы. Алтынсаринныңыз,

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Біздің мектеп жұмыстарымыз және губернатормен қырғи қабақ болып жүргеніміз күтпеген жерден оңға қарай бет алып отыр. Қостанайда болған кезінде ұлы мәртебелі бастығымыз мені және уезд бастығын Николаевскі уезінде екі, Торғай уезінде бір, Ырғыз уезінде бір және Елек уезінде бір мектеп ашу жөнінде өзіне ұсыныс беріңіз деп асықтырып еді; оның үстіне, Қостанай орыс мектебіне қаражат көмегі жөнінен де ұсыныс енгізуге асықтырып еді. Мен мұның бәрін де тез орындадым. Ол кісі маған: Орынборға барысымен болыстық мектептерге үй жалдап алуға және оларды ұстауға сұралып отырған ақша мәселесін тез шешіп бе-

рейін деп уәде берді, Ал бұл жобаның бәрін іс жүзінде орындап шығу үшін мен, бұл жөніндегі бұйрықтардың келуіне қарай, август айының басында немесе ортасында облысты аралап қайтуға тиіспін.

Ал Ұлы мәртебелі бастықтың берген уәделері орындалғанға дейін мен Сізден, қымбатты Василий Владимирович, Ырғыздағы қыздар мектебіне бір оқытушы әйел тағайындап жіберуіңізді сұрар едім. Өйткені, осы уақытқа дейін Воронцовадан ешбір хабар жоқ. Ол, сірә, Ырғызға келгісі келмейді ғой деймін. Бұл мектепті ашу үшін мен әрі кетсе августтың орта шенінен қалмай Ырғызға барамын. Ырғызда немесе августтың аяғында Елек уезінде біз кездесе аламыз ба? Мен Сізге бүкіл уезді аралатар едім, ал онан кейін Қостанайдағы менің үйіме келіп демалар едік.

Ал егер маған хат жаза қойсаңыз, онда ең әуелі, Қостанай мектебіне қаражат жәрдемін алу жайында попечительдің де өтініш жасауына көмегіңізді тигізуіңізді, одан кейін осы жөнінде маған хабарлауыңызды өтінемін.

Евпраксия Васильевнаны аса құрметтейтінімді білдіремін.

*Сізге шын берілген бағынышты
пендеңіз Ы. Алтынсарин.*

*1887 жыл, 10 июль.
Костанай.*

Ф. Д. СОКОЛОВҚА

Көптен бері Сізге хат жазбағаным, қымбатты досым Федор Демьянович, ренжімеңіз. Хат жазбаған себебім, Қостанайда ашылатын орыс мектебі жөніндегі мәселе осы уақытқа дейін шешіліп болған жоқ, бұл мәселенің жауабы бүгін болмаса, ертең келер деп күтіп отырмын. Оның бержағында, мынадай да жағдай болып қалды: егер уезд начальнигінің тілмәші болып кіре алатын болса, Маужан Байжиенович оқытушылық қызметті тастағысы келіп жүр. Ал бұл жұмыс қазіргі тілмәш Қаржасов мырзаның уездік басқармаға іс жүргізуші

болып тағайындалуына байланысты, бұл жөнінде губернатор уәдесін берген көрінеді. Бірақ осы шытырманшатақтар әлі шешіліп болған жоқ. Сондықтан, мен Сізді шын көңілімнен қуантқым келсе де, қуанта алмай отырғанымды өзіңіз де түсінетін боларсыз.

Бірақ, үмітіңізді үзбеуіңізді өтінемін, онан соң, егер өзі тілемейтін болса, әйеліңізді алып кетпеуіңізді сұраймын, Қостанайда мектеп ашу мәселесі немесе Байжиеновты тілмәш етіп тағайындау мәселесі, қалай болған күнде де, сентябрьден қалмай, немесе, ең әрі кеткенде октябрьден қалмай, Орынборға өзім барғанымда, бір жайлы болып шешілуі керек.

Бірғызда қыздар мектебін ашу үшін август айының орта шенінде сонда барғалы отырмын. Сонда көрісерміз. Әзірге сау бола тұрыңыз. Әйеліңізге менен сәлем айтыңыз. Шын ықыласыммен оның аман-есен болуын тілейтінімді айтыңыз. Ол кісі уайым жемесін. Күйеуін, о кісінің қалауы бойынша, қазір болмаса да жуық араның ішінде орналастырамын.

Асығып отырмын, досым, хатымның тәртіпсіздеу жазылғанына кешірім етіңіз.

Өзіңіздің Ы. Алтынсариниыңыз.

*1887 жыл, 5 август.
Костанай.*

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Сізбен соншалықты жолыққым келсе дағы, биылғы жылы ешбір кездесе алмай, талай рет опынып қалдым: Сіз көктемде бізге келмекші едіңіз, келе алмай қалдыңыз, Сізбен Орынборда көрісемін ғой деп барып едім, менің алдымда ғана кетіп қалыпсыз, ал мен Елек уезінен кетісімен Сіз сонда келіпсіз. Осындай да өкінішті жағдайлар бола береді екен!

Сіздің маған деген жалпы ықыласыңыз үшін және биыл менде мектеп жұмыстарымның жақсы жүріп жатқанына қуанатыныңызды білдіріп жазған хатыңыз үшін шын ниетіммен рақмет айтамын. Шынында да, бұл жолы облыс бастығы маған жақсы ықылас көрсетті, қойған мәселелерімнің бәрін мақұлдап, тез шешіп берді; мен, тіпті, өз құлағымға өзім сене алмадым; «үріккен қарға бұтадан қорқады» дегендей, мұның бәрі жақсылыққа көрінсе игі еді, басқа бір астыртын ойлары жоқ па екен деген ойға да келдім. Сөйтсе де, өзіме керекті рұқсаттарын алғаннан кейін «темірді қызған кезінде соқ» дегендей, істі тез орындап тастадым. Сонымен, қазіргі ашылып отырған үш мектептің үстінде, декабрь айында Николаевск уезінен тағы да екі мектеп ашқалы отырмын. Әзірге олардың шаруашылық жабдықтары мен оқу құралдары дайындалып жатыр.

Сіздің орыс балалары үшін Ақтөбеге үшінші оқытушы тағайындағаныңыз өте жақсы болған екен; өйткені, осы жылы қоныс аударып келуші орыстар көбейіп жатыр, ал бұрын орыстар жоқ, бар болса аз болатын. Сондықтан, мен Ақтөбеде тым болмаса ер балалар үшін бір класты орыс мектебін ашу жөнінде уезде, облыс бастықтарына қағаз да жазып едім. Ал Қостанай халқы үшін мектеп ашу туралы мәселе әлі күнге аяқталмай отыр. Енді облыс бастықтары жағынан істелетін істің бәрі істелді, оны осы почтамен попечительге хабарлап отырмын. Бірақ мұнда істі Ақтөбедегідей жүргізу мүмкін емес, өйткені 20 мыңдай халқы бар жағдайда өз алдына мектеп керек, мұнда 200—300, ал егер мүмкіндігі болатын болса 1 000 орыс оқушы табылады, ал екі класты орыс-қазақ мектебіне қазірдің өзінде де орыс балалары сыймай кетті. Оның үстіне, губернатордың қатты тапсыруы бойынша, олардың жанынан қол-өнері бөлімдерін де ашқалы отырмыз. Губернатордың айтқанына бұдан былай қарсы шыға беруге де болмайды және бұл пайдасыз да іс емес.

Биылғы жылы әртүрлі жағдайлармен біздің мектептерімізде көптеген оқытушылар ауыстырылды. Олардың Р. Ч-дан басқасының бөріне әзір ризамын. Бұл бір есалаң, оңбаған адам екен; егер ол менен басқа біреуге кездесе, оны әртүрлі қара істері үшін осы уақытқа дейін 30 рет сотқа берген болар еді. Бірақ, оны қағаз жүзінде қаралап жату маған ұят қой; сондықтан, оны өзінің өтініші бойынша қызметтен босатып жібердім. Оның үстіне, ол өзі де, мен оны босатқысы келмейді деп губернаторға шағым беріпті. Губернатордың мені жаратпайтынын есіткеннен кейін, оған осындай шағым беруінің өзі жақсы іс емес қой. Тіпті, ақыр аяғында, орнына басқа кісі келген кезде, ол мектептің осы жаңа меңгерушісіне өз бетімен ісін тапсырмғпты. Оның қызметтен босатылуы жөнінде мектептің жаңа меңгерушісіне емес, оның өзіне жазу керек еді деп дәлел айтыпты. Мен тіпті бұл сияқты оңбаған, өз бетімен кеткен еркек туралы айта беруге де арланып отырмын.

Сіздің Бөрте мектебіне соға кете алатыныңызға қуанып отырмын. Мектеп ашылған кезде мен онда екі тәулік болып, оқу жұмысын бастатып жібердім. Бірақ оқытушы қазір жұмысын қалай жүргізіп жатқанын айта алмаймын. Сіздің кеңесіңіз бен нұсқауыңыз оның жұмысының жемісті болуына себепкер болар деп ойлаймын. Ол тек жалқау болмаса игі еді деп қорқамын, тым кербездеу өзі Асауов, бұл жеңілтектіктің белгісі ғой.

Евпраксия Васильевнаға менің аса құрметтейтінімді білдіріңіз. Балаларыңызға менен сәлем айтыңыз. Қалай болған күнде де көктемде Сізді Қостанайда көрермін және өз басым жөніндегі істеген жақсылығыңыз үшін көзбе-көз шын жүрегімнен рақмет айтармын деп сенемін...

*Сізге шын берілген қызметшіңіз
Ы. Алтынсарин.*

*1887 жыл, 27 ноябрь.
Қостанай.*

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Қымбатты Василий Владимирович!

Жаңа губернатор да, ақырында, келіп кетті. Жұрттың бәрі ол жайында жақсы пікірде қалды. Ал мектеп мәселесі жайында ол менімен әбден толық сөйлесті, айтқанымның ешбіреуін есінен шығарып жібермесін деп, мен оған айтқанымды әдейі жазып та бердім. Ол запискада облыста оқу жұмысының барысы, училищелердің мұқтаждары туралы, жаңадан керекті оқу орындары мен оқу жұмысын жақсартудың шаралары жөніндегі өз ойларым туралы толық жазып бердім. Маған өте риза болып қалған сияқты; тіпті, менімен көріскенге дейін уезд начальниктерінің ұсынысы бойынша жасаған кейбір бұйрықтарын да өзгертті. Тек Ақтөбе мектебінде ғана Спиридоновтың өзі және оның шәкірттері, мысалы, глобустың не екенін білмей қалып ұятты болды, деседі. Жоғарғы класс оқытушыларының мұндай болмашы заттарды білмеуі, әрине, мүмкін емес; бірақ сауал қоюдың түрі, оқушылармен және тіпті, оқытушылармен де сөйлесудің түрі үлкен мәселе ғой; олардың қай-қайсысының техникалық мектеп ашу, не тым болмағанда уезге сонда қорқып, сасып қалуы мүмкін. Оның үстіне К. де Спиридоновты жек көреді. Ол (К) өте мисыз адам (әдепсіздеу айтқаным кешірім етерсіз), қиқаң шығарғыш, ашуланшақ өзі ешнәрсенің парқына түсінбейтін болса да, әр нәрсеге араласа береді, өзінің түсінуінше қарапайым, жай адамның қандай да болса бір қарсы пікірде болуын өз басының жоғары дәрежесіне кемістік келтіру, абыройын төгу деп біледі, — ондай бастық деген, сор ғой, бірақ амалың не? Сондықтан мен губернаторға уезд бастықтарының мек-

тептің ішкі тұрмысына араласуының, жалпы алғанда, қажеті жоқ сияқты дегенді ауызша да, запискамда да еппен, сыпайы түрде ескертіп қойдым. Сөз арасында губернаторға: біздегі кітап түптеу ісі – үйде істелетін іс, ол үшін біз ешкімнен ешқандай қаржы сұрағанымыз жоқ, ал ана жүз сом дегеніңіз әрбір мектептің жалпы сметасынан жұмсалып отырылады, дедім; ал онан соң, мұндай колөнерінің мектеп шаруашылығына өте пайдалы екенін, өйткені, оқу құралдарының бәрін оқушылардың өздері түптеп алатынын, сөйтіп, ол бізді жаңа кітаптар алу шығынынан, мұқабасы жоқ болғандықтан оқушылар қолында тез жыртылып қалатын кітаптарды жылмажыл сатып ала беруден құтқаратынын айттым; етікшілік өнері де қазақтарға мектептің көмегісіз де өте таныс өнер екенін түсіндірдім. Губернатор менің айтқандарымның бәрін де мақұлдай берді, сөйтіп, жүрерінде уезд басшысы бір-бір техникалық мектеп ашу, не тым болмағанда уезге сондай екі мектеп ашу жайында пікіріңізді тапсырыңыз деп сұрады; мұны мен оған запискамда да жазған едім. Бұл пікірлерімді мен Орынборға барған соң тапсырамын ғой деймін, ол жаққа август айының орта шенінде барғалы отырмын. Менің ойымша бастауыш мектептер әзірге жеткілікті, оларды тек нығайтып, оқу істерін ойдағыдай жүргізуге бағыттап отыруымыз керек. Ендігі жерде, Министерствоның көрсеткеніндей, жаңа типті техникалық немесе ең кемі өнеркәсіптік мектеп ашу, ол мектептерде былғары илеу, сабын қайнату сияқты мамандықты үйрету, ол өнерлерді үйрететін оқытушыларды қазақтан даярлау үшін, қажет болса Красноуфимскі реальдық училищесінде стипендия мөлшерін көбейту жайын қазірден ойлаған пайдалы болар еді. Осы мәселелер жайында мен Сізбен жайғасып отырып сөйлескім, ақылдасқым келеді.

Орынборға август айының ортасына таман барамын. Жоғарыда айтылған жобаларым туралы жұмысымды

бітіргеннен кейін, сол жақтан Ақтөбеге, онан Қостанайға барамын. Апрель айының ішінде үш уездің — Торғай, Ырғыз, Николаевск уездерінің жаңа, ескі мектептерінің бәрін аралап шықтым, тек Електе ғана бола алмадым; өйткені балам сырқат деген телеграмма алып, қайтып кеттім; балам сүзек екен, әрең жаны қалды. Қазір ол, Құдайға шүкір тәуір болып кетті, енді ат құлағында ойнап, шауып жүр.

Ал егер біздің облысты араламақ болсаңыз, Орынбордан бірге шыққанымыз жақсы болар еді.

Уезде де, облыста да, жалпы алғанда, жайшылық; астықтың шығысы жақсы, елдің малы аман.

Жаза қойғандай басқа ешнәрсе жоқ. Сіздің жұбайыңызды аса құрметтейтінімді білдірем, ал Сіздің өзіңіздің шын берілген қызметшіңізбін.

Ы. Алтынсарин.

*1888 жыл, 3 июнь.
Қостанай.*

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Николай Иванович!

Сіз арқылы тапсырылған хаттың біздің оқу мәселемізге үлкен жәрдемі тигенін Сіз өзіңіз де ендігі білетін боларсыз. Бұрын қазақтар үшін мектеп ашу пайдасыз деп болмай келген губернатор, облыста бірден алты болыстық мектеп аш деп мені асықтыра бастады, ал мен де оның орындалуын кешіктірмедім; осы жылдың басына дейін, екі жарым айдың ішінде, айтылған алты мектепті ашып, орналастырып та болдым. Содан кейін жағдай да өзгеріп қалды. Губернатор Проценко қызметінен босатылды. Оның орнына генерал Барабаш келіп отырды; бұл ақылды, оқымысты және, жалпы алғанда, қазақтарға, олардың тұрмыс мәселелеріне жаман қарамайтын адам екен. Едәуір серпіліп қалдым, қымбатты Николай Иванович, құлашты сермеп жатырмын; Ырғыздағы қыздар

мектебінің жанынан қазақ қыздары үшін биыл әйелдер пансионын ашамын; Қостанайға көшіп келген орыстар үшін орыс мектебін ашып қойдым, Ақтөбеде қыздар мектебін аштым, Торғай, Елек уездерінде тағы да екі болыстық мектеп аштым, Красноуфимскідегі реальное училищеде қазақтарды техникалық ғылымдарға оқыту үшін төрт стипендия тағайындалды, ал ауыл шаруашылық мектебінде қазақтарға атақты, іскер, өз өнерін өте сүйетін Соковниннің басшылығымен ауыл шаруашылығын оқыту үшін бес стипендия тағайындалды. Бұл ауыл шаруашылығы мектебінде оқу ісі түгелінен тәжірибеге негізделіп қойылған, онда: былғары илеу, сабын қайнату, май шайқау, құмыра жасау істері, ағаш-токарь, ұста-слесарь өнерлері үйретіледі, ал ауыл шаруашылығынан – огород егу, бау-бақша салу, мал шаруашылығы, егіншілік жайлары үйретіледі, осылармен қабат жаңа машиналармен, олардың құрылыстарымен, таныстырылады, мал емдеу тәсілдері, астыққа зиянды жәндіктермен күресу тәсілдері үйретіледі. Мен қазір осы Красноуфимскі училищесіндей етіп облыстың өзінде қазақтар үшін арнаулы ауыл шаруашылық мектебін ашу туралы жоба ұсынып отырмын. Әлдеқашан-ақ ашылуы қажет болған, бірақ осы уақытқа дейін, кінә өзімізден де болар, ашылмай келген бұл жаңа оқу орындарының бәрін ашуға енді асығуымызға тура келіп отыр; асығуымыздың қажет болатын тағы бір себебі, біздің облысымыз таратылады деген лақап күшейіп барады, ал таратыла қойса, қоғам қаржысы екі немесе үш жерге бөлініп кетеді, олай болған күнде, жанында завод, фермалары болатын ауыл шаруашылығы мектебін салу сияқты күрделі жұмысты істей алмай қалуымыз да мүмкін.

Ал енді, Киялчковты тезірек жібере көріңіз, бұл жөнде өтініш етіп мазаңызды алғанымға кеңдікпен кешірім етіңіз. Ол осы уақытқа дейін келген жоқ, ал мектебі

21 августа ашылды. Килячков кідіріп қалған соң мен жергілікті поп Малышевтан өзінің диаконын уақытша етіп тағайындауын өтініп отырмын; бұл диаконның басқа істері де аз емес, сондықтан, ол ойдағыдай оқытады-ау деп сене алмаймын. Орынборға әдейі губернаторға жолығайын деп және онымен жоғарыда айтылған мәселелер жайында сөйлесейін деп келген едім. Ол облыстағы халық ағарту жұмыстарына байланысты қағаздардың бәрін жазуды менің өзіме тапсырды; сондықтан, мен мұнда губернатордың мектеп мәселесі жөніндегі іс жүргізушісі есебінде құлшына істеп отырмын.

Осы айдың 11-күні түнде округтік попечитель келді: ол біздің жаққа, Қостанайға барғалы жатыр, Орынбор төңірегінде бірқатар мектептер ашу жөніндегі жұмысымды октябрьге дейін қоя тұрып, онымен бірге жүруім керек болып отыр. Мен осы жерден шанамен Қазанға, сіздерге барғалы жатыр едім ғой, бірақ енді жағдай өзгеріп, өзімнің бұл ынтық тілегімді қоя тұруыма тура келіп отыр. Мен Сізді сырқаттау деп естідім. Ол рас болса, біз — бүкіл қазақ елі болып — Құдайдан Сізге саулық беруін тілейміз және шарапаты кең Алла біздің бұл дұғамызды қабыл қылар деп сенеміз.

Сәлем бердік, қымбатты Екатерина Степановна! Мен қалай да Сіздің үйге барайықшы деп едім, бірақ сәті түспей қалды. Тірі болсам, келесі жылы қалай да барамын.

Сізді шын құрмет тұтатын, өзіңізге мейлінше берілген қызметшіңіз Ы. Алтынсарин.

1888 жыл, сентябрь.

Ф. Д. СОКОЛОВҚА

Аса сүйікті досым Федор Демьянович!

Менің тапсырған жұмыстарымды дереу орындағаныңыз үшін көп-көп рақмет. Қостанай мектебінің

1-класына оқытушы етіп өзіңіз білетін Балғымбаев тағайындалды. Онымен екеуіңіздің бірлесіп істей алатыныңызға сенімім зор.

Царегородцев келгеннен кейін Сіз 2-класты оқытуыңызды қойып жүрмеңіз. Царегородцев мырза әуелі Сіздің оқыту тәртібіңізбен, оқыту әдісіңізбен танысып алсын, мұны мен Царегородцевке де айттым.

Егер, тіпті, Сергей Данилович келе қойған күнде де Сіз, басқа адамның оқытуында кенет өзгеріс болып кетпеу үшін, бірлі-жарым күн класқа барып жүріңіз. Мен мұны өте қажет деп білем.

Сергей Данилович қазақ тілін білетін адам болғандықтан 1-класты оқытады және мектептің меңгерушісі болады. Егер ол келген болса, менен сәлем айтыңыз және 2 ноябрьге дейін үлгіре алатын болса, менің үй ішім жайында хат жазуын сұраңыз.

Балаларымның не күйде екенін білмей қатты тынышсызданып жүрмін; олар жайында 20 сентябрьден бері ешбір хабарым жоқ.

Әлекең мен Шаһмұратқа менен сәлем айтыңыз. Ырғызға енді бара алмаймын. Қырмен тура Николаевск уезіне, немесе Орскі арқылы жүргелі отырмын.

Сахарова ханымға менен жалынды сәлем. Ол туралы жақсы деген хабарлар естіп жатырмын, оған бек қуаныштымын. Құдай оның ісін оңғара берсін.

Қостанайға тез келіңіз. Ол жерде мен Сізді қуанышпен қарсы алам.

Бұл жақта мен қазақтарға жолығып, балаларын мектепке орналастыру жайында сөйлесіп жүрмін; мұның ойдағыдай болып шығатын түрі бар.

Гайджевская ханымға да менен сәлем айтарсыз; ал Павел Платоновичпен осы жақта көрісетін шығармын.

Сізді тәуір көретін досыңыз

Ы. Алтынсарин.

Ф. Д. СОКОЛОВКА

Аса қадірлі Федор Демьянович!

Осы айдың 11-нен 12-не қараған түні ғана Пермнен попечитель келді, қазір Қостанайға жүргелі жатыр, 16-нда шығады, Троицкі арқылы жүреді. Өзіңіздің мектебіңізді де, орыс мектебін де дұрыстаңқырап ұстауыңыз жайында менің Сізге өтініш жасап жатуымның қажеті болмас. Диаконнан жұмысын мүмкін қадар жақсырақ түрде көрсетуге тырысуын сұраңыз; әрине, мұны ол Сіздің басшылығыңызбен істейтін болсын. Түсуіне Сіздің пәтер қолайлырақ болар деп ойлаймын; ал Сіз әзірге Балғымбаевтың үйіне кіре тұрарсыз; бұл пәтерге жақсылап мебель қойыңыз, кітапхана бөлмесін де мебельсіз қалдырмаңыз, оған өзім түсем. Менің үйіме де хабар беріңіз, үйдің ішін жақсылап жасаулап қойсын; попечитель біздің үйге де барады. Николай Петровичке менен сәлем айтып, өтінішімді тапсырыңыз, осы хатты алысымен, Троицкіден Қостанайға, Қостанайдан Торғайға баратын жолдағы почта ұстаушыларды күн ілгері хабарлап қойсын; олардың аттары әзір, киіз үйлері таза болатын болсын. Егер біздің үйде ол-пұл кемістік болатын болса, ол жөнінде маған Н. П. жәрдем етер деп сенем. Тек ас пісірудің жайы қалай боларын ғана біле алмай отырмын. Сіз анау маған келіп жүретін белгілі аспазға күн ілгері ескертіп қойыңызшы, әзір болсын, таңдаулы ас істеуге керекті нәрсенің бәрін алып қойсын; оған қажет ақшаны Оспан берер. Шарап жағын өзім ала барам.

Оспанға тағы мынаны айтыңыз: менің үйімнің төңірегіндегі қора-жайлар, көшелер тәртіпке келтіріліп, сыпырылсын, үйдің пештері ағартылсын, ал егер онша қолайсыздық болмайтын болса, қыстауға көшіп алсын.

Басқа жазғандай ештеңе жоқ-ау деймін.

Өзіңізді қадірлеуші

Ы. Алтынсарин.

Бұл хат 1888 жылы, 20 сентябрьде
Қостанайда алынған. — *Ред.*

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Ақырында ұлы мәртебелі бастығымызды да жөнелттік. Сентябрьдің 19-да Орскіден тура Қостанайға қарай шығып, бұған 22-сінде келдім. Сентябрьдің 23-нде ұлы мәртебелі бастығымызды алдынан, оның өз өтініші бойынша Троицкіге өзіңіз білетін тілмәш Досжанды жібердім; попечитель Қостанайға 29 күні кешке таман келіп, 30 күні сонда болды да, октябрдің 1 күні, тура жолмен Орскіге жету үшін, Николаевск станциясына қарай жүріп кетті. Мен оны Қостанайдан 120 шақырым жердегі Николаевск станциясына дейін шығарып салдым.

Қостанай мектептеріне, әсіресе, олардың шаруашылығына және орыс тілін оқыту жөніндегі табыстарына ол риза болған тәрізді. Ол 2-класс оқытушыларының есеп жөніндегі білімдерін нашарлау деп тапты. Бұл түсінікті де. Өзіңіз де білесіз, бізде 1-класта орыстың тілі мен жазуын үйретуге көбірек зер салынады да, есептен тек жай төрт амал ғана өтіледі. Попечитель мырза оқушылардың міне осы күйіне кездесіп отыр. Бірақ ол 2-класс оқушыларының программа бойынша көбірек білуі тиіс екенін айтты. Мен оған: бізге программаны мүлтіксіз қолдануға болмайтынын, өйткені 1-класта бір ауыз орыс тілін білмейтін қазақ балалары оқитынын, сондықтан оларға ең әуелі орыс тілін үйреніп алуы керек екенін, 2-класқа өткенде орыс оқытушының оқытуын толық түсінетін болуы керек екенін, ал есеп сабағының тиісті көлемін екінші жыл бойында, 2-класта олар бәрі бір етіп үлгіретінін түсіндірдім. Менің бұл дәлеліме ұлы мәртебелі бастық қанағаттанған сияқты болды.

Жалпы айтқанда, попечитель қатты риза болғандай, көңілді жүрді. Егер көңіліне бір күдік сақтап, бізге онысын айтпай қойған болса, — онда бұл оның өз ісі ғой. Міне, попечительдің біздің мектептерімізді аралауы жайында менің Сізге айтарым осы.

Мен қазір жазу-сызуларыммен айналысып жатырмын. Жуырда, октябрьдің 10 шамасында Торғайға жүрмекпін, сол жақтан Ырғызға, Қарабұтаққа, ал егер үлгіре алсам Ақтөбеге де барып қайтпақпын. Бірақ Ақтөбеге қысқа дейін барып үлгіре алмаймын-ау деймін. Жаза қойғандай әзір бөтен ешнәрсе жоқ. Евпраксия Васильевнаға аса құрметтейтінімді білдірем. Өз үйішім, Құдайға шүкір, тегіс аман.

Өзіңіздің шын берілген

Б. Алтынсарин.

1888 жыл, 6 октябрь. Қостанай.

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Попечительді октябрьдің 1 күні шығарып салып, 14 күні үйден шыққан едім. Содан бермен Торғай, Ырғыз уездерін аралап жүрмін. Оқуға қазақ қыздарын жинау, оларды орналастыру үшін, онан кейін қазақ қыздары интернатындағы оқу жұмысының өзін жолға салып жіберу үшін Ырғызда екі жетідей отырып қалдым. Онда, өзіңіз де ендігі естіген боларсыз, істің беталысы өте жақсы; алғашқы күннен бастап қол ісі үйретіле бастады, оны қазақ қыздары өте ұнатады, ал олардың ата-аналары да істерін көріп мәз болып жатыр. К. сияқты адамдардың мұндайды көріне жаратпайтынына қарамастан біздің бұл ісіміз де жаман болмас деп ойлаймын. Енді міне, төрт күннен бері Торғайда отырмын; себебі, жуырда ашылмақ Қараторғай болыстық мектебіне деп істеуге берілген парталар мен үстелдер әлі бітпеген екен. Ал күннің райы өте жаман: бұрын біресе жаңбыр, біресе қар жауып тұр еді, енді суық тусіп кетті. Шанамен де, арбамен де жүре алмайсың. Бірақ, амал жоқ, қолға алған істі тезірек бітіруім керек.

Ырғызда далалық облыстар жөнінде декабрь айында жаңа ереже жарияланады екен деген, жұрттың айтуын-

ша, анық хабар жетті. Ол ереже бойынша біздің облысымыз таратылып, оның екі уезі — Торғай және Ырғыз уездері — Қазалы облысына қарайтын көрінеді. Қазалы облысы төрт уезден — Перовскі, Қазалы, Ырғыз және Торғай уездерінен құрылатын көрінеді. Қазіргі Торғай облысының екі уезі — Николаевскі және Елек уездері — Орынбор губерниясына бөлініп кететін көрінеді... Осыдан кейін, мен: менің қызмет орным қалай болады екен, деген ойға кетіп отырмын. Егер бұл орын жойылатын болса, онда менің оған әзірленуім керек, ал егер жойылмайтын болса, — оның қай түрде болатынын білуім керек, атап айтқанда, бұл инспекцияға бүкіл Қазалы облысы келіп қосылатын бола ма, мұның осылай болуы да мүмкін; өйткені бұл облыс Түркістан өлкесінен мүлдем шеткері қалады, сондықтан оқу жұмысы жөнінде ол Орынбор оқу округіне бағынатын болар; немесе инспекцияны, мұның қарауына екі губернияның да кейбір бөлімдері кіретін болса да, бұрынғы күйінде қалдыра ма? Міне, осыны білуім керек. Мұның қайсысы болған күнде де бұл жаңалық маған өте ұнамсыз; инспекция таратылатын болса, онда, өз жайымды былай қоя тұрғанда, басталып кеткен істерімді бітіріп, нығайта алмай қаламын; ал оған Қазалы, Перовскі уездерін әкеліп қоса тапсыратын болса, онда жыл бойы тынбай мектептерді аралап жүруге тура келеді. Қалай болатын болса да, Құдай ақына, менің алдағы жайымды күн ілгері анықтап беруіңізді өтінемін; жаңа жағдайға мен кенет килігіп қалмайын, ол мені істеп жатқан жұмыстарым жөнінде де, өз жөнімде де ойламаған жерден қиыншылық жағдайға түсіріп кетпесін.

Менің тағы бір үлкен өтінішім бар. «Бәріміз де Құдайдың пендесіміз» деген сөз бар ғой. Мен қазір денсаулығым бұрынғыдай жақсы деп мақтана алмаймын, төсек тартып жатып қалмағанмен де, жиі-жиі сырқаттана беретін болып жүрмін. Істеп жатқан ісіме, көздеген мақсатыма беріліп кетіп, мен осы кезге дейін өзімнің келешегімді,

өз үйімнің келешегін ойланбаппын ғой; мұны ойлану керек сияқты көрінеді. Сізге, бәлкім, бимәлім емес болар, мен 1860 жылдан бері қызмет істеп келемін, ең ілкі кезде облыстық басқармада штаттағы (болар деймін) тілмәш болып істедім; одан кейін Торғайға келіп бастауыш мектеп оқытушысы болдым және коменданттың тілмәші болдым, — бұл қызмет орындары мемлекеттік қызмет правосында жоқ-ау деп ойлаймын. Осыдан кейін 1869 жылы уезд басқармасына іс жүргізуші болып қызметке кірдім, сол кезден бастап осы күнге дейін штаттағы қызметте істеп келемін. Округ попечителі Қостанайда болған кезде, ұлы мәртебелі бастықпен тура сөйлесуге бата алмай, менің сол қазақ мектебінің оқытушысы болып істеген кезімді мемлекеттік қызмет есебіне жатқызу туралы сұрануын өтінетінімді реті келген жерде ол кісіге айтарсыз деп Карл Андреевичтен өтінген едім; менің одан бұрынғы облыстық басқармада тілмәш болып істеген бірінші қызмет орным штатты қызмет болғандықтан, бұл өтінішім орынды да ғой. Егер менің қызметім аз да болса бір пайда келтірген болса және ол қандай да болса бір сияпатқа тұрарлық қызмет болған болса, онда ұлы мәртебелі тақсыр өтініш жасап көрсе менің үй ішімнің келешегін пансион [пенсия] жағынан қамтамасыз етіп, маған шын әкелік қамқорлық жасаған болар еді; ал мен өзім де, шамамның келгенінше пайдамды тигізіп, қызметімді алаңсыз істей берер едім.

Сіздің маған жақсы қарайтыныңызды пайдаланып, басқа амалым болмаған соң, Сізге өтініш айтып, әртүрлі арыздарыммен уақытыңызды бөліп, мазаңызды ала беріп жүрмін. Бұған, бір жағынан, Сіздің қайырымдылығыңыз да кінәлі; жоғарыда айтылған өтінішімді Ұлы мәртебелі тақсырға жеткізуіңізді сұрап, мен Сіздің осы қайырымдылығыңызға тағы да қол артып отырмын. Егер ол кісінің сұрануы үшін ол-пұл анықтама керек болатын болса, оларды тиісті адамына тапсыра көріңіз.

Ал енді осы хатыма Сіздің жауабыңызды асыға күтем. Оны Қостанайға жазарсыз, өйткені, ноябрьдің 15 – 20-ларында сонда боламын ғой деп отырмын.

*Адал ниетпен құрметтейін және өзіңізге шын берілген
қызметшіңіз Ы. Алтынсарин.*

Н. В. Тағы бір өтінішім: дін сабағын оқытушыларды ықыластандыра түсу үшін Торғай священнигін нағрау туралы сұранған едім, мұның немен тынғанын біле алмай отырмын. Торғай губернаторы Байжиеновқа 100 сом жәрдем беру туралы уәде қылып, ол жөнінде әмір де берген еді. Байжиенов бұл ақшаны әлі күнге дейін алған жоқ. Осы жөнінде, сірә, уезд начальнигіне жазып жіберуді ұмытып кетті-ау деп ойлаймын. Ырғыздағы қыздар интернатында қазақ қыздарының санын 20-ға дейін көбейту туралы губернаторға ұсыныс енгізген едім. Қолыңыз босай қойған кезде осы мәселелер жөнінде бір сұрау салып көрмес пе екенсіз, қайырымды Василий Владимирович? К-нің жамандауымен губернатор қазақ қыздары интернатының көңілдегідей болуына біраз күмән келтіретін көрінеді. Ондай пайдалы істі бастап көрмесек, онда ешуақытта да ештеңе шықпайды ғой. Ал мен, әсіресе, Сейдалиннің және құрметті қамқоршы болып тағайындалып отырған уезд начальнигінің әйелінің көмегімен бұл жұмыстың Ырғызда жақсы жүретініне көзім жетіп отыр.

Мазаңызды алғанымға кешірім, ғафу етіңіз.

*Өзіңіздің қызметшіңіз
Ы. Алтынсарин.*

1888 жыл, 5 ноябрь.

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Жаңа жылыңыз құтты болсын, аса қайырымды Василий Владимирович және аса қадірлі Евпраксия Васильевна!!! Шын жүрегімізден Сіздердің және қымбат-

ты үй ішіңіздің аман-сау, бақытты болуыңызды және барлық істеріңіздің сәтті болуын тілейміз!

Біз, Николаевскі уезінің барлық оқу қызметкерлері, қазір біздің аса қадірлі уезд начальнигіміздің үйінде отырмыз; үй қожасын тиісінше құттықтап құрмет көрсеткеннен кейін, біз бірінші тосты оқу жұмысының адамшылығы мол, адал қайраткерлерінің саулығы үшін көтердік. Қайырымды адамдар жасасын! Шын мағынасындағы адамдарға құдіреті күшті Құдай жар болсын! Ура!!!

(Бұл хатты уезд начальнигінің үйінде жазып отырмыз). Мен бұратанамын ғой; сөйтсе де орыстың жаңа жылды қарсы алуында бір тамаша көтеріңкілік бар; сондықтан, хатымның өзі де көтеріңкі рухпен жазылып отырса, оған таңырқамаңыз. Шын қадір тұтатын достарың, сүйетін адамдарың осындайда еріксіз еске түседі. Осындай адамдарым есіме түсіп, мен қазірдің өзінде мас болып отырмын. Сондықтан сөзімнің тәртіпсіздігіне ренжімеңіз.

Жақсы адамдардың саулығы үшін үшінші рюккамды ішіп жатырмын. Тағы да ура!!!

*1888 жыл, 31 декабрь.
Қостанай.*

Ы. Алтынсарин.

1889

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Сізге өте бір қайғылы хабар білдіруіме тура келіп отыр. Біздің Бессонов Александр Григорьевич, сіре есінен айрылған болар деймін. Өйтпесе, оның өз оқушыларына істеген сорақылықтарын басқаша түсіне алатын емеспін. Бақсам, ол оқытушылар мектебінің 3-ші және 4-класстарында, оқушылардың қарсы болуы-

на қарамастан, бір ай бойы Інжіл мен оның парыздарын уағыздай бастапты. Осының нәтижесінде, бір жағынан, ол оқушыларға өшігіп, қатал қарай бастайды да, екінші жағынан, оқушылар оқудан бас тарта бастапты. Тіпті ол шәкірттерін залым деу сияқты сөздерге дейін және оларды кластан желкелеп шығаруға дейін барыпты.

Бұл әлі ешнәрсе емес, Құдай сақтасын, Александр Григорьевичтің бұл қылығын қазақтар естіп қоймасын, нағыз бәлеге сонда қаламыз. Осыған ілік болғандай сөздер Орск татарларының арасында қазір де бар көрінеді. Қайта, бұл 3-ші, 4-ші класс шәкірттеріне мың сан рақмет, олар ата-аналарымыз мектептен шығарып алып, оқып білім алуға жол бермей қояр деп қауіптеніп, Александр Григорьевичтің әлгі уағыздарын тістерінен шығармай жасырыпты ғой. Әйтпегенде мұнымен, тек оқытушылар мектебінің келешегін ғана емес, онымен қабат, жалпы орыс-қазақ мектептерінің бәрінің де келешегін мүлдем бүлдіріп алуымыз мүмкін ғой.

Бұл мәселе, Василий Владимирович, меніңше, өте маңызды мәселе, сондықтан мұны кешеуілдетуге болмайды. Орскіде беделі күшті екі қазақ губернаторға, министрге шағым беруге ойлары барын айтты. Орыс-қазақ мектебі арқылы білім алуға мәңгі зиян келтіретін бір масқара жанжал көтеріліп кетуі мүмкін. Александр Григорьевичті басқа бір жерге (мүмкін болғанынша тезірек) аудару, оның орнына басқа біреуді тағайындау жайын қарастыра көріңіз, әйтпесе, біздің бұл досымыз, мүмкін қазақтарға жақсылық ойлап жүрген де болар, бірақ, өзінің мінездігімен, ал тура айтқанда (әдепсіздеу айтқанымға ғафу етіңіз) мәжнүндігімен біздің бәрімізді де қашып құтылғысыз бір бәлеге душар етер деп қорқамын.

Осылардың бәрін мен емескілеу түрде Қостанайда естіген едім, ал анығын келіп оқушылардың өздерінен

білдім. Александр Григорьевичке, әрине, барған жоқпын, одан бәрібір ешқандай манпағат шықпаған болар еді. Өйткені, Орскіге попечитель келіп кеткен кезде ол мені өзінің қылығымен таң қалдырған болатын. Мен сонда-ақ: осының есі дұрыс па екен деп ойлаған едім. Ал, шынында да, өзіңіз ойлап қараңызшы, — осының есі дұрыс па?..

Ожданымның наразылығын басу үшін осындай тым қолайсыз жағдайларды өзіңізге хабарлап, бұл сияқты болып көрмеген халден бізді қалай да құтқарарсыз деп сенемін. Александр Григорьевичке енді, сірә, сенім бола қояр ма екен. Егер қазір оны масқара болудан қорғап қалмайтын болсақ, мұның түбі оны бір жаманшылыққа әкеліп соқтырар деп қорқамын. Шынына келгенде, орыс оқу орындары үшін оның оқытушы бола алатынын Сіздің өзіңіз де теріс деп айта алмассыз, ал бірақ аяғыңды басқан сайын әдеп сақтап, абайлап отыруды керек қылатын бұратана халық арасында ол жақсы әкім не инспектор бола алмайды.

Әсіресе, осы соңғы жағдай жөнінде менің жүрегім сыздайтын себебі — оқытушылар мектебі біздің оқушыларымыздың барып түсетін мектебі еді, бұлар сонда белгілі бір білім алып, қазақ халқының тұрмысына, шынында да, пайдалы болған болар еді. Олар, Александр Григорьевичтің тілегеніндей, тез араның ішінде христиан дінін таратушылар болып шыға алмағанымен де, дүниені дұрыс тануды таратып, фанатиктік идеяларға қарсы тұра алатын, қазақ халқының ақыл-ойы мен экономикасының дами беруіне көмектесе алатын адамдар болар еді. Міне, осылардың бәрі мұндай епсіз, жарым есті басшылық салдарынан жойылып кетуі мүмкін.

Қатты айтып отырғаныма кешірім етіңіз; қайтейін, ішім күйеді!

Евпраксия Васильевнаға менен жалынды сәлем айтыңыз, хатымның тәртіпсіздеу жазылғанына кешірім

етіңіз. Оны дұрыстап жазуға бұл пәтерден сия да, тіпті, қаламұш та табылмай отыр.

*Жалынды сәлем жолдап отырған өзіңізге
шын берілген қызметшіңіз Ы. Алтынсарин.*

Я, айтпақшы, мен екі класты мектептерді қалалық мектептерге айналдыру керек деген сияқты бір үлкен ұсыныс енгізген едім. Ол жөнінде не істеліп жатыр, оған не деседі, өзіңіз осыларға қалай қарайсыз? Сізге бұл ұсыныстың мазмұнын әр кездерде айтқанмын, Сіздің оны мақұлдағаныңыз есімде. Тағы бір жаңалық мынау: Ырғыз мектебінің меңгерушісінің орнына Н. И. физика-математика факультетінің кандидаты А. Смоленскийді жіберіп отыр; мен оны алуға уәде бердім. Қазір Ақтөбеге бара жатырмын; өйткені онда не жасалып жатқанын өткен жылдан бері көрген жоқ едім. Оның басынан бақытсыздық арылмай-ақ қойды; Спиридоновты ауыстырып, Даниловты тағайындап едік, ол өліп қалды. К. дегеніңіз жаңа талаптар қойып, нұсқаулар беруін қоймайды, тіпті оқытушылар дайындауға дейін барды. Онымен енді шатасып қаламын-ау деп қорқам, қандай шыдамға да бір шек бар ғой. Ал шатаса қойсам, әділеттік үшін мені қолдарсыз.

1888 жыл, 20 февраль.

Орск қаласы.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі, қымбатты Николай Иванович!

Александр Васильевич Смоленскийдің біздің момын елімізге келуін үлкен қуанышпен қарсы аламыз. Оның бізге ұнайтынына ешбір күмәнім жоқ, бірақ біз және біздің жұртқа тегіс сүйкімді бола бермейтін сахарамыз оған ұнар ма екен; әсіресе, Александр Григорьевичті Сіздің тілегіңіздей, Ақтөбеге жібере алмайын деп отырмын, енді оны Ырғызға тағайындауға тура келеді.

Себебі, Данилов бейшара қайтыс болғанынан кейін, ешбір лайық адам таба алмай, мен сол бойда-ақ Ақтөбе мектебінің меңгерушісі етіп, бұрын тәжірибесі кем деп мұндай жұмысқа өзім тағайындамай жүрген Лапшинді тағайындап едім. Бірақ қазір, біріншіден, оның тәжірибесінің жеткілікті екеніне кейін көзім жетті, ал екіншіден, ол жергілікті Ақтөбе көпесі Саморуковтың қызына үйленді, сондықтан оның да жағдайын көтере түсуім әділетті болады-ау деп білдім. Ендігі жерде, бұл жастардың алдан күткен үміт-тілектеріне және олардың жаңа туысқандарының күткен үміттеріне қарамастан, оларды Ақтөбеден Ырғызға аудару қолайсыз деп білемін. Бірақ Александр Васильевич үшін Ақтөбе мен Ырғыздың арасында оншалық айырма болар ма екен? Рас Ырғыздың табиғат жағдайы Електен нашарлау Ырғызда семинариядан ешкім жоқ, өйткені бізден Царегородцев те уездік басқармаға кетейін деп жатыр (реті келген соң айта кетейін, мен бұл жөнінде попечительге шағынып, оның семинарияда қазына есебінен тәрбиеленіп шыққанын, оқытушылық қызметте алты жыл істеуге міндетті екенін, қазынадан жол ақша алғанын айттым, мен оны әбден қолдан шығып кеткендіктен босатқанымды білдірдім), бірақ Ырғыздың екі класты мектебінде екі қазақ жігіті бар: оның біреуі Красноуфимскідегі реальное училищені бітіріп келген, екіншісі — оқытушылар мектебін бітірген, — екеуі де өте жақсы адамдар, Александр Васильевич олармен үйлесіп кете алады. Одан кейін, Ырғызда мировой судья және тергеуші болып Әлмұхаммед Сейдалин істейді. Ол қазақтарды оқыту ісіне өте ынталы адам. Биыл ол қазақ қыздары үшін Ырғызда Қазақ сахарасындағы ең тұңғыш, 20 кісілік қыздар мектебін ашуыма көмектесті, ал уезд начальнигі бұрын Қазанда әскер командованиясы кеңсесінің бастығы болып қызмет істеген — Гайжевский де іскер,

дұрыс адам. Бірғызда тек оқушылардың үйі ғана нашарлау еді, бірақ бұл үшін жаз шыға бөлек үй салмақ болып жатырмыз.

Бұл айтқандарыма қоса айта кетейін, мен қазір екі класты төрт мектебімізді үш класты қалалық немесе уездік мектептерге айналдыруды сұранып жатырмын; бұлардың жанында бір-бірден оқытушы-инспектор болмақ; оның жалақысы, жаңылмасам, 300 сомдай, пәтері қазынадан және ол жалпыға бірдей мемлекеттік қызмет правосымен пайдаланады. Бұл пікір іс жүзінде жүзеге асатын болуы керек, өйткені, округ попечители менің пікірімді мақұлдады, ал оның бержағында, екі класты мектептердің бұрынғы қаражатының үстіне аз-ақ қосымша қаражат керек, бұл қаражатты қайдан алуға болатынын мен көрсетіп те бердім. Егер бұл ойымыз жүзеге асатын болса, онда Александр Васильевичке, оның біліміне қарай қолайлырақ келетін, оқытушы-инспекторлық қызмет те әзір болады. Ал онан соң, егер ол біздің сахараны, киргизляндияны ұната қойса, біздің облысымызда одан жоғары да қызмет табыла береді...

Міне, Александр Васильевичтің алдында тұрған жұмыстар осылар. Бізге оның келуі керек пе, керек емес пе деген жағын, қымбатты Николай Иванович пен Екатерина Степановна, енді өздеріңіз шешіңіздер.

Осымен бірге Сізге телеграмма соғып, оның жауабын Орскіге жіберуіңізді сұрап отырмын; өйткені, мен Ақтөбеге жүріп барамын, жолшыбай Орскіге соғамын, сол арада Сіздің ризашылығыңызды алып, Александр Васильевичті тағайындау жайында ресми бұйрық бергім келеді. Смоленскийге жол шығынын төлеу туралы сұрануым мүмкін бе екенін біле алмай отырмын, өйткені ол, Сіздің жазғаныңызға қарағанда, қазына есебіне оқыған адам емес және семинариядан да жіберілген адам емес көрінеді ғой. Мұндай жағдайға бірінші рет кездесіп

отырмын, сондықтан бұл жайында білетін адамдармен кеңесіп алуым керек.

Айтқандай, тағы бір өтініш. Округтік басқарманың бұйрығы бойынша, мен жаңадан тағайындалған оқытушының саяси жағынан сенімділігін жергілікті губернатордан сұрап білуім керек еді. Ал, менің ойымша, ол Сіздің сұрауыңызға тезірек жауап берген болар еді. Сондықтан жергілікті жерде керек болатын куәлікті сұратып алуды өз мойыныңызға алмас па екенсіз.

Біздің жақта әзірге ешбір жаңалық жоқ. Ісіміз, Құдайға шүкір, ілгері басып келеді. Соңғы кезде тек денсаулығым нашарлап жүр. Әлсін-әлі алыс ауылдарды, үнемі салқын мезгілде, не қара суық күзде, не ерте көктемде ара-лап жүру денсаулығымға әсер ете бастады. Әйткенмен, Алланың бір рақымы болар тағы, бірқатар міндеттерімізді орындағанша қызмет етіп, кейін тыным алармыз...

Мені ұмытпағаныңызға, қымбатты Екатерина Степановна, шын жүрегімнен рақмет айтамын. Сіздің маған әрқашан зер салып, үнемі жақсы қарағаныңыз Құдайдан қайтар.

*Шын жүрегінен сыйлайтын бағынышты
пендеңіз Ы. Алтынсарин.*

1889 жылғы февраль іші.

Н. И. ИЛЬМИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Николай Иванович!

Сіздің 2 мартта соққан соңғы телеграммаңызды мен 5 мартта — кеше алдым. Александр Васильевич өзінің ойын өзгерткен болса, оған не шара; онда Ырғыз мектебінің менгерушісі етіп Тимофеев мырзаны да сондай үлкен ықыласпен қарсы алуға ризамын. Бірақ қазір жол бұзылғалы жатыр, бұл май айының басына дейін созылады. Сондықтан оның келемін деп асығуының да қажеті жоқ, оның үстіне жуырда (15 майда) жазғы

демалыс та басталады. Меніңше ол бізге – Ырғызға июль айының орта шенінде не, тіпті, аяғында келсе де болады ғой деп ойлаймын. Оқу жұмысы августың 15-і мен 20-сының арасында басталатын болғандықтан, оқу басталғанға дейін қолы бос кезінде, мектептің шаруашылығымен және жалпы тәртібімен танысып үлгіреді. Ал енді үйге барысымен мен Тимофеевті оқытушы етіп алуға ризалық білдіретінімді ресми түрде жазып жіберермін.

Ақтөбе және Бөртөбе болысында болғаннан кейін мен өз жайыма, үйге қайтып бара жатырмын. Николаевскі және Елек уездерінде қыс қатты, шөп қымбаттап кеткен. Қазақ астрономдарының болжауындай, қыс созылып кетсе, онда қазақтардың халі мүшкіл болады, өйткені, олардың шөптері таусылуға таянып қалыпты, ал мұздақ түсіп қалғандықтан малды тебінге шығаруға болатын емес.

Екатерина Степановнаға шын жүрегімнен адияр дұғай сәлем.

Үлкен құрметпен Сізге шын берілген қызметшіңіз Ы. Алтынсарин.

Наследницкая станциясы.
1889 жыл, 6 март.

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Орск арқылы Ақтөбеге өтіп бара жатып, Орскідегі оқытушылар мектебінде болған қолайсыз әңгімелерді естіп, Сізге Александр Григорьевич жайында бірқатар көңілсіз нәрселерді хабарлаған едім. Ақтөбеден қайтып келіп, мен оқушылар жағынан да құлақ аспаушылықтар болғанын, бұған оқытушылардың да кінәсіз емес екенін анықтадым. Әсіресе мені, өзіңізге мәлімдегенімдей, Александр Григорьевичтің Інжілді түсіндіргені кү-

діктендіріп күйіндірген еді. Ал енді анықтай келгенде, бұл оқыту сипатында немесе соған ұқсас сипатта болған нәрсе емес екен, педагогика сабағын оқыту үстінде, сөз арасында ғана айтылған нәрселер екен. Сондықтан, Сізге жазған хатымдағы, белгілі жағдайдың әсерінен еріксіз айтылып кеткен қатты сөздерім мен таққан кінәларымды қайтып аламын. Мен тек бір сөзім жөнінде ғана сол пікірімде қаламын; оным: егер Александр Григорьевич өзін біразырақ өзгертіңкіреп ұстамайтын болса, онда, сірә, ол оқушылармен, ең әуелі-ақ оқытушылармен үйлесе қоймас; өйткені, осы болып отырған әңгіменің ең басы солардың наразылығынан туып отырған көрінеді (мұны Сізге құпия түрде айтып отырмын).

Жақында Орскіге Карл Андреевич болып кеткен екен, қазақ оқушыларына тым қатты қарамаса еді деп қорқып отырмын. Олардың ішіндегі бір бөкейліктен басқаларының бәрін мен өзім жақсы білемін, бәрі де өте дұрыс бағыттағы оқушылар, іштерінде өте дарынды өте зейінділері де аз емес. Оларды, Құдай үшін, қорғай көріңіз!

Пенсия жайында, өзіңізге мәлім, мен попечительге хат жазып жібергенмін. Осы мәселе жайында және менің қалалық мектептер мен қыздар мектептері туралы сұрағандарым жайында бірер рет хабар алмас па екенсіз.

Үйге жетуге асығып отырмын, қар еріп, жол бұзылып кете ме деп қорқамын.

Евпраксия Васильевнаға дұғай сәлем. Мен 200 мың ұтқан жоқпын ба?

*Шын қадірлейтін, өзіңізге берілген
қызметшіңіз Ы. Алтынсарин.*

Наследницкая станциясы,
1889 жыл, 6 март.

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Ақтөбеден қайтып келгеннен кейін, март айының орта шенінде және содан кейінгі уақыттың бәрінде сырқаттау болып жүрдім де, апрель айының аяғында мүлдем жатып қалдым, өкпем қайталап қабынып, жүрегімнің соғуы күшейіп кетті. Қазір енді, Құдайға шүкір, тағы да тәуір болып келе жатырмын. Ал Сізден де ешбір хабарым жоқ, амансыздар ма, қымбатты Василий Владимирович? Оның үстіне, оқытушылар мектебі жайындағы хаттарыммен Сізді ренжітіп алған жоқ па екенмін деген ой да мазамды кетіріп жүр. Егер ондай бірдеңе болған болса, ойланбай жазғаным кешірім ете көріңіз. Өзімнің шын берілген адамдарыма осындай ойланбай жаза салушылық менде кейде, шынында да, болып жүреді.

Енді тағы бір наразылық, яғни қазақ оқушыларының наразылығы, Красноуфимскідегі ауыл шаруашылығы мектебінде де туып отырған көрінеді. Мұның себебі: мұсылман дәстүрін мүлде елемеу, яғни шошқа етін асып беру, оқушыларға шошқа бақтыру, орыс оқушыларымен бірге ғибадат еткізу деседі. Мұның бәрі де өте ұнамсыз нәрсе ғой; сондықтан, әзір ештеңе бола қоймай тұрған кезінде сонда барып, оқушыларды түсіндіріп, наразылықты жойғым келеді. Ал егер, қажет болған жағдайда, директордың өзімен де сөйлескім келеді.

Көктем салқын. Қыс қазақтарға онша қолайлы болмады. Шөптің тапшылығынан малдың өлім-жітімі де болды. Мектептеріміздің халі барлық жерде де жақсы.

Айтпақшы, егер маған хат жазуға уақытыңыз бола қойса, Ырғыздағы мектептің меңгерушісі етіп тағайындалған Тимофеевке (Қазандағы Тимофеевтің баласына) жол шығынын беру туралы сұрануға правомның бар-жоғын хабарлаңыз. Ол гимназияның

алтыншы класын бітірген, содан кейін қалалық және уездік мектептің оқытушысы болуға емтихан ұстаған, одан кейін шоқынған татарлар мектебінің оқытушысы болған... Егер қазынадан жол шығынын сұрауға болмайтын болса, ондай жағдайларда не істеу керек, жәрдем сұрау керек пе?

Бұдан артық жаза алар емеспін, қолым талып отыр. Көргенше қош болыңыз, қымбатты Василий Владимирович.

Евпраксия Васильевнаға менен жалынды сәлем айтыңыз.

*Сізге шын көңілімен берілген
пендеңіз Ы. Алтынсарин.*

1389 жыл, 10 май.
Қостанай.

Ф. Д. СОКОЛОВҚА
Аса сүйікті Федор Демьянович!

Бүгін біртүрлі бойым ауыр тартып отыр. Сондықтан, сірә, Қостанайға бара алмаспын. Басқалармен бірге Сіз де губернаторды қарсы алыңыз. Тәуірірек болсам, — ертең барармын. Реті келсе, осыны Николай Григерьевичке де айтып қойыңыз.

Онан соң, Константин Давыдовичтің бір минутке маған келіп, тісімді суырып тастауын сұраңызшы. сырқатыма қоса бұл да жанымды қинап отыр.

Маужан Байжиеновтен — қазір барып, Мендіқараның болысы Нұрхан Мырзабакиннің келген, келмегенін біліп беруін сұраймын. Егер келген болса, онын бүгін біздің үйге келуін өтінемін. Губернаторға жолықпастан бұрын онымен бір өте қажетті іс жөнінде сөйлесіп алуым керек.

*Сізді қадір тұтатын
Ы. Алтынсарин.*

1889 жыл, 24 май.

В. В. КАТАРИНСКИЙГЕ

Аса қадірлі Василий Владимирович!

Сізге соңғы хатымды жазғаннан кейін мен тағы да ауырып қалдым. Бұл жолы бұрынғыдан анағұрлым қатты ауырдым, жұрт мені жаны қалса болар еді деп қауіптенді. Әлі де аурумын, ұйқым жоқ десем де болады, тамақ ішпеймін, жүрегімнің соғуы күшті, ентіге беремін. Троицкіден үшінші доктор шақыртқанымнан кейін, қазір тәуірірексің деседі, ол маған 10 июльге дейін ішетін дәрі беріп кетті. Өзімді бір Құдайға тапсырдым, тағдырда жазылғаннан артық ештеңе болмайды ғой.

Сіздің хатыңызды алдым, оныңызға үлкен рақмет. Егер тәуір болсам, август айының аяғынан бастап облысты барлап қайтпақшымын. Ал егер Сіз август айының орта шенінде, не болмаса, 20-лары шамасында бізге келсеңіз, онда біз Торғай, Ырғыз арқылы Орынборға дейін аралаған болар едік.

Бұдан артық жаза алатын емеспін. Көргенше қош болыңыз, қымбатты Василий Владимирович.

*Сізге шын көңілімен берілген
бағынышты пендеңіз Ы. Алтынсарин.*

1889 жыл, 15 июнь.

МАЗМҰНЫ

ӨЛЕҢДЕР

Сөз басы.....	5
«Өнер-білім бар жұрттар».....	8
Балғожа бидің баласына жазған хаты.....	9
Бұл кім?.....	9
Өсиет өлеңдер.....	10
Әй, достарым!.....	16
Әй, жігіттер!.....	17
Жаз.....	18
Өзен.....	20
Әділдік көрмеген үшін төреге айтылған сөз.....	20
Ананың сүюі.....	21
«Қайырымды» түлкі.....	22
Егіннің бастары.....	23
Қарға мен түлкі.....	24

ӘҢГІМЕЛЕР

Сөз басы.....	26
Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш.....	29
Сәтемір хан.....	29
Талаптың пайдасы.....	30
Әке мен бала.....	31
Асыл шөп.....	32
Бақша ағаштары.....	32
Бір уыс мақта.....	33
Алтын шеттеуік.....	33
Шеше мен бала.....	34
Аурудан – аяған күштірек.....	37
Мейірімді бала.....	37
Полкан деген ит.....	38
Тышқанның өсиеті.....	38
Ізбасты.....	39
Түлкі мен ешкі.....	39
Қарға мен құрт.....	40
Сауысқан мен қарға.....	40
Жан-жануарлардың дауласқаны.....	40
Қара батыр.....	42
Байұлы.....	44
Жәнібек батыр.....	45
Бай баласы мен жарлы баласы.....	47
Баланың айласы.....	51
Оқудағы балалардың үйіне жазған хаттары.....	53

Әлім кісі.....	55
Лұқпан әкім.....	56
Зеректік.....	57
Силинші деген ханым.....	57
Малды пайдаға жарату.....	58
Дүние қалай етсең табылады.....	58
Білгеннің пайдасы.....	60
Қыпшақ Сейітқұл.....	61
Таза бұлақ.....	63
Әдеп.....	64
Қанағат.....	65
Мұңсыз адам.....	65
Әділдік.....	66
Петр патшаның тергелгені.....	67
Мұжық пен жасауыл.....	68
Жомарт.....	69
Сараңдық пен жинақтылық.....	70
Салақтық.....	71
Ақымақ дос.....	71
Жаман жолдас.....	72
Айуанның естісі көп, бірақ адамдай толық ақылы жоқ.....	73
Өтіріктің залалы.....	74
Надандық.....	74
Жамандыққа жақсылық.....	78
Сақып.....	79
Тәкаппарлық.....	79
Киіз үй мен ағаш үй.....	80
Данышпан қазы.....	82
Үш ұры.....	85
Үнді.....	87
Жиренше шешен.....	88
Қарағылыш.....	91
Тазша бала.....	94
Алтын айдар.....	98
Мақта қыз бен мысық.....	102
Дүниеде жамандық неден?.....	104

ХАЛЫҚ АҒАРТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӨНІНДЕГІ ЕСКЕРТПЕЛЕР

Қазақтың болыстық мектептері туралы записка.....	107
1881 жылы 6 октябрьде торғай облысының соғыс губернаторына берген рапорты.....	116
Торғай облысының соғыс губернаторына рапорт.....	118
Торғай облысының соғыс губернаторына рапорт.....	119
1882 жылы торғай облысындағы оқу жұмысының жайы туралы есеп.....	121
Екі кластық мектебінің меңгерушісіне нұсқау хат.....	133
Орынбор оқу округі попечителіне баяндама хат.....	138
Торғай облысының соғыс губернаторы Ильинге баяндама хат.....	139
Торғай облысы соғыс губернаторының қызметін атқарушы Ильинге баяндама.....	142
Торғай облысының соғыс губернаторының қызметін атқарушы Ильинге баяндама хат.....	142

Торғай облысындағы халық мектептерінің
1883 жылғы жайы туралы есеп.....144

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ОЧЕРКТЕР

Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген
адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі.....151

Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу,
қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очеркі.....156

СОҢҒЫ ХАТТАРЫ.....171

Балалар әдебиеті

Ыбырай Алтынсарин

ТАЗА БҰЛАҚ

Өлеңдер, әңгімелер, очерктер, хаттар

Бас директор *З. Тен*

Редактор *Б. Қошым-Нозай*

Суретші *Б. Серікбай*

Техникалық редактор *О. Пегова*

Компьютерде беттеген *Н. Лесбаев*

Басуға 03.12.08 қол қойылды. Қалпы 84x108¹/₃₂. Қағазы офсетті.
Қаріп түрі «Балтика». Баспа табағы 13,0. Таралымы 2000 дана. Тапсырыс № 2346.

52057

“Раритет” баспа компаниясы,
050022, Алматы қ., Масанчи, 98
Тел./факс: 8(727) 260-67-08, 292-88-36

Тапсырыс берушінің файлдарынан Қазақстан Республикасы «Атамұра»
корпорациясы» ЖШС-нің Полиграфкомбинатында басылды.
050002, Алматы қ., Мақатаев к., 41

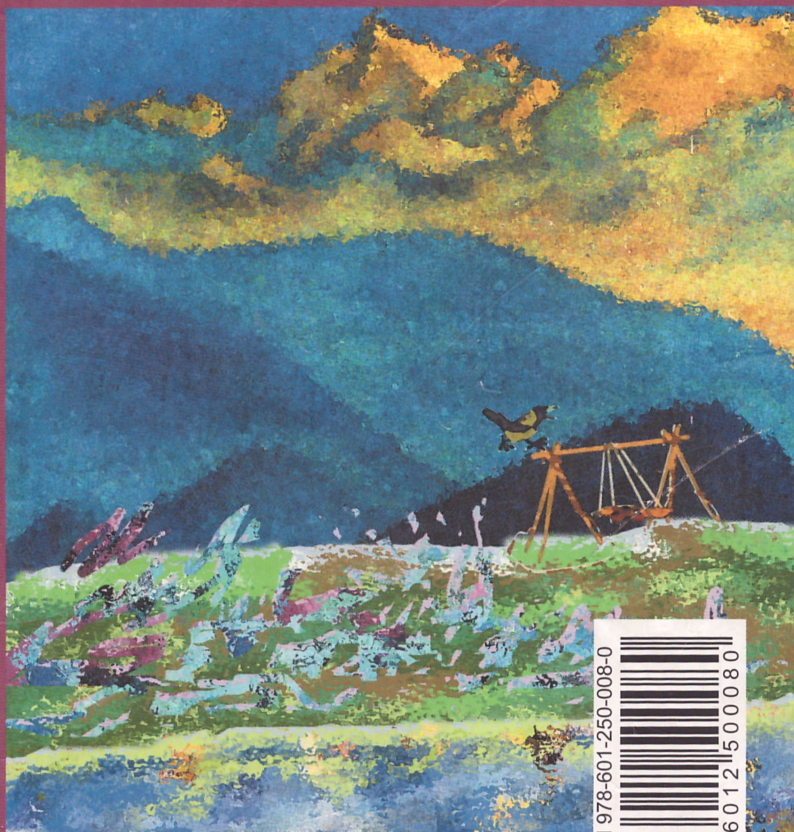
ДА-1

«Б. Алтынсарин мұрасының басым көпшілігі әдеби-көркем шығармалар болып келеді, алайда сол өлеңдері мен көркем әңгімелерін ол тек педагогикалық мұрат-мақсатқа сәйкес жазып жаратады, бұл жәйт оның жазушылығы мен педагогтығының бір арнадан бастау алатынын аңғартады».

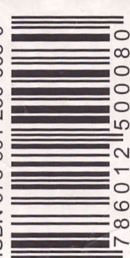
Мұхамедрахым ЖАРМҰХАМЕДОВ

Балалар
әдебиеті

ISBN 978-601-250-008-0

9 786012 500080